

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈՒԵՐՏ

ՔՄԻՄԻՄ

ՀԱՅԱՍՏԱ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈՔԵՐՏ

ՀԱՅԱՍՏԱ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գիրքը տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության և Պատմության ինստիտուտների
գիտական խորհուրդների որոշմամբ

ԵՐԵՎԱՆ
«Լուսակն» հրատ.
2009

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES**

GHAZARYAN ROBERT

**HAYASA
THE POLITICAL AND CULTURAL HISTORY**

**The book is recommended for publication by the Scientific Councils of the Institute of
Oriental Studies and Institute of History of NAS RA**

**YEREVAN
Lusakn
2009**

Պատասխանատու խմբագիրներ՝ պ.գ.դ. Ա.Վ. Քոսյան
պ.գ.դ. Է.Լ. Դանիելյան

Աշխատությունը տպագրվում է պետական հովանավորությամբ:

Այս աշխատանքը գրելու ընթացքում ստացած օգտակար խորհուրդների, դիտողությունների և տրամադրած գրականության համար շնորհակալություն են հայտնում ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի աշխատակիցներին:

Աշխատությունը Հայկական լեռնաշխարհի Զ.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումներից մեկի՝ Հայաստանի քաղաքական և մշակութային պատմության ամբողջական վերականգնման փորձ է: Ներկայացվում են խնդրին վերաբերող սկզբնաղբյուրները և պատմագիտական տեսակետները, ճշգրտվում է Զ.ա. XIV-XIII դդ. Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածի քաղաքական պատմությունը, տրվում են ռազմաքաղաքական, տնտեսական և մշակութային իրավիճակների բնութագրերը:

Աշխատանքը կարող է օգտակար լինել հայագետներին, արևելագետներին և հայագիտությանը և Հին Արևելքի պատմությանը հետաքրքրվող ընթերցողներին:

Նվիրվում է ջավախքցի պապերիս՝
Ղազարյան Յուլիի և Դավթյան Հովհաննեսի հիշատակին

Ղազարյան Ռ. Պ.
Հայաստ. քաղաքական և մշակութային
պատմությունը: Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009, 118 էջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ք.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումները քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և ռազմական փոխհարաբերությունների մեջ են եղել հարակից տարածքների երկրների հետ, ուստի դրանց վաղ պատմության շատ դրվագներ միահյուսվում են Հին Արևելքի պատմությանը: Այստեղ կարևորվում է սեպագիր աղբյուրներից հայտնի Հայասա երկիրը, որի անունը Հայք-Հայաստան անվան վկայությունն է Ք.ա. II հազարամյակում¹: Քանի որ այդ պետական միավորի մասին տեղեկություններն առկա են խեթական սկզբնաղբյուրներում, ապա, ինչպես պարզված է պատմագիտության մեջ, երկրի անվանումը տրված է խեթերենին համապատասխան, որտեղ aša-ն Փոքր Ասիայի տեղանուններում օգտագործվող վերջածանց էր և կապված էր խեթալուսկական լեզվաշխարհի հետ: Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետականություններից մեկի՝ Հայասայի թագավորության պատմության ուսումնասիրությունը հայոց պատմության այն հիմնահարցն է, որի հետազոտությունը կարևոր է թե՛ հայագիտության և թե՛ արևելագիտության մեջ և, ընդհանուր առմամբ, Հին Արևելքի պատմության խնդիրներն ուսումնասիրելու համար:

Հայասայի պատմությունն ուսումնասիրվել է հայրենական և արտերկրյա պատմագիտության կողմից: Աշխատության թեմային վերաբերող կամ առնչվող ուսումնասիրություններն սկսվել են դեռևս XXդ. 20-30-ական թվականներից: Այս խնդրում հիմնարար նշանակություն ունի Գ. Գափանցյանի հատկապես «Հայասան-հայերի բնօրրան» աշխատությունը²: Դրա հետ մեկտեղ կարևորվում են նաև այլ հեղինակների մասնագիտական և ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրությունները, որոնցում վեր են հանված Հայասայի լեզվին, ռազմաքաղաքական պատմությանը, տեղագրությանը և կրոնին նվիրված հարցերը: Սակայն Հայասայի պատմությունն արծարծող դասական աշխատանքներն ունեն տասնյակ տարիների վաղեմություն: Ժամանակի հրամայականն է անցած տասնամյակների ընթացքում սեպագրագիտության և հնագիտության բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների լույսի ներքո կատարել Հայասա-Ազգիի պատմության քննական ուսումնասիրությունը:

Միևնույն ժամանակ պետք է նշել երկու կարևոր հանգամանք, որոնք հեռու

¹ Հայա (որպես տեղանուն, ցեղանուն և անձնանուն) և Ազի (որպես տեղանուն և ցեղանուն) անվանումները փաստվել են Էբլայի (Ք.ա. III հազարամյակի կեսերով թվագրվող առևտրական տեքստերում) և Աշշուրի (Կապադովկիայի տարածքից գտնված հինասորեստանյան արձանագրություն՝ թվագրվող Ք.ա. III-II հազարամյակների սահմանագծով) արձանագրություններում (Иванов В., Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ИФЖ, 1983, № 4, с. 30-33):

լինելով պատմագիտական խնդիրների ոլորտից՝ առկա են պատմական Հայասալի տարածքում պեղումներ կատարող օտար հնագետների հրապարակումներում: Առաջինը գիտականորեն ընդունված պատմաաշխարհագրական անունների բռնագրոսիկ կերպով փոփոխությունն է: Երկրորդը հնագիտական հուշարձանները պատմական հասցեատիրոջից զրկելն է: Խոսքը վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, այն ընդգրկող վայրերի աշխարհագրական անուններին և հայոց մշակութային ժառանգությանը³: Դրանով իսկ սույն մենագրությունում կարևորվում է խնդրո առարկա տարածքի թե՛ հնավայրերի պատմաաշխարհագրական անունների վերականգնումը և թե՛ հնագիտական հուշարձանների էթնիկական պատկանելության արձարծումը, ինչը կարևոր նշանակություն ունի հին Հայոց էթնո-մշակութային ամբողջական պատմության առումով:

Խեթական սեպագիր սկզբնաղբյուրներից հայտնի Հայասա-Ազգի թագավորության պատմությունը ներկայացնելիս մեր հետազոտության համար առանցքային խնդիրներ են.

1. Հայասալի ամբողջական ու քննական պատմությունը,
2. Հայասալի տեղանունների ամբողջական ցանկը,
3. Խեթական տերության հետ Հայասալի ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները,
4. Հայասալի թագավորության դերը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հին Հայոց պատմության մշակութային ու ռազմաքաղաքական ընդհանուր համատեքստում՝ առկա ողջ նյութի (գրավոր, հնագիտական և հարակից) վերհանմամբ:

Թեմային վերաբերող կամ առնչվող ուսումնասիրություններն սկսվել են դեռևս XXդ. 20-ական թվականներից: Չնայած անցած բավական ժամանակին, երբ հրատարակվեցին «Հայասա-Ազգի», «Հայասան-հայերի բնօրրան», «Հին Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության մի քանի վիճելի խնդիրների մասին», «Հայասցիներ»⁴, ինչպես նաև մասնավոր և ընդհանուր բնույթի տարբեր ուսումնասիրություններ, տվյալ խնդրի ուսումնասիրման համար առաջին անգամ է փորձ արվում օգտագործել նաև պատմական Հայասա-Ազգիի տարածքի հնագիտական նյութը:

Վերջին տասնամյակներում սեպագրագիտությունն ապրել է զգալի

² Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948.

³ Դանիելյան Է., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, ՊԲՀ, 2003, թիվ 3, էջ 30-37:

⁴ Forrer E., Hajasas-Azzi, Caucasicas, 1931, № 9, S. 1-24. Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948. Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155. Хачатрян В., Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 32-41.

առաջընթաց, հայտնաբերվել են նոր աղբյուրներ, ճշգրտվել և վերահրատարակվել են հները, վերանայվել են սկզբունքային մի շարք հարցեր: Բոլոր վերոհիշյալ գործոններն, ինչպես նաև նյութին քննական մոտեցման անհրաժեշտությունը պարտադրում են վերաշարադրել Հայասայի պատմությունը, ինչին և նվիրված է ներկա աշխատությունը:

Հայասայի պատմության աղբյուրագիտական հենքը կազմում են խեթական սեպագիր աղբյուրները, ասորեստանյան որոշ տեքստեր, գրավոր աղբյուրներից լրացնող հնագիտական նյութեր և հուշարձաններ, օժանդակ աղբյուրներ, որոնք ներառում են ֆիզիկաաշխարհագրական, լեզվաբանական և այլ ուղղություններ:

1. Գրավոր աղբյուրներ

Ա. Խեթական արձանագրություններ: Հայասային վերաբերող համեմատաբար մեծաքանակ և արժեքավոր տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը միջինխեթական ու նորխեթական ժամանակաշրջանի սեպագիր արձանագրություններն են:

Խաթթիի արքա Առնուվանդաս I-ի օրոք (Ք.ա. XIV դարի I կես)⁵ կազմված խեթական տեքստերից է, այսպես կոչված, «Պախխուվացի Միտայի» տեքստը⁶: Այս վավերագրում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ Խեթական պետության կնքած ժամանակագրորեն ամենավաղ պայմանագիրը, որտեղ Հայասան չի հիշատակվել, սակայն դրանում հիշատակվում են որոշ քաղաքներ, որոնք ավելի ուշ շրջանի խեթական աղբյուրներից հայտնի են՝ որպես այդ երկրի բնակավայրեր:

Գոյություն ունի խեթահայասական առայժմ չթվագրված պայմանագիր, որտեղ խեթական արքան (հավանաբար, Թուդխալիյաս III-ը (Ք.ա. 1360-1344թթ.)) դիմում է *հայասացիներին* (Հայասայի մարդկանց)⁷:

Մաշատ-Հյույսից (խեթ. ^{URU}Tapigga) հայտնաբերված տեքստերում տեղեկություն կա նաև Հայասայի վերաբերյալ, որի դեմ արշավելու նպատակով խեթերը զորահավաք էին անցկացրել Վերին երկրում: Արխիվը թվագրվել է Թուդխալիյաս III-ի և Սուպպիլուիումաս I-ի կառավարման շրջանով (Ք.ա. XIVդ. 60-20-ական թթ.)⁸:

⁵ Խեթական արքաների թագավորման տարեթվերը տրված են՝ ըստ Թրևր Բրայսի գրքի՝ Bryce T., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 1998, p. XIII-XIV (օգտագործվել է այժմ ընդունված ստորին ժամանակագրությունը, որը հենվում է հիմնականում բաբելոնյան աստղագիտական/գուշակային բնույթի մի տեքստի վրա, ինչպես նաև ասորաբաբելոնյան, եգիպտական և խեթական որոշ սինխրոնիզմների վրա):

⁶ KUB XXIII 72.

⁷ KBo XVI 45 (CTH 832. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 128).

⁸ Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, TTKY, № VI/35, 1991, S. 298-301. Քոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տեքստերի և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին,

Հայասան հիշատակված է խեթական թագավոր Սուպպիլուլիումաս I-ի (Ք.ա. 1344-1322թթ.) տարեգրության մեջ, որը խմբագրել է նրա որդին՝ Սուրսիլիս II-ը⁹: Այդ տարեգրությունից տեղեկանում ենք, որ Թուդխալիյաս III-ն իր որդու՝ Սուպպիլուլիումասի մասնակցությամբ երկու ռազմական արշավանք է կատարել Հայասան-Ազգիի դեմ: Ժամանակագրական տեսակետից Հայասանի մասին հետագա տեղեկություններ ստանում ենք Սուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասանի արքա Խուկկանայի միջև կնքված դաշնագրից¹⁰:

Խաթթիի և Հայասանի միջև հետագա փոխհարաբերությունների մասին մեզ կարևոր տեղեկություններ են հասել Սուրսիլիս II-ի (Ք.ա. 1321-1295թթ.) տարեգրություններից («Տասնամյա» և «Ընդարձակ»)¹¹: Առաջինը ներկայացնում է արքայի կառավարման առաջին տասը տարիների իրադարձությունները, երկրորդը ընդգրկում է նրա կառավարման գրեթե ողջ շրջանը: Հայասանի հետ փոխհարաբերությունները թվագրվում են նրա գահակալության յոթից տասնմեկերորդ տարիներով:

Հայկական լեռնաշխարհի «երկրների» վերաբերյալ հավաստի սկզբնաղբյուր է խեթական արքա Խաթթուսիլիս III-ի (Ք.ա. 1267-1237թթ.)՝ մասնագիտական շրջանակներին լավ հայտնի «Ինքնակենսագրությունը», որտեղ տեղեկություններ կան խեթական արքայի կողմից գահի բռնազավթման արդարացման և նախորդ արքաների գործունեության վերաբերյալ¹²: Այստեղ հիշատակություն կա նաև Խաթթիի արևելյան հարևան Հայասանի մասին¹³:

Հայասան վերջին անգամ հիշատակվել է Թուդխալիյաս IV-ի (Ք.ա. 1237-1209թթ.) օրոք, և նշվել է, որ այն թշնամական երկիր է Խաթթիի համար¹⁴:

Պահպանվել է նաև խեթահայասանական պայմանագրի կնքմանը «վկա» աստվածների ցուցակ, որտեղ տրվել է նաև Հայասանի քաղաքների և նրանցում պաշտվող աստվածների անվանացուցակը¹⁵:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ք.ա. II հազարամյակի պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ խեթական սեպագիր աղբյուրներն արտակարգ կարևոր են այն առումով, որ շատ դեպքերում դրանք միակ գրավոր

ՄՄԱԵԺ, 2001, XX, էջ 233-245:

⁹ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2-4, pp. 41-68, 75-98, 107-130.

¹⁰ Friedrich J., Der Vertrag des Šuppiluliumaš mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 103-163.

¹¹ BoTU II, S. 48-63 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38. CTH 61).

¹² CTH 81 (Otten H., Die Apologie Hattušiliš III: Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden, 1981).

¹³ KBo VI 28.

¹⁴ KUB XXVI 12 11 12-15.

¹⁵ KUB XXVI 39 (Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 6).

վկայություններն են: 1920-ական թվականներից հրատարակվող այդ աղբյուրների շնորհիվ՝ ուսումնասիրվել են նաև Հայասան-Ազգիի պատմության, էթնիկական, սոցիալական իրավիճակի և հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ խնդիրներ: Սակայն Խաթթուսասի (այժմ՝ Բողազքոյ) պալատական պահոցի ընձեռած հնարավորությունները սահմանափակ են: Արդի ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում կատարված պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են տեղական սեպագրական արխիվներ, որոնց հրատարակությունը վերջերս է սկսվել: Սրանք գերազանցապես նամակներ են՝ առաքված խեթական արքունիքից: Չգալի թիվ են կազմում վարչական և ծիսապաշտամունքային տեքստերը: Այստեղ կան նաև հայագիտության համար զգալի հետաքրքրություն ներկայացնող նյութեր:

Վերջին տասնամյակներում հրատարակված խեթական սեպագիր տեքստերում վկայված են նաև մի քանի նոր տեղանուններ, որոնք, հավանաբար, գտնվել են Հայաստանում կամ նրան հարող խեթական տարածքում¹⁶: Դրանք են Իյանիննա (^{URU}Iyaninna), Խարսալասա (^{URU}Haršalaša/i), Խուդդու (^{URU}Huddu), Լալատտա (^{URU}Lalatta), Լիտտա (^{URU}Litta), Պարտանտա (^{URU}Pártanta), Տախ(ա)նիսարա (^{URU}Tahhanišara), Տավատենա (^{URU}Tawatena), Ուկսու (^{URU}Ukšu), Ուտկունիսա (^{URU}Utkuniša) քաղաքները, որոնք գտնվել են Հայաստանի Ուրա քաղաքի շրջակայքում կամ դրան հարող տարածքում, և Սալիտի լեռնանունը (^{HUR.SAG}Šaliti)¹⁷: Կան նաև մի շարք դժվարընթեռնելի քաղաքանուններ, որոնց հայաստանական պատկանելությունը հավանական է: Դրանք են՝ ^{URU}Կս-ս-ս[...], [^{URU}....]-mi-it-ta, [^{URU}...-p]a-ku-ul-la, [^{URU}...-t/š]a-ta, [^{URU}]x-x-ri-u, [^{URU}...-I]š-ta¹⁸:

Հայասա երկրանունը նշյալ աղբյուրներում տրվել է Հայասա կամ Ազգի ձևով, և երկու դեպքում էլ խեթերը հասկացել են միևնույն երկիրը:

Բ. Ասորեստանյան արձանագրություններ: Հայասան-Ազգիի պատմության մասին տեղեկություններ են պարունակում նաև Ք.ա. XIII-XII դդ. ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները:

Հայկական լեռնաշխարհը Ք.ա. XIII դ. կեսերից հայտնվել էր Խաթթիի և Ասորեստանի ռազմաքաղաքական մրցակցության ոլորտում: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան գրավոր աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ են հայտնվում

¹⁶ Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄՍԱԵԺ, 2003, XXII, էջ 252-259: Նույնի, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, էջ 54, 58, 69, 79, 84, 93, 100, 101:

¹⁷ KBo IV 4 II 78 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 122-123).

¹⁸ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 105-107:

Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս են Ասորեստանի արքաների՝ դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների նկարագրություններից:

Թուկուլթի-Նինուրտա I-ի (Ք.ա. 1233-1197թթ.)¹⁹ տեքստերում հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ «Նաիրի երկիր» հավաքական անվանումը: Եթե խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմերն անվանում էին *Հայասս* կամ *Ազգի*, ապա ասորեստանցիները լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը հիշատակել են *Նահրի երկրներ* (Տավրոսի լեռներից հյուսիս ընկած հատվածը՝ մինչև Սև ծով) անունով: Այսպես, Աշշուր քաղաքում, Թուկուլթի-Նինուրտայի պալատում և տաճարում հայտնաբերված արձանագրություններում պատմվում է Ասորեստանի արքայի՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհ արշավանքի ժամանակ նրա դեմ դուրս եկած *Նահրյան 43 թագավորների* մասին²⁰:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ք.ա. XII դ. վերջին տասնամյակների քաղաքական վիճակի մասին տեղեկություններ հանդիպում են միայն Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար I-ի (Ք.ա. 1114-1076թթ.) սեպագիր արձանագրություններում: Դրանք վերաբերում են նշված տարածաշրջանում այդ տիրակալի Ք.ա. 1112թ. նվաճումներին, որոնց կապակցությամբ նույնպես հիշատակվել են *Նահրյան երկրները*: Թիգլաթպալասար I-ը հիշատակել է *Նահրիի 23 երկրների թագավորներին*: Պարտության մատնելով նահրյան ուժերը՝ նա ավար էր վերցրել 120 մարտակառք և այնուհետև հետապնդել *Նահրիի 60 թագավորներին* ու նրանց օգնության եկածներին մինչև «Վերին ծովը»²¹:

Թիգլաթպալասար I-ի տարեգրություններում տեղեկություններ կան նաև այն մասին, որ ուրումեացիների (ուրուացիների) և կասկերի (աբեշլացիների) ուժերը շարժվել են դեպի հարավ և բախվել Ասորեստանի հետ: Այս շարժը, հավանաբար, տեղի է ունեցել Հայաստանի տարածքից²²:

2. Հնագիտական աղբյուրներ

¹⁹ Ասորեստանյան արքաների ժամանակագրությունը տրված է՝ ըստ Boese J., Wilhelm G., Aššur-dan I, Ninurta-apil-ekur und die mittelassyrische Chronologie, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1979, №71, S. 19-38.

²⁰ АВИИУ, 5, 6, 7, 8, 1951, № 2, 3, 4. АRI, I, §§ 691-694, 701, 707, 713, 773, 783etc. Арутюнян Н., Биайнили (Ураггу), Ереван, 1970, с. 21сл.

²¹ АВИИУ, 10 (IV, 43).

²² АВИИУ, 12,13. АКА, № 1, Col. II, 100-102, Col. III, 1-2, p. 47-48. АRI, II, № 18. АКА, p. 112, 117. АRI, II, № 67, 93. Երեմյան Ս., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 59: Քոսյան Ա., Էթնիկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. XII դարում, ՊԲՀ, 1991, թիվ 1, էջ 74-77: Նույնի, «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, ՊԲՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 214-218: Ավետիսյան Հ., Հնագույն էթնիկական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը Ք.ա. III-I հազարամյակներում, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 243-245:

Պատմաբանները Հայասսայի տարածքը հիմնականում տեղորոշում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասում: Ի տարբերություն Հայկական լեռնաշխարհի առավել լավ ուսումնասիրված տարածքների (Վանա լճի ավազանը, Խարբերդի շրջանը, Հայաստանի Հանրապետության տարածքը, Ուրմիա լճի ավազանը, պատմական Գուգարքի տարածքը)՝ լեռնաշխարհի արևմտյան և հարավային շրջանների հնագիտական ուսումնասիրության վիճակը դեռևս հեռու է բավարար լինելուց:

Թեև Հայասսայի պատմական տարածքում հնագիտական-հետախուզական աշխատանքներ կատարվել են դեռևս XXդ. 40-ական թթ., սակայն կանոնավոր պեղումներ այստեղ իրականացվում են՝ սկսած 1980-ական թթ.-ից: Խնդրո առարկա տարածաշրջանում պեղումներն ի հայտ բերեցին Զ.ա. II հազարամյակի՝ մասնավորապես ուշբրոնզեդարյան մշակույթի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում:

Ներկայիս Էրզրումի (Կարին) մարզի տարածքում են գտնվում նաև Սոս, Գյուզելուվա, Բլուր, Կարազ հնավայրերը:

Sos Höyük (Սոս) հնավայր-բլուրը գտնվում է պատմական Վերին Բասեն գավառում: Հնավայրում պեղումներ սկսվել են դեռևս 1987թ. Էրզրումի համալսարանի և Էրզրումի թանգարանի աշխատակիցների խմբի կողմից: Հետագայում ավստրալացի հնագետ Ա. Սազոնան մի քանի համահեղինակների հետ, սկսած 1995թ.-ից, հրատարակել է այդ հնավայրում իրենց կատարած աշխատանքների ամփոփումը²³:

Էրզրումից 16կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք է տեղորոշվում Karaz (Կարազ) հնագիտական վայրը: Այստեղ հետազոտություններ կատարվել են դեռևս 20-րդ դ. 40-50-ական թթ.²⁴:

Հայտնի հնավայրերից է նաև Pulur-ը (Բլուր): Այն գտնվում է Էրզրումից 20կմ դեպի արևմուտք: Այս հնավայրում ուսումնասիրություններ են կատարվել՝ սկսած անցած դարի 40-ական թթ.-ից: Բլուրի հնավայրում հետազոտություններ են կատարել և դրանց ամփոփումը տվել թուրք հնագետները²⁵:

²³ Sagona A., Sagona C., Özkorucuklu H., Excavations at Sos Höyük 1994, AnSt, 1995, № 45, p. 193-218. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1995, AnSt, 1996, № 46, 1, p. 27-52. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Howells S., Excavations at Sos Höyük, 1996, Anatolica, 1997, № XXIII, p. 181-203. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1997, KST, 1998, № XX, 1, p. 205-206. Sagona A., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000, ANES, 2000, № XXXVII, p. 56-77.

²⁴ Lamb W., The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32. Koşay H., Turfan K., Erzurum-Karaz kazisi Raporu, TTKB, 1959, № XXIII, s. 349-413.

²⁵ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, TTKB, 1944, № VIII/32, s. 659-680. Նույնի, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1944, № III/5, s. 464-505. Koşay H., Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları), TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, AST,

Güzelova (Գյուզելովա) հուշարձանը գտնվում է Էրզրումից 15կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Այստեղ պեղումներ կատարվել են 1961թ.-ին Հ. Քոչայի և Հ. Վարիի գլխավորությամբ²⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որտեղից պեղված Զ.ա. II հազարամյակի հնագիտական նյութերը կարևոր են Հայասան-Ազգիի պատմության ուսումնասիրության համար, ընդգրկում է Գայլ (Լյուկոս) և Ճորոխ գետերի հովիտները: Այստեղ է Büyüktepe Höyük հնավայրը՝ Բաբերդից 30կմ դեպի հարավ-արևմուտք²⁷:

1980-ական թթ. վերջում Գյումուշխանեի մարզի Բաբերդի և Կելկիտի շրջաններում ուսումնասիրվել են 60-ից ավելի հնավայրեր, այդ թվում նաև՝ 1940թ.-ի հետազոտական արշավանքի ժամանակ հնագետ Զ. Քյոքթենի կողմից Բաբերդի շրջանում հիշատակված 5 հնավայրերը²⁸:

1988, № 5/2, s. 45-76. Նույնի, Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, TAD, 1992, XXX, s. 153-158.

²⁶Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967.

²⁷ Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83. Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Sagona C., Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, 1, p. 161-164.

²⁸Kökten K., Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 479-486, 498-505. Sagona A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-classical period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ կարևոր են խեթական սեպագիր աղբյուրները, որոնց՝ 1920-ական թվականներից հրապարակման շնորհիվ՝ ուսումնասիրվել է Ք.ա. II հազարամյակում գոյություն ունեցած քաղաքական միավորների պատմությունը, ինչպես նաև էթնիկական, սոցիալական իրավիճակի և հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ խնդիրներ:

Խեթական սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ դեռևս Ք.ա. XIV դարում, գուցե և ավելի վաղ շրջանում, Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորվել էր մի պետական միավոր՝ թագավորություն, որը խեթերն անվանում էին Հայասա (խեթ. KUR^{URU} Hayaša - «Հայասա քաղաքի երկիր») կամ Ազգի (խեթ. KUR^{URU} Az(z)i - «Ազգի քաղաքի երկիր»): Խեթահայասական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերություններին վերաբերող սեպագիր տեքստերի տվյալների հիման վրա հետազոտողները քննել են Հայասա-Ազգիի ընդգրկած տարածքի և Հայկական լեռնաշխարհում նրա պատմաաշխարհագրական դիրքով պայմանավորված մշանակության հետ կապված խնդիրները:

Հայասա-Ազգիի տեղադրության հարցը կարևոր է Հայոց պատմության հնագույն շրջանի ուսումնասիրման առումով, քանզի շատ պատմաբանների կողմից այն ընդունվել է՝ որպես Հայք-Հայաստան երկրի գոյության փաստ Ք.ա. II հազարամյակում: Սույն նույնացումը (Հայասա-Հայք) հանդիպել է նաև առարկությունների²⁹, երբեմն մերժվել է Հայասա-Ազգի երկրի առնչությունը Հայաստանի հետ³⁰:

Հայասային վերաբերող պատմագիտության բնագավառը վերելք ապրեց խեթագիտության զարգացմանը զուգահեռ: Դեռևս XXդ. սկզբին Գ. Վինքլերի, Ջ. Գարստանգի, Բ. Հրոզնու և այլ արևելագետների կողմից հիմք դրված խեթագիտությունն իր առաջին հրատարակություններում տեղեկություններ է պարունակում նաև Հայասա-Ազգիի մասին: Եթե Բ. Հրոզնին բավարարվել է միայն

²⁹ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 209-214.

թուցիկ ծանոթագրություններով Հայասա-Ազգի երկրի և նրան սահմանակից ցեղերի մասին³¹, ապա Է. Ֆոռերն անդրադարձել է Հայկական լեռնաշխարհում Բ.ա. 15-13-րդ դարերում կազմավորված քաղաքական միավորների պատմությանը: 1927թ. նա գրել է գիտական մեծ արժեք ներկայացնող «Հայասա-Ազգի» աշխատությունը, որը լույս է տեսել չորս տարի անց՝ 1931թ.³²:

Հայասայի պատմության ուսումնասիրության գործում զգալի ներդրում է ականավոր արևելագետ Յ. Ֆրիդրիխի կողմից հրատարակված Խաթթիի արքա Սուպիլիուլիումաս I-ի և Հայասայի թագավոր Խուկկանայի միջև կնքված դաշնագիրը³³: Նա դեռևս 1925թ. իր աշխատություններից մեկում Հայասա երկրի տեղադրությունը կապել էր Թեգարամա երկրից (ներկայիս Մալաթիայից հյուսիս-արևմուտք) հյուսիս-արևելք ընկած տարածքի, այսինքն՝ Բարձր Հայքի հետ: Փաստորեն, նա Հայասան տեղադրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում: Հետագայում Յ. Ֆրիդրիխն առաջարկեց Հայասան տեղադրել Կասկա (Արևելապոնտական լեռների շրջանը) և Ալզի (Վերին Տիգրիսի ակունքների մոտ) երկրների միջև, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում³⁴:

Հայասայի պատմության լավագույն սկզբնաղբյուրներն են նաև արևելագետ Ա. Գյոթցեի՝ գիտական մեծ արժեք ներկայացնող աշխատությունները³⁵: Նա 1927թ. իր հոդվածներից մեկում Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Տրապիզոնից արևելք՝ Պոնտոսի մերձափնյա շրջանում³⁶: Այնուհետև, վերանայելով իր այդ տեսակետը, նա Հայասա-Ազգին տեղադրել է Արևմտյան Եփրատի և Ճորոխի ավազաններում՝ մինչև Սև ծովի ափերը³⁷:

Հայասան Սև ծովի ափերին տեղորոշող հետազոտողները կարծում են, որ այն գտնվում էր դրա հարավ-արևելյան ափերին, և նրանց հիմնական կռվանը Ազգիի Արիպաս քաղաքի տեղադրությունն է, որն ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության՝ «գտնվում էր ծովի մեջ» (խեթ. ^{URU} A-ri-ip-ša-aš Š[À A.A]B.BA³⁸):

1931թ. Է. Ֆոռերը կարծիք է հայտնել, որ Հայասա-Ազգին պետք է Հայկական

³⁰ Ünal A., Hititler Devrinde Anadolu, s. 158.

³¹ Hrozny F., Die ersten Zehn Regierungsjahre des Königs Muršilis II, Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi, 1919, S. 156-223.

³² Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 1-24.

³³ Friedrich J., Der Vertrag des Šuppiluliumas mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša. Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 103-163.

³⁴ Friedrich J., Aus dem hethitischen Schriftum, Leipzig, 1925, H. I, S. 9, H. II, S. 21. Նույնի, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, S. 103-104.

³⁵ Götze A., Zur Geographie des Hethiterreiches, Kleinasiatische Forschungen, 1930. B. 1, H. 1, S. 108-114. Նույնի, Die Annalen des Muršiliš, 1933. Նույնի, Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven, 1940. Նույնի, Kleinasien, München, 1957.

³⁶ Goetze A., Zur Geographie des Hethiterreiches, Kleinasiatische Forschungen, 1930, B. 1, H. 1, S. 108-114.

³⁷ Goetze A., Kleinasien, München, 1957 (տե՛ս այդ գրքի վերջում զետեղված քարտեզը).

լեռնաշխարհի արևմտյան մասում տեղադրել, ինչն ընդունվել է արևելագետների մեծ մասի կողմից³⁹: Պ. Կրեչմերը, նշելով, որ Հայասա անունը նշանակում է Հայաստան (նրանից առաջ այդ կարծիքն է արտահայտել Կ. Ռոթը⁴⁰), փաստորեն, համաձայնել է Հայասան Բարձր Հայքում տեղադրելու՝ Է. Ֆոռերի առաջարկած տեսակետի հետ⁴¹:

Է. Ֆոռերից և Ա. Գյոթցեից հետո Հայասայի պատմության համար շատ կարևոր աղբյուրների հրատարակությամբ հանդես եկավ ֆրանսիացի արևելագետ Է. Կավենյակը: Վերահրատարակելով Սուպպիլուիումասի տարեգրություններն ու դաշնագրերը՝ Է. Կավենյակը փորձել է ճշտել նաև Հայասայի տեղադրությունը՝ այն համարելով առաջին թագավորությունը Հայաստանում և Արևելքի հզոր միապետություններից մեկը Ք.ա. XIV դարում: Է. Կավենյակը Հայասա-Ազգին տեղադրել է Վերին Եփրատի ավազանում⁴²:

Իր ուսումնասիրություններում, որոնք հիմնականում վերաբերել են Խեթական պետության պատմական աշխարհագրությանը, Ֆ. Կոռնելիուսն անդրադարձել է նաև Հայասայի պատմությանը: Նա համամիտ է այն ուսումնասիրողների հետ, որոնք Հայասան տեղորոշել են Սև ծովի ափերին: Ֆ. Կոռնելիուսը նույնպես Հայասան տեղադրել է Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին (ներկայիս Սամսուն քաղաքի շրջակայքում): Իսկ Հայասայի գլխավոր քաղաքն (մայրաքաղաքը), ըստ նրա, տեղադրված է եղել Գայլ (Կելկիտ) գետի ներքին ավազանում՝ Horoztepe (Հորոզթեփե) հնավայրի տեղում⁴³: Սակայն Կոռնելիուսի տեսակետը մերժվել է ուսումնասիրողների կողմից:

Նման տեղադրության պայմանում բացառվում է Հայասայի աշխարհագրական մերձավորությունը Իսուվայի հետ, որը փաստվել է խեթական արձանագրությունում, երբ խեթական արքան (Սուպպիլուիումաս I-ը) Իսուվայից (հետագայի Ծովիքը) շարժվել է դեպի Ծովասպա երկիրը (ասորեստ. աղբ. Suḫmu՝ Իսուվայի հարևանությամբ), այնուհետև մտել Հայասա⁴⁴:

Ըստ Գ. Մելիքիշվիլու՝ Հայասա-Ազգին գտնվում էր Խեթական տերության հյուսիս-արևելյան մասում: Ըստ նրա՝ Խաթթիին տարածքային առումով առավել մոտ է

³⁸ KBo IV 4 IV 5(Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 132-133).

³⁹ Forrer E., Hajasas-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 1-2.

⁴⁰ Roth K., Die Bedeutung des Armenischen, ՀԱ, 1927, թիվ 11-12, էջ 742:

⁴¹ «Հայ» անունը ըստ Պ.Կրեչմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 429:

⁴² Cavaignac E., L'extension de la zone des Gasgas a l'ouest, RHA, 1931, № 4, p. 101-110. Նույնի, Le premier royaume d'Arménie, RHA, 1934, № 17, p. 11-14. Նույնի, La place du Palá et du Tumanna, RHA, 1936, № 22, p. 174-177.

⁴³ Cornelius F., Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches, RHA, 1958, № 62, S. 3. Նույնի, Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie, Anatolica, 1967, № I, S. 68.

⁴⁴ KUB XXXIV 23 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 3, p. 83).

գտնվել Ազգին, այդ պատճառով խեթերը հաճախ Հայասա անվան փոխարեն օգտագործել են այդ տեղանունը: Այսպիսով, Գ. Մելիքիշվիլին Հայասան տեղորոշել է Արևմտյան Եփրատի վերին ավազանում, որին սահմանակից են եղել Կասկա, Իսուվա և Վերին երկրները⁴⁵:

Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել նաև Ի. Դյակոնովը՝ հիմնականում հայոց լեզվի, հայոց վաղնջական պատմության և հայ ազգի ցեղասերման հարցերի շրջանակներում⁴⁶: Ի. Դյակոնովը սկզբնապես Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Վերին Եփրատի ավազանում⁴⁷, սակայն իր հետագա աշխատություններից մեկում, համաձայն չլինելով այն կարծիքին, թե Հայասան պետք է փնտրել ներկայիս Երզնկայի և Էրզրումի շրջակայքում, առաջարկեց տեղադրել այն Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերին: Ազգին, ըստ նրա, գտնվում էր Պոնտոսում՝ Խարշիտ գետի ավազանում, և տարածվում էր մինչև Փառնակիա, իսկ Հայասան՝ Շորոխ գետի ավազանում՝ որպես կենտրոն ունենալով Բաբերդ քաղաքի շրջակայքը, որտեղից Հայասայի իշխանությունը տարածվել է դեպի հարավ: Ազգիի Արիպսա քաղաքն Ի. Դյակոնովը տեղորոշել է Սև ծովի ափերին՝ Փառնակիայի մոտ, իսկ Ազգիի մյուս հայտնի կենտրոնը՝ Գուգաման, նա տեղադրել է Լյուկոս (Գայ) գետի ավազանում կամ Լյուկոս ու Խարշիտ գետերի ավազանների միջև ընկած լեռնանցքներում, Պախիսուվան՝ ներկայիս Կեմախից (Կամախ) արևմուտք՝ Ջիմարայի մոտ: Ինգալավան, ըստ նրա, Հայասա-Ազգիի սահմանային բերդերից մեկն էր, սակայն ի տարբերություն մի շարք հեղինակների՝ նա այն հին հայկական Անգեղ վայրում չի տեղորոշել: Ըստ Ի. Դյակոնովի՝ Կումմախսան գտնվել է ներկայիս Կեմախի տեղում և Հայասայի կազմում է ընդգրկվել միայն ժամանակավորապես՝ դրա առավել ընդարձակման տարիներին⁴⁸:

Հայասայի տարածվելը Արևելապոնտական լեռներից հյուսիս՝ Սև ծովի ափեր, քիչ հավանական է: Այսպիսի տեսակետի հիմքում ընկած է միայն Արիպսայի՝ որևէ ջրային տարածքի ափին գտնվելու փաստը, սակայն այդ ջրային տարածքը կարող էր հանդիսանալ նաև Վանա լիճը (ծովը): Արևելապոնտական լեռները հանդիսացել են կասկական ցեղերով բնակեցված տարածք, ինչն ինքնին բացառում է Հայասայի գտնվելը այդ տարածքում:

Ձ. Մելլասարտը Հայասան տեղադրել է Եփրատի մեծ ոլորանից մինչև Էրզրում ընկած տարածքում՝ հավանական համարելով նաև, որ այն տարածվել է Արաքսի

⁴⁵ Меликишвили Г., Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 81-82.

⁴⁶ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 81-101.

⁴⁷ Дьяконов И., Хетты, фригийцы и армяне, ПАСб, 1961, с. 333-368 (տե՛ս հոդվածում գետեղված քարտեզը).

⁴⁸ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, с. 81-84.

հովտում՝ մինչև Արարատյան դաշտը, որտեղ գտնվող Մեծամոր հնավայրը նա համարել է Հայասայի մաս⁴⁹, ինչը հետքքրքիր է Հայասայի արևելյան սահմանների աշխարհագրական ընդգրկումը քննարկելիս:

Ֆ. Հաազը համաձայն էր այն տեսակետի հետ, որ Հայասան առավելապես պետք է գտնվեր Երզնկայի, Տրապիզոնի և Էրզրումի միջև ընկած տարածքում⁵⁰:

Նման տեղադրություն է առաջարկել նաև Ջ. Յաքարը՝ նշելով, որ Հայասան գտնվել է խեթական Վերին երկրից (ներկայիս Թոքաթի և Սեբաստիայի մարզերի տարածքը) արևելք՝ ընդգրկելով Երզնկայի, Էրզրումի շրջանները, ինչպես նաև Վերին Գայլ և Ճորոխ գետերի ավազանները: Վերին Գայլի ավազանը նա համարում էր այն վայրը, որտեղ արևելյան կասկական ցեղերը սահմանակցել են Հայասա-Ազգիի հետ: Ջ. Յաքարը, Հայասայի տեղադրությունը ենթադրելով այդ տարածքներում, հյուսիսում այն հասցրել է մինչև Սև ծովի ափերը՝ Տրապիզոնի մոտ⁵¹:

Ի տարբերություն հայ պատմագիտության մեջ հայտնված տեսակետների՝ արևմտյան շատ գիտնականներ Հայասայի պատմությանն անդրադարձել են՝ որպես արևելագիտության մի մասի՝ այն չդիտելով հայոց պատմության տեսանկյունից: Այնինչ Հայասայի պատմության հարցերը կարևոր նշանակություն ունեն հատկապես հայագիտության համար:

Հայ պատմագիտության մեջ առաջինը Հայասայի պատմության հարցերով զբաղվել է հայտնի խեթագետ, Բ. Հրոզնու աշակերտ Ն. Մարտիրոսյանը: Դեռևս 1924թ. նա իր հոդվածներից մեկում հանդես եկավ այն տեսակետով, որի համաձայն՝ խեթական աղբյուրներում հիշատակվող Հայասան (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Խայասան) հայերի հնագույն հայրենիքն էր⁵²: Ավելի ուշ Ն. Մարտիրոսյանը զարգացրեց իր այս տեսակետը՝ հանդես գալով նոր հրապարակումներով⁵³: Նրա կարծիքով Հայասա ասելով՝ պետք է հասկանալ Հայաստան, և այն գտնվել է ներկայիս Դերսիմի և Խարբերդի շրջաններում և հանդիսացել է հայերի նախնիների՝ *հայաների* հայրենիքը՝ հայերի բնօրրանը: Իսկ հայասական ցեղերի միավորումով այնուհետև

⁴⁹ Mellaart J., Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age, AnSt, 1968, № XVIII, p. 201-202.

⁵⁰ Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, Xenia. Das Reich Urartu, B. I, 1986, S. 22.

⁵¹ Yakar J., Hittite Involvement in Western Anatolia, AnSt, 1976, № 26, p. 117-128 (տե՛ս հոդվածում զետեղված քարտեզը՝ էջ 118). Նույնի, Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: an archaeological Assessment.-In: Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp, Ankara, 1992, p. 508-512. Նույնի, Ethnoarchaeology of Anatolia, Tel Aviv, 2000, p. 28 (տես աշխատությունում զետեղված № 4 քարտեզը).

⁵² Մարտիրոսեան Ն., Հայերենի յարաբերութիւնը հեթանոսեանի հետ, ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453:

⁵³ Մարտիրոսյան Ն., «Գիլգամեշ» դյուցազներգությունը, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 75-83: Նույնի, Պրպատումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 82-107: Նույնի, Նպաստ մը հեթ և հայ բառաբանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 163-186:

ստեղծվել է մի պետություն, որն ընդգրկել է Փոքր Հայքը և Բարձր Հայքի հարավ-արևմտյան մասը: Ն. Մարտիրոսյանը հավանական է համարել, որ Հայաստանի Արիպսա քաղաքը գտնվել է Ծովք լճի ափին կամ Վանա լճի արևմտյան ափերին: Կումմախան, ըստ նրա, գտնվել է ներկայիս Կեմախի տեղում և հանդիսացել է Հայաստանի սահմանամերձ և գլխավոր քաղաքներից մեկը: Ն. Մարտիրոսյանը նշում է, որ Հայաստանի դաշնակցային պետության մեջ են մտել Իսուվա (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ հետագայի Փոքր Ծովքի տարածքում), Պալա (Ծովքի Բալահովիտ գավառը), Իշմերիկա (սահմանակից է եղել Իսուվա-Ծովքին և Ազգիին և համապատասխանել է ներկայիս Դերսիմին), Գաշգաշ (Կասկա) (ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ այս ժողովուրդն ապրել է Հայիսի ակունքներից մինչև Վերին Եփրատ ընկած տարածքում, և նրա անվանումը մնացել է Ճորոխի ակունքների մոտ գտնվող ներկայիս Կիսկիմ ավանի անվան մեջ) և Ազգի երկրները: Խեթական աղբյուրներում հիշատակված Մալազգիյան (ներկայիս Մալաթիայի մոտ) մերթընդմերթ գտնվել է խեթերի, ասորեստանցիների և հայասացիների ձեռքում⁵⁴:

Խարբերողի դաշտն այդ ժամանակաշրջանում մասն է կազմել Հայկական լեռնաշխարհի մեկ այլ պետական կազմավորման՝ Իսուվայի, որը չի մտել Հայաստանի կազմի մեջ՝ չնայած չի կարելի բացառել իսուվահայասական դաշնակցային հարաբերությունների գոյությունը որոշակի ժամանակահատվածում: Իսուվան և Հայաստան-Ազգին խեթերի կողմից տարբերակվել են՝ որպես տարբեր *երկրներ*: Առավել ևս դժվար է պատկերացնել Հայաստանի ամրացված քաղաք Արիպսայի տեղորոշումը Իսուվայի (Ծովքի) տարածքում, կամ Կասկա երկրի և Մալազգիյայի (Մալդիյա) գտնվելը Հայաստանի կազմում:

Ա. Խաչատրյանն իր ուսումնասիրության մեջ շեշտել է, որ խեթերը Հայաստանի համար ունեին մի ընդհանուր անուն՝ Հայասա, որի աշխարհագրական դիրքը նա որոշել է Կարինից Վան ընկած տարածքում: Արիպսա քաղաքը նա տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին: Հայասա և Հայաստան բառերի նմանությունը հիմք ընդունելով՝ Ա. Խաչատրյանը նույնպես շեշտել է, որ այն Հայաստան անվան հնագույն ձևն է⁵⁵:

«Հայաստանի պատմություն» գիտական մեծարժեք մենագրության մեջ Ն. Ադունցն անդրադարձել է նաև Հայաստանի պատմությանը՝ խեթական վավերագրերի վերլուծության հիմքի վրա⁵⁶: Նա նշել է, որ խեթական թագավոր Թուդիսալիյաս III-ը Հայաստանի դեմ կատարած իր երկրորդ արշավանքի ժամանակ (նրա հետ էր նաև իր

⁵⁴ Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 93-105:

⁵⁵ Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 41-48:

⁵⁶ Ադունց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 33-47 (թարգմանված 1946թ. հրատարակված ֆրանսերեն բնագրից):

որդին՝ Սուպախլուլիումսար) ընդհարվել է նրա թագավոր Կարաննիի հետ Կումմախսա քաղաքի մոտ: Կարաննի թագավորի անունից Ն. Ադոնցը բխեցրել է հայկական Կարին քաղաքի անվանումը, իսկ Կումմախսայից՝ Դարանադյաց գավառի Կամախս անունը: Սրա հիման վրա էլ նա Հայասան տեղորոշել է Վերին Եփրատի հովտում: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Կամախսի հյուսիսում Հայասան սահմանակցել է Կասկա երկրին, որը տարածվել է Արևելապոնտական լեռների շրջանում՝ մինչև Հալիսի գետաբերանը: Նա նաև նշել է, որ Հայասա և Ազգի անունները հոմանիշ են և գործածվել են Մուրսիլիսի տարեգրության մեջ նույն տարածքի իմաստով: Ընդ որում, Ն. Ադոնցը տարանջատել է Հայասա-Ազգի, Ալշի և Իսուվա երկրները՝ գտնելով, որ դրանք առանձին են եղել: Նա Ազգի երկիրը տեղակայել է Դերսիմի շրջանում՝ Կումմախս-Կամախս քաղաքի հարավում: Ազգիի երեք քաղաքները՝ Ինգալավան, Արիպսան, Դուզգաման, նա տեղադրել է Կումմախս տանող ճանապարհների վրա: Իսուվայի թագավորությունը, ըստ նրա, գտնվել է Հայասայի հարավում՝ ստորին Արածանիի հովտում, և զբաղեցրել է Եփրատի և Խարպուտի միջև ընկած երկրամասը: Ալշի (կամ Ալգի) երկիրն, ըստ Ն. Ադոնցի, գտնվել է Իսուվայից արևելք:

Այսպիսով, ըստ Ն. Ադոնցի՝ Հայասայի թագավորությունը գտնվել է Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքի ափերին՝ Դերսիմի գանգվածի շուրջը, և Իսուվա, Ալշե թագավորությունների հետ միասին ներկայացել է՝ որպես Հայաստանում հայտնի առաջին քաղաքական կազմավորումներից մեկը⁵⁷:

Հայասայի պատմությանը հիմնարար ուսումնասիրություն է նվիրել Գ. Ղափանցյանը: Իր «Հայասան-հայերի բնօրրան» մենագրությունում հեղինակն անդրադարձել է Հայասայի պատմության, լեզվի, տեղադրության, մշակույթի և էթնիկական հարցերին⁵⁸:

Իր աշխատության մեջ նա պատկերացում է տվել նաև Հայասայի ընդգրկած տարածքի մասին՝ համամիտ լինելով այն տեսակետին, որ Հայասա երկիրը զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Ճորոխ, Եփրատ և Արաքս գետերի վերին հոսանքի շրջանները՝ Փոքր Հայքի արևելյան և Բարձր Հայքի տարածքները՝ կենտրոնում դնելով Կամախսի, Երզնկայի, Դերջանի և Սպերի միջև ընկած տարածքը: Գ. Ղափանցյանը կարծում էր, որ Ազգին ընդգրկել է Հայասա-Ազգիի արևմտյան շրջանները, իսկ Հայասան, հավանաբար, գրավել է արևելյան շրջանները՝ Դարանադին, Եկեղյացը, Դերջանը և Սպերը, միգուցե նաև՝ Կարինի շրջանը: Այսպիսով, նա Կումմախսան տեղադրել է ներկայիս Կամախսի տեղում՝ այն համարելով Հայասա-Ազգիի կենտրոնը, իսկ հիշատակված Ուրա բերդը՝ Կամախսի մոտ գտնվող հին

⁵⁷ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 35, 39-40, 44-46:

հայկական Անի ամրոցի տեղում: Գ. Ղափանցյանը կարծում էր, որ Արիպսան և Դուգզանան գտնվել են Հայաստան-Ազգի արևելյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հեռու խեթական հարձակումներից՝ Կարինի մոտ գտնվող ճահճոտ վայրերում, կամ ներկայիս Բերդակ բնակավայրի մոտ, կամ էլ Էրզրումից 15կմ հարավ-արևելք, որտեղ միջնադարում (ՎԻդ.) հիշատակվել է Արաբիս գյուղը՝ հնարավոր համարելով, որ այդ բնակավայրի տեղում ճահիճ է եղել: Դեռևս հռոմեական ժամանակներից հիշատակվող Ազա քաղաքը (հայոց Սատաղ բնակավայրից արևմուտք), ըստ հեղինակի, հանդիսացել է Ազգի երկրանվան վերափոխված ձևը: Հայաստանի Բիթառիզա (Պաթթեյարիկա) քաղաքը գտնվել է հետագայի Բթառիճի մոտ:

Հայաստան Գ. Ղափանցյանը համարել է հայ-արմենների հնագույն օրրանը, որն արևմուտքում սահմանակցել է խեթական աշխարհի հետ, հավանաբար, հետագայի հռոմեական Ջիմարա-Կարահիսար գծով՝ հարևան լինելով Վերին երկրին, իսկ արևելքում նրա սահմանները հասել են մինչև Կարինի շրջանը՝ ընդգրկելով Կամախի, Երզնկայի, Դերջանի և Սպերի շրջանները: Արևմուտքից արևելք Հայաստան տարածվել է մոտ 150-170կմ: Սակայն, ըստ հեղինակի, այն հավակնություններ է ցուցաբերել նաև ավելի արևմուտք և հարավ ընկած տարածքների վրա⁵⁹:

Կումմախա քաղաքը խեթական սկզբնաղբյուրներում նշվել է՝ որպես առանձին քաղաքական միավոր, և եթե գտնվել է Հայաստանի կազմում, ապա ժամանակավորապես, և հետագայում անցել է խեթական գերիշխանության տակ: Քիչ հավանական է, որ այն Հայաստանի կենտրոնն է եղել՝ հաշվի առնելով այդ քաղաքի աշխարհագրական դիրքը (Խաթթիին մոտ գտնվելը) և խեթական աղբյուրներում այդպիսի տվյալների բացակայությունը:

Ըստ Ե. Քասունու՝ Հայաստան մի հզոր պետություն է եղել, որը տարածվել է Արևմտյան Եփրատի ավազանից մինչև Վանա լիճ: Հայաստանի արևմտյան մասում է գտնվել Ազգին, որը ենթակա է եղել Հայաստանին և ունեցել է իր թագավորը: Ազգին գտնվել է Բարձր Հայքում և իր մեջ է ընդգրկել ներկայիս Երզնկա քաղաքը և Արևմտյան Եփրատի վերին բազուկի ավազանը: Նա կարծիք է հայտնել, որ Ազգիի մայրաքաղաքը գտնվել է հետագայի Արծն քաղաքի տեղում: Ազգի-Հայաստանի և Խուռի-Միտաննի պետությունների միջև են գտնվել Իսուվա կամ Իսուա, Ալշե և Սեխրի երկրները: Ըստ Ե. Քասունու՝ Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվել է Կասկա երկիրը, որը Փոքր Հայքից տարածվել է մինչև Պափլագոնիա: Իսկ Հայաստանի մոտ գտնվող խեթերի Վերին երկիրն, ըստ հեղինակի, ընդգրկել է հետագա Փոքր Հայքի մեծ մասը՝ Կապադովկիայի որոշ շրջաններով հանդերձ: Կումմախա կամ Կամուխա քաղաքը Ե.

⁵⁸ Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948.

Քասունին համարել է Հայասայի քաղաքներից մեկը և նույնպես տեղորոշել է Անի-Կամախի տեղում: Մուրսիլիսի տարեգրության մեջ հիշատակված Ինգալավա քաղաքը նա տեղորոշել է միջնադարյան Անգեղ բերդի տեղում, իսկ Արիպաս քաղաքը՝ Վանա լճի ափին՝ Դատվանի կամ Խլաթի մոտ: Նա համակարծիք չէ այն հեղինակների հետ, որոնք Հայասայի Դուգգամա քաղաքը տեղադրել են Դատվանի մոտ: Նա այդ քաղաքը տեղորոշել է Մանազկերտի մոտ և հավանական է համարել, որ այն հանդիսացել է պետության մայրաքաղաքը: Ազգիի Խալիմանա բնակավայրը նա տեղորոշել է Ծոփքում՝ Ialimbanon բնակավայրի տեղում⁶⁰:

Այսպիսով, Ե. Քասունին նույնպես Հայասան տեղադրել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում՝ միևնույն ժամանակ կարծիք հայտնելով, որ իր հզորացման ժամանակ այն, հավանաբար, տարածվել է մինչև «Մասիս սար և Ուրմիա լիճ»⁶¹: Սակայն Հայասա-Ազգիի կենտրոնների տեղորոշումը հետագայի Արծնի և Մանազկերտի մոտ ոչ մի փաստով հիմնավորված չէ: Առավել հավանական է որպես մայրաքաղաք նշել խեթական տեքստերից հայտնի Հայասա քաղաքը, որի տեղադրումը, փաստերի սուղ լինելու պատճառով, անհնար է որոշել:

Հայասային վերաբերող հետաքրքիր ուսումնասիրություն է կատարել նաև Հ. Մանանդյանը, որի մոտեցումները Հայասայի պատմության առանցքային շատ հարցերին տարբերվել են իր ժամանակակից շատ պատմաբանների տեսակետներից⁶²: Անդրադառնալով Հայասա-Ազգիի թագավորության պատմությանը՝ նա տվել է նաև դրա տեղադրությունը Վանա լճից արևմուտք և հյուսիս ընկած շրջաններում: Նա գտնում էր, որ Հայասայի հյուսիս-արևմտյան սահմանները հասնում էին մինչև Մեծուրի լեռները, այսինքն՝ մինչև ներկայիս Դերսիմի շրջանը, իսկ արևելքում՝ մինչև Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերը: Հ. Մանանդյանը խեթական արձանագրություններում նշված Կումմախան կամ Կամուխան նույնացրել է հայկական Կամախի հետ (Դարանաղյաց գավառում), սակայն ի տարբերություն մյուս ուսումնասիրողների, որոնք նշել են, որ այդ բնակավայրը Հայասայի կազմում է գտնվել, նա այն չի մտցրել Հայասա-Ազգիի կազմի մեջ: Կումմախան և նրանից հարավ գտնվող Տանկուվան, ըստ նրա, գտնվել են խեթերին պատկանող սահմանամերձ շրջանում, որն ընդգրկվել էր խեթական արձանագրությունների հիշատակած Վերին երկրի կազմում: Խեթերի Վերին երկիրն, ըստ Հ. Մանանդյանի, Հայասա-Ազգիին սահմանակցել է ոչ թե

⁵⁹ Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948, с. 58-64.

⁶⁰ Ն. Արոնցը դեռևս 1946 թ. իր աշխատության մեջ Խալիմանա քաղաքի անունը համեմատել էր Ծոփքի Ιαλιμβάνων տեղամասի հետ (Արոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 44):

⁶¹ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պէյրոս, 1950, էջ 76-78, 80-81, 91, 94, 97, 99, 102-106:

⁶² Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155.

արևմուտքից, այլ հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից: Ուսումնասիրողների մեջ առաջինը Հ. Մանանդյանն էր, որ տարբեր աղբյուրներում հիշատակված Ալշի, Ալզի և Ազզի անվանումները միևնույն երկրին է վերագրել, իսկ պետությունն, ըստ նրա, կոչվել է Հայասա իր մայրաքաղաքի անվամբ (Հայասա), որը Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի արձանագրության մեջ հիշատակվել է Ուայախ ձևով (ըստ Հ. Մանանդյանի՝ այդ քաղաքը գտնվում էր Վանա լճի հյուսիսային ափին): Ազզի անունն, ըստ նրա, ունեցել է էթնիկական ծագում, որն սկզբնապես կրել է տեղի ժողովուրդը: Հ. Մանանդյանը Հայասային հարևան կասկերի ցեղերի բնակության հիմնական տարածքը համարել է ոչ թե Սև ծովի հարավային ափերը, այլ Վերին Եփրատից արևմուտք՝ ներկայիս Դիվրիդի (միջնադարյան Տեֆրիկե) և Արաբկիր քաղաքների շրջանները: Նա Հայասայի Ուրա ամրոցը տեղորոշել է հետագայի Խարբերդ բնակավայրի տեղում, որից արևմուտք գտնվել է Իսուվա երկիրը (հին հայկական Անձիտ գավառը), որը նույնպես, ըստ նրա, մտել է Հայասայի կազմի մեջ և հանդիսացել է նրա հարավ-արևմտյան սահմանամերձ շրջանը՝ Եփրատ գետով բաժանվելով հարևան Մելիտենեից: Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ խեթական արձանագրության մեջ հիշատակված Ինգալավան հին հայկական Անզղ բնակավայրն է և Ուրա ամրոցի հետ մտել է Հայասայի կազմի մեջ: Հ. Մանանդյանն Ազզիի Արիպսա քաղաքը տեղորոշել է Վանա լճի ափին, սակայն չի նշել Մուրսիլիսի տարեգրությունում Արիպսայից հետո հիշատակված Դուգգամա քաղաքի գտնվելու վայրը⁶³:

Հ. Մանանդյանի աշխատության մեջ նշված Ալզի և Ազզի երկրանունների նույնացումը պատմագրության մեջ չի ընդունվել, քանզի Ալզիի տեղադրությունը Իսուվայից (Ծոփքից) հարավ-արևելք հենվում է ինչպես խեթական, այնպես էլ ասորեստանյան տեքստերի վկայությունների և հետագայի հայկական Աղձնիքի հետ համադրման վրա:

Հայասայի պատմությանը, ինչպես նաև նրա պատմագրության, տեղադրության, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների խնդիրներին անդրադարձել է Լ. Բարսեղյանը: Նա շեշտել է, որ Հայասան և Ազզին թե՛ տարածքային, թե՛ քաղաքական առումով իրենցից ներկայացրել են միևնույն երկիրը: Հայասայի կենտրոնը՝ համանուն Հայասա քաղաքը, նա որոնել է Երզնկայի շրջանում՝ Խայիք կամ Խայեք գյուղի տեղում, որը գտնվում է Բաբերդից 40կմ հարավ-արևմուտք: Իսկ Ազզին տարածվել է Մնձուրի լեռների ստորոտներից մինչև Տուփիկի լեռները: Այն գտնվել է Հայասայից հարավ՝ մինչև Իսուվայի սահմանները, որը Լ. Բարսեղյանը համարել է Հայասա-Ազզիի կազմի մեջ մտնող երկիր: Նա Դուգգամա քաղաքը տեղադրել է Իսուվայում

⁶³ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 68-155.

(ներկայիս Խարբերդի շրջանում): Գուգգամայից ոչ շատ հեռու գտնվող Արիպսան նույնպես գտնվել է Իսուվայում՝ Խարբերդից ոչ հեռու գտնվող Ծովք լճի (ներկայիս Գյուլջուկ) ափին և հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի ամրացված բնակավայրերից մեկը՝ նրա հարավային սահմանի վրա: Իսկ Ինգալավա քաղաքը, որտեղից Արիպսա քաղաքի դեմ արշավել է խեթական Մուրսիլիս II թագավորը, Լ. Բարսեղյանը տեղորոշել է հայկական աղբյուրներից հայտնի Անգեղոտուն գավառում, որը գտնվել է Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Ըստ նրա՝ այստեղ հայտնի է եղել Ակլ գյուղը, որի տեղում գտնվել է Ինգալավա քաղաքը: Այսպիսով, Լ. Բարսեղյանը Հայասա-Ազգիին հիմնականում տեղորոշել է Բարձր Հայքում և Փոքր Հայքում՝ նրա հարավային սահմաններն անցկացնելով պատմական Ծովք նահանգով⁶⁴:

Իսուվան գտնվել է խեթական պետության արտաքին քաղաքականության ոլորտում և նշվել՝ որպես Հայկական լեռնաշխարհի ազդեցիկ երկրներից մեկը: Եթե Արիպսան գտնվեր Իսուվայի հարավում, ապա այդ դեպքում այն ամբողջապես պետք է մտներ Հայասա-Ազգիի կազմի մեջ, ինչի հետ դժվար է համաձայնել, սակայն չքացառելով նաև Իսուվայի և Հայասայի քաղաքական և մշակութային կապերը:

Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել նաև Ս. Երեմյանը: Նա նշել է, որ հայ ժողովրդի ձևավորման ընթացքն անցել է չորս հիմնական փուլ, և դրանցից յուրաքանչյուրը կապված էր պատմական Հայաստանի տարածքի չորս կենտրոնների հետ՝ Բարձր Հայք, Ծովք, Վանա լճի ավազան և Արարատյան դաշտ: Ամենահին և հիմնական օղակներից մեկն այս գործընթացում հանդիսացել է Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը: Այն խեթական արձանագրություններում անվանվել է «Հայասա (կամ Խայասա) քաղաքի երկիր» կամ «Ազգի քաղաքի երկիր»՝ իր քաղաքային կենտրոնների անուններով: Ս. Երեմյանը Թիլ-Հայասա քաղաքը տեղադրել է հին հայկական Թիլ ավանի տեղում: Այս տեղորոշումը տալով՝ նա հանգել է այն մտքին, որ Հայասա երկրի կորիզը և նրա սկզբնական տարածքը եղել է հին հայկական Եկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ալիլիսենեն, որը և համապատասխանել է Երզնկայի դաշտին: Թիլ ավանը տեղադրված է եղել այդ դաշտի կենտրոն Երիգա (Երզնկա) քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում գտնվել է Հայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը: Ս. Երեմյանը համաձայն չէր այն վարկածների հետ, որ Հայասա-Ազգի երկիրը գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքներում կամ Սև ծովի մերձալոնտոսյան ափերին: Նա համաձայն էր Ն. Ադոնցի այն եզրակացության հետ, որ

⁶⁴ Բարսեղյան Լ., Խայասա-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313: Նույնի, Из истории древнейших племенных союзов Армянского нагорья в XV-XIII вв. до н.э. (Хайаса-Аззи), Ереван, 1964. Նույնի, Հայասա-Ազգիի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, ՏՀԳ, 1964, թիվ 6, էջ 101-106: Նույնի, Հայասա-Ազգիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 73-79:

Արիպսա քաղաքը պետք է տեղադրել ներկայիս Դենիզլի գյուղի տեղում՝ Դիվրիդի քաղաքից ոչ հեռու: Դենիզլի գյուղը գտնվել է ճահճոտ վայրում, որտեղ, հավանաբար, նախկինում լիճ էր եղել, որի մասին է վկայում նաև Գյուլքաղ լեռան անունը, որը նշանակում է «Լճի լեռ»: Ս. Երեմյանը Արիպսայի հետ հիշատակված Դուգգամա քաղաքը տեղադրել է ներկայիս Դոգան գյուղի տեղում, որն, ըստ նրա, անտիկ Դագոնան է: Այս բնակավայրերից բացի՝ խեթական աղբյուրները Հայասա երկրում հիշատակել են Ուրան՝ «Հայասա երկրի գլխավոր ամրոցը», որի տեղադրման հարցում Ս. Երեմյանը համակարծիք է Գ. Ղափանցյանի հետ, որն այն տեղադրել է Երզնկայի դաշտում: Ս. Երեմյանը գտնում է, որ այդ ժամանակաշրջանում պետք է գոյություն ունեցած լիճեր նաև հին հայկական Դարանաղի գավառի ամրոց-քաղաքը Եփրատի ափին՝ Anniaca անվան տակ, որը կապ է ունեցել Հայասայի Աննիյա թագավորի անվան հետ: Հեղինակը նշում է, որ Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից է եղել Բիթարիգա քաղաքը, ներկայումս՝ Բթառիճ, որն այլ կերպ կոչվել է Պաթթեյարիկա, որի անունը երբեմն վերագրվել է ողջ Հայասա-Ազգի երկրին: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ բուն Հայասա-Ազգին հյուսիսում սահմանակցել է Բալա (Պալա, Գալլ գետի վերին հոսանքի շրջանը) և Դումաննա (անտիկ Դոմանայի, հետագայի Թումնա գյուղի շրջանը՝ Բաբերդից արևմուտք, Ճորոխ գետի հովտում) ցեղերի երկրներին:

Այսպիսով, Ս. Երեմյանը եզրակացնում է, որ Հայասա-Ազգին տարածվել է Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքներում⁶⁵:

Իր մի շարք աշխատանքներում Հայասայի պատմությանն է անդրադարձել նաև Վ. Խաչատրյանը՝ իր ուսումնասիրություններն ամփոփելով «Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում» աշխատության մեջ⁶⁶: Նա նույնպես նշել է, որ Հայասան հաճախ հանդես է գալիս Ազգի անվամբ: Հայասա-Ազգի երկրի մեջ են գտնվել Ինգալավա, Արիպսա, Դուգգամա, Ուրա քաղաքները: Ինգալավա քաղաքը հեղինակը նույնացրել է Ճորոխ գետի ստորին հովտում գտնվող հայկական Նիզալ գավառի հետ՝ իր համանուն կենտրոնով: Արիպսան գտնվել է Ճորոխ գետի միջին ավազանում՝ Սպերից քիչ դեպի հյուսիս-արևելք: Դուգգամա քաղաքը տեղադրվել է միջնադարի Ազորդ գավառում: Այս գավառի անվան մեջ, ըստ Վ. Խաչատրյանի, պահպանվել է Ազգի երկրի անունը: Հայասա-Ազգին ընկած է եղել Ճորոխ գետի ավազանում՝ ձգվելով մինչև Սև ծով: Այն հարավում սահմանակցել է Բարձր երկրին (ըստ հեղինակի՝ Երզնկայի և Էրզրումի շրջաններ): Բարձր երկրի մեջ մտել են Խատենա, Խախանի և Իստիտինա գավառները: Խատենան իր Կումմախա քաղաքով, որը հետագայի Կամախն է, գտնվել է Եփրատի հովտում՝ ոլորանից մինչև Երզնկայի շրջանը: Իսկ Երզնկայի շրջանը

⁶⁵ Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 29-33:

Խախսանին է եղել՝ Խախս (հայկ. Խախ), Դանկուվա (միջնադարի Մթնի, ներկայիս՝ Միտինի) և Բիտեյարիգա (հայկ. Բթայառիճ) քաղաքներով: Իստիտինան, ըստ նրա, ընկած է եղել Երզնկայի շրջանից անմիջապես դեպի արևելք՝ մինչև Եփրատի ակունքները: Իստիտինա գավառի բնակավայրերից են եղել Ջազիսան, որն Էրզրումի շրջանի Ջազան է: Իսկ Իստիտինայի Արծիյա քաղաքը միջնադարի հայկական Արծնն է: Այդ շրջանում է գտնվել նաև Խալիմանա բնակավայրը, որը Վ. Խաչատրյանը հակված է նույնացնելու միջնադարի Մանյա այրք տեղանվան հետ: Կանուվարա բնակավայրը գտնվել է Իստիտինայի տարածքում: Վ. Խաչատրյանն առաջարկել է այն նույնացնել Կարինի շրջանի միջնադարի հայկական Կան բնակավայրի հետ: Նա համարում է, որ Հայասա երկրի մեջ է մտել նաև Բարձր կոչված նահանգը (Կումմախսա քաղաքի շրջանը): Հաջորդ երկիրը, որը նույնպես մտել է Հայասայի կազմի մեջ, Պախխուվան է իր Արխիտա քաղաքով. այն հեղինակը նույնացրել է Ժամանակակից Պախ բնակավայրի հետ: Այն գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան մասում: Հայասայի կազմի մեջ, ըստ նրա, մտել է նաև Իսուվան (Արածանի գետի ստորին ավազանը): Տարածաշրջանի հաջորդ վարչաքաղաքական միավորը, որը Վ. Խաչատրյանի կարծիքով Հայասայի կազմի մեջ է մտել, Ծուխման է: Նա այն նույնացրել է ասորեստանյան արձանագրություններում վկայված Ծուխմու (Սուխմու) երկրի հետ, որը գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևելյան հատվածում:

Վ. Խաչատրյանը նշել է, որ Հայասա թագավորության սահմանները ոչ միշտ են ընդգրկել նշված բոլոր նահանգները, քանի որ նրանցից մի քանիսը մերթընդմերթ նվաճվել են իսթական թագավորների կողմից և մտել Խեթական պետության կազմի մեջ: Հայասան հարավից սահմանակից է եղել Տիգրիսի վերին ավազանի Ալգիյա (հայկ. Աղձնիք), իսկ հյուսիս-արևելքում՝ Կասկա երկրին (Արևելապոնտական լեռների շրջան):

Այսպիսով, ըստ Վ. Խաչատրյանի, Հայասա երկիրն ընդգրկել է Ազգի, Կումմախսա (Բարձր), Իսուվա, Պախխուվա և Ծուխմա նահանգները և զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը՝ Հայկական Տավրոսի, Արևմտյան Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև⁶⁷:

Հայասային և ընդհանրապես Հայկական լեռնաշխարհի մյուս քաղաքական միավորներին վերաբերող սեպագիր աղբյուրների համակողմանի վերլուծությամբ կարևոր են Ա. Քոսյանի հեղինակած աշխատությունները: Դրանք առանձնանում են

⁶⁶ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998:

⁶⁷ Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 128-145. Նույնի, Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 32-35. Նույնի, Хайаса и Наири, ВОН, 1973, № 11, с. 32-41. Նույնի, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 34-38:

նաև նորահայտ սկզբնաղբյուրների օգտագործմամբ, Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ Խաթթիի հարաբերությունների նորովի մեկնաբանություններով: Կարևոր է նաև ընդգծել նրա՝ 2004թ. հրատարակած «Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների)» մենագրությունը⁶⁸:

Նա նույնպես Հայասան-Ազգին տեղադրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Վերին Եփրատի ավազանում: Արևմուտքից այն սահմանակցել է Վերին երկրին, որն ընդգրկել է Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանն ընկած շրջանը: Ա. Քոսյանը խեթական արձանագրություններից հայտնի Կումմախան նույնպես նույնացրել է ժամանակակից Կեմախի (հայկ. Անի-Կամախ) հետ: Սակայն ի տարբերություն ուսումնասիրողների մեծ մասի՝ նա Կումմախան համարել է առանձին քաղաքական միավոր, որը չի մտել Հայասանի կազմի մեջ և գտնվել է վերինեփրատյան տարածաշրջանի երկու առաջատար քաղաքական միավորների՝ Հայասան-Ազգիի և Իսուվայի անմիջական մերձակցությամբ: Ըստ Ա. Քոսյանի՝ մինչ այդ անհայտ Լիտտա, Տավատենա, Ուտկունիսա, Խուդդու, Պարտանտա, Իյանիննա, Լալատտա, Տախանիսարա, Ուկսու քաղաքները, հավանաբար, գտնվել են Հայասանում⁶⁹:

Այսպիսով, ուսումնասիրողների հիմնավորումները Հայասան-Ազգիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ որոշակի առումով տարբեր են: Ընդհանրացնելով խնդրո առարկա թեմային մվիրված մասնագետների աշխատությունները՝ մենք փորձեցինք ներկայացնել պատմագիտության մեջ եղած տարբեր կարծիքները, որոնք, ըստ պատմաաշխարհագրական բովանդակության, կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ.

ա) Հայասան-Ազգին գտնվել է Վերին Եփրատի, Վերին Գայլի և Ճորոխի ավազաններում՝ ընդգրկելով Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները (Ն. Մարտիրոսյան (Հայասան-Ազգիի դաշնակցային պետության մեջ է ընդգրկել նաև Ծոփքի տարածքը), Ա. Գյոթցե, Է. Կավենյակ, Ֆ. Հաազ, Ջ. Յաքար, Ն. Ադունց, Գ. Ղափանցյան, Լ. Բարսեղյան (Հայասան-Ազգին հիմնականում տեղորոշել է Բարձր Հայքում, սակայն նրա մեջ ընդգրկել է նաև Ծոփքի տարածքը), Ս. Երեմյան, Ա. Քոսյան),

բ) Հայասան-Ազգին գտնվել է Սև ծովի ափերին և հիմնականում տեղորոշվել է Հայկական լեռնաշխարհից դուրս (այն սկզբնապես Սև ծովի հարավ-արևելյան

⁶⁸ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004:

⁶⁹ Քոսյան Ա., Մ. ք. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 71, 72, 84: Նույնի, Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 236-240: Նույնի, Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄՄԱԵԺ, 2003, XXII, էջ 254-259: Նույնի, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 54, 58, 69, 79, 84, 93, 100, 101, 157:

ափերին էր տեղորոշել նաև Ա. Գյոթցեն, այնուհետև նա վերանայել է իր այդ տեսակետը: Ֆ. Կոռնելիուսը տեղորոշել է Հայասա-Ազգին Սև ծովի ափին գտնվող ներկայիս Սամսուն քաղաքի մոտ: Ի. Դյակոնովը նույնպես առաջարկել է Հայասա-Ազգին տեղադրել Սև ծովի ափերին՝ Խարշիտ գետի ավազանում, սակայն նրա հարավային սահմանները հասցրել է մինչև Ճորոխի ավազանը),

գ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք և ընդգրկել Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասը (Է. Ֆոռեր, Յ. Ֆրիդրիխ (առաջարկել է Հայասան տեղադրել Արևելապոնտական լեռների և Վերին Տիգրիսի ակունքների միջև), Ա. Խաչատրյան, Հ. Մանանդյան, Ե. Քասունի (կարծիք է հայտնել, որ իր հզորացման ժամանակ Հայասա-Ազգին տարածվել է մինչև Ուրմիա լիճը), Վ. Խաչատրյան (նշել է, որ Հայասա-Ազգին ընկած է եղել Հայկական Տավրոսի, Եփրատ գետի և Սև ծովի միջև), Ջ. Մելլասարտ (Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Բարձր Հայքից մինչև Արարատյան դաշտավայր ընկած տարածքում)):

Քննելով մասնագետների կարծիքները Հայասա-Ազգիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ՝ կարելի է ասել, որ այն գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում և արևմուտքից սահմանակից է եղել Խեթական տերությանը: Պատմաբանների մեծ մասը համարում է, որ Հայասա-Ազգին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմում՝ կենտրոն նշելով հիմնականում Բարձր Հայքի տարածքը: Սակայն ակնհայտ է նաև, որ Հայասա-Ազգիի տարածքի մասին խեթական սկզբնաղբյուրներում տվյալներ կան այնքանով, որքանով խեթերը կարողացել են ներթափանցել Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը: Մասնագետներն առավել հստակ ցույց են տվել Հայասայի հատկապես արևմտյան սահմանները, որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի կամ Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազգին սահմանակցել է Խաթթիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռներով՝ կասկական ցեղերի հետ: «Ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը հարկավոր չէ Սև ծովի ափին փնտրել, քանզի A.AB.BA⁷⁰ գաղափարագիրը նշանակել է նաև լիճ, որը մեծ հավանականությամբ կարող էր լինել Վանա լիճը:

Բնական է, որ ժամանակին Հայասան, բացի արևմտյան հարևանից (Խեթական պետություն), ունեցել է որոշակի կապեր նաև հարավային և արևելյան երկրների հետ: Սակայն դրանց մասին որևէ գրավոր աղբյուր առայժմ հայտնի չէ, ինչն անհնար է դարձնում որոշել Հայասա-Ազգի պետության ընդգրկած տարածքները Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում ու հարավում:

⁷⁰ Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946, S. 104.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստորև ներկայացված ցանկում տրված են Հայասայի՝ խեթական աղբյուրներից հայտնի տեղանունները (KUR-երկիր, URU-քաղաք, ԽUR.SAG-լեռ): Ցանկում ներառված են Հայասայի կազմում գտնվող տեղանունները, ինչպես նաև անուններ, որոնց հայասական պատկանելությունը ենթադրվում է:

1. Ազզի (KUR^{URU} Az-zi, KUR^{URU} Az-zi, URU^{URU} Az-zi, KUR^{URU} A-az-zi)⁷¹

Խեթական աղբյուրների հաղորդած վկայությունները ցույց են տալիս, որ թե՛ քաղաքական, թե՛ տարածքային առումով Հայասան և Ազզին իրենցից ներկայացնում էին միևնույն երկիրը: Այս համանմանությունն ակնհայտորեն երևում է խեթական թագավոր Մուրսիլիս II-ի տարեգրության մեջ, երբ հիշատակվում է, թե ինչպես խեթական զորքերի հրամանատար Նուվանցան հաղթեց Ազզի երկրի մարդկանց Կաննուվարա քաղաքի մոտ: Նույն տարեգրության մեկ այլ տեղում խեթական թագավորն արձանագրել է, որ Նուվանցան Կաննուվարայի մոտ հաղթել է Հայասա երկրի մարդկանց⁷²: Այս համանմանությունը առաջին անգամ նկատել է Է. Ֆոռերը⁷³: Գոյություն ունի նաև Մուրսիլիս II-ի մեկ այլ տեքստ (KUB XIV 4), որտեղ խեթական արքան նորից միևնույն երկրի մասին նշում է կամ Հայասա, կամ Ազզի⁷⁴:

Ամենայն հավանականությամբ, Ազզի անվամբ քաղաք գոյություն չի ունեցել՝ չնայած խեթական սկզբնաղբյուրներում Ազզի երկրանունը բազմիցս նշվել է նաև «քաղաք, բնակավայր»՝ շումերերեն գաղափարագրով (URU)⁷⁵:

Ուսումնասիրողներից շատերն Ազզին տարանջատել են Հայասայից՝ այն համարելով ինքնուրույն միավոր, ու տարբեր տեղադրություններ են առաջարկել (մերձալոնտական շրջանում, Ճորոխի ավազանում և այլուր)⁷⁶: Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Ազզի անունը պահպանվել էր Փոքր Հայքում՝ Անտոնիոս կայսեր երթուղում հիշատակվող Aza (Ազա) քաղաքի անվան մեջ⁷⁷: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Ազզի անունը

⁷¹ Ազզի անվանաձևը գրվում է նաև Ազի ձևով. հավանական է համարվում, որ երկու z տառերի հաջորդականությունը այս անվան մեջ կարելի է գրել նաև մեկ տառով (RGTC, VI, S. 59; RGTC, VI/2, S. 19):

⁷² KBo IV 4 II. KBo III 4 IV (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 122-123).

⁷³ Forrer E., Hajas-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 4.

⁷⁴ Բոսյան Ա., Մուրսիլիս II-ի հայասական արշավանքները, ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 199-200 (տես՝ հավելված 12):

⁷⁵ Ն. Մարտիրոսյանը հավանական է համարել, որ Ազզի երկրանունը առաջացել է հայերենի ազ-, ազն «ցեղ, սերունդ, սոհմ, զերդաստան» բառից (Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեթ և հայ բառարանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 171):

⁷⁶ Cornelius F., Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie, Anatolica, 1967, № 1, S. 68. Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 83.

⁷⁷ ИЛР, 1, с. 43-46.

պահպանվել է Ճորոխի ավազանի կենտրոնում գտնվող միջնադարի հայկական Ազորո գավառի անվան մեջ⁷⁸: Ա. Քոսյանն Ազգին Հայասա-Ազգիի՝ Խաթթիին սահմանակից շրջանն է համարում և ենթադրել է, որ Հայասա և Ազգի տերմիններով բնորոշվող տարածքն իրենից ներկայացրել է էթնոլեզվական կապերով միմյանց հետ սերտորեն կապված երկու ցեղային միավորների միություն⁷⁹:

Հաշվի առնելով վերը նշված փաստը (Հայասայի համանմանությունը Ազգիի հետ)՝ կարելի է շեշտել, որ Ազգին ընդգրկել է նույն տարածքը, որը Հայասան:

2. Արիպաս (^{URU}A-ri-ip-ša-a, ^{URU}A-ri-ip-ša-a-an, ^{URU}A-ri-ip-ša-aš)⁸⁰

Արիպաս քաղաքը հիշատակվել է Մուրսիլիս II-ի տարեգրության մեջ՝ որպես Հայասա-Ազգիի ամրացված քաղաքներից մեկը: Խեթական արքան Հայասայի դեմ կատարած արշավանքի ընթացքում գրավել է Արիպասն, որն, ըստ տարեգրության՝ «ծովի մեջ էր գտնվում»⁸¹:

Խեթական բնագրում Արիպասայի տեղադրության այսպիսի նկարագրությունն առաջ է բերել տարբեր կարծիքներ: Ուսումնասիրողների մի մասը Հայասա-Ազգին տեղորոշել է Սև ծովի ափերին՝ ելնելով այն տեսակետից, որ Արիպասն գտնվել է վերոնշյալ ծովի ափերին: Սակայն Է. Ֆոռերն Արիպասն տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին՝ Կրզվան-դաղ կոչվող վայրում⁸²: Իսկ Ն. Ադոնցն այն համարում է Եփրատի ջրերից գոյացած ճահիճների մեջ գտնվող մի բերդ, որը գտնվել է Եփրատի և նրա վտակ Արաբկիր գետակի միացման կետում գոյություն ունեցող Գենիզլու բնակավայրի տեղում⁸³: Գ. Ղափանցյանը կարծում է, որ Արիպասն և Գուգգաման գտնվել են Հայասա-Ազգիի արևելյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հեռու խեթական հարձակումներից՝ Կարին-Էրզրումի մոտ գտնվող ճահճոտ վայրերում՝ կա'ն Բերդակ բնակավայրի մոտ, կա'ն էլ Էրզրումից 15կմ հարավ-արևելք, որտեղ միջնադարում (VIդ.) հիշատակվել է Արաբեսս(ոս) (Արաբիս) գյուղը՝ հնարավոր համարելով, որ այդ բնակավայրի տեղում ճահիճ է եղել⁸⁴: Լ. Բարսեղյանն Արիպաս քաղաքը տեղորոշել է Ծոփքի Ծովք լճի ափին⁸⁵: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Արիպասն հետագայի Արաբ-կալե բերդն է՝ Սպերից հյուսիս-արևելք՝ Ճորոխի ափին: Նա ստուգաբանել է Արիպաս

⁷⁸ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 35:

⁷⁹ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 45: Նույնի, Հայասան և Ազգին, Շնորհի ի վերուստ, 2008, էջ 288:

⁸⁰ RGTC, VI, S. 37.

⁸¹ KBo IV 4 IV 5 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 132-133).

⁸² Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 18.

⁸³ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 46:

⁸⁴ ИЖР, 1, с. 56, 59.

⁸⁵ Բարսեղյան Լ., Խայասա-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 311:

անունը հայերենի առ՝ «կողքին, առջև» նախդիրով և ավի արմատով⁸⁶: Ա. Քոսյանը նույնպես հավանական է համարել Արիպսան տեղադրել Էրզրումի շրջանում՝ ճահճացած լճի կամ Թորթումի լճի մոտ⁸⁷:

Արիպսայի տեղադրման հարցում զգալի պարզություն կարող է մտցնել Դուգգամա քաղաքի տեղորոշումը, որը հիշատակվել է նշված տարեգրության մեջ: Այն խեթական արքան գրավել է Արիպսայի նվաճումից հետո: Դուգգաման չէր կարող մեծ հեռավորության վրա գտնվել Արիպսայից: Այն հիշատակվել է նաև «Պախիսուվացի Միտայի» տեքստում, որն ակտիվ մասնակցություն է հանդես բերել տարածաշրջանում (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մաս) ծավալված ռազմաքաղաքական գործընթացներին⁸⁸: Ըստ այդմ՝ կարելի է Արիպսան տեղորոշել այնտեղ գտնվող որևէ ջրային տարածքի (ամենայն հավանականությամբ, լճի) ավիին: Հավանական է, որ Մուրսիլիս II-ն իր կառավարման 10-րդ տարվա արշավանքի ժամանակ հայտնվել էր Վանա լճի ավազանում, որտեղ և գտնվել էր Արիպսա քաղաքը⁸⁹:

3. Արխիտա (^{URU}Ar-ḫi-ta, ^{URU}A-ar-ḫi-i-ta, ^{URU}E-er-ḫi-ta)⁹⁰

«Պախիսուվացի Միտայի» տեքստում հիշատակված են Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք երկրներ⁹¹: Հայասան անվանապես չի հիշատակվել, սակայն տեքստում հանդես են գալիս որոշ քաղաքներ, որոնք հետագայում խեթական սկզբնաղբյուրներում նշվել են՝ որպես Հայասա-Ազգիի բնակավայրեր: Համաձայն վերոնշյալ տեքստի՝ Պախիսուվայի հակախեթական գործունեության շրջանում այդ երկրի դաշնակիցը Արխիտան է եղել:

Է. Ֆոռերն առաջինն էր, որ Արխիտա քաղաքանունը նույնացրեց Էրխիտայի հետ⁹²: Գ. Ղափանցյանը շեշտել է, որ քաղաքի անունն առաջացել է խեթ. arḫa-«սահման» բառից, և հավանական է համարել, որ քաղաքի անունը նշանակել է «սահմանային»⁹³: Վ. Խաչատրյանը նույնպես նշել է, որ Արխիտա քաղաքի անունը խեթերեն arḫa «սահման» բառի գործիական հոլովաձևն է, և քաղաքը տեղորոշել է պատմական Հաշտյանք գավառի Երիզա (հայ. երեզ «եզր») ավանի տեղում⁹⁴:

⁸⁶ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 35, 44:

⁸⁷ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 39:

⁸⁸ KUB XXIII 72 (Քոսյան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տեքստերի և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՍԱԵԺ, 2001, XX, էջ 240-242):

⁸⁹ Ղազարյան Ռ., Հայասա-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության), Մերձավոր Արևելք, 2005, էջ 37-38:

⁹⁰ RGTC, VI, S. 31.

⁹¹ KUB XXIII 72.

⁹² Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 8.

⁹³ *IJLP*, 1, c. 60 (հղում 1).

⁹⁴ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 44:

Այս քաղաքը հիշատակվել է նաև խեթահայասական պայմանագրի վերջում տրված աստվածների ցուցակում⁹⁵: Հայասայի աստվածների շարքում հիշատակվում է «Արխիտա քաղաքի Ամպրոպի աստվածը» (^DU tak-ša-an-na-aš ^{URU}Ar-hi-ta)⁹⁶: Այս վկայության հիման վրա կարելի է նշել, որ Արխիտան հանդիսացել է Հայասայի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը: Այն հիշատակված է նաև Խեթական տերության հյուսիս-արևելյան շրջանների և վերինեփրատյան երկրների առանձին բնակավայրերի ցանկում, որտեղ նշված է տվյալ վայրերից հավաքագրված պայմանագրային զինծառայության զինվորների մասին: Տեղանվան սկզբում a-e/i հերթագայությունը լուրջ խոչընդոտ չէ, քանի որ ցուցակում Արխիտան տրված է Էրխիտա անվանաձևով (^{URU}Erhita = ^{URU}Arhita): Խեթական տերության հյուսիս-արևելյան և արևելյան շրջաններին հարող երկրների շարքում Արխիտա քաղաքը (^{URU}Erhita ձևով) վկայված է Սալա քաղաքից հետո՝ Լիտտա և Տեմիյա քաղաքներից առաջ⁹⁷: Ա. Քոսյանն այս քաղաքը տեղորոշել է Կումմախայի և Պախիտուվայի հարևանությամբ⁹⁸:

Ինչպես երևում է, Արխիտան գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում, որտեղ էլ ծավալվել են «Պախիտուվացի Միտայի» տեքստում հիշատակված իրադարձությունները:

4. Արնիյա (^{URU}Ar-ni-ya)

Հայասայի Արնիյա քաղաքը նույնպես հիշատակվել է խեթահայասական վերոհիշյալ պայմանագրի վերջում՝ Հայասայի աստվածների ցուցակում, որտեղ հիշատակվել է «Արնիյա քաղաքի Ամպրոպի աստվածը» (^DU ^{URU}Ar-ni-ya)⁹⁹: Արնիյա քաղաքը Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկն էր: Է. Ֆոռերն այն համեմատել է Ք.ա. 714թ. Սարգոնյան տարեգրությունում հիշատակված Արմարիլի նահանգի Արնիյա քաղաքի հետ, կամ հին հայոց Առնի քաղաքի հետ՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին¹⁰⁰: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ այս տեղանվան հիմքում ընդհանուր

⁹⁵ Այս պայմանագիրը կնքվել է կա՛մ Խաթթիի արքա Թուդիսալիյաս III-ի և Հայասայի արքա Կարաննիի միջև (Ք.ա. XIVդ. I կես) (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 5), կա՛մ Սուպալիլուլիումաս I-ի և Խուկկանայի միջև (Ք.ա. XIVդ. կեսեր) (Хачатрян В., *Восточные провинции Хеттской империи*, Ереван, 1971, с. 148), կա՛մ Մուրսիլիս II-ի և Աննիյայի միջև (Ք.ա. XIVդ. II կես) (Carruba O., *Die Hajasa-Verträge Hattis, Documentum Asiae Minoris*, Wiesbaden, 1988, S. 59-75), սակայն վերջնականապես հարցը չի պարզվել, և պայմանագրի այդ հատվածը մնացել է չթվագրված:

⁹⁶ KUB XXVI 39 I 32 (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 6).

⁹⁷ KUB XXVI 62 IV 34 (Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄՄԱԵԺ, 2003, XXII, էջ 256).

⁹⁸ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 37:

⁹⁹ KUB XXVI 39 I 29 (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 6).

¹⁰⁰ Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 8.

փոքրասիական *Arm-hիմքն* է, իսկ ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Արնիյա բնակավայրը Սպերի Առնոսն է, որի մեջ առկա է հայերենի հնդեվրոպական ծագմամբ առն «վայրի խոյ» արմատը¹⁰¹:

Աղբյուրների՝ ներկայումս հայտնի տվյալները հնարավորություն չեն ընձեռում Արնիյայի համար որևէ հստակ տեղադրություն առաջարկել:

5. **Գազու[...] (^{URU}Ga-zu-ú[?])**

Այս քաղաքը նույնպես հիշատակվել է վերոհիշյալ խեթահայասական պայմանագրում: Այն Հայասա-Ազգիում Ունագաստաս աստծո պաշտամունքի կենտրոններից մեկն էր (^DÚ-na-ga-aš-ta-aš ^{URU}Ga-zu-ú(-)[-])¹⁰²:

Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Գազու քաղաքի անվանումը կարելի է համեմատել կասկական Գազգապա (*Gazzapa*) քաղաքի հետ կամ Պոնտոսի Գազգիուրա ամրոցի հետ (հռոմեական ժամանակաշրջանում)¹⁰³: Հ. Մանանդյանի կարծիքով Գազու քաղաքն իր անվամբ և տեղադրությամբ համապատասխանել է ներկայիս Հազո բնակավայրին (Բիթլիսից 60կմ հարավ-արևմուտք)¹⁰⁴: Վ. Խաչատրյանը հավանական է համարել, որ այս քաղաքը հայերեն կոչվել է Գազ և իր հիմքում ունեցել է հայերեն գազ՝ «աքցան» արմատը և այդպես է կոչվել տեղի բնական պաշտպանվածության հետևանքով¹⁰⁵:

Սակայն բնակավայրի անունը տրված է թերի, քանզի բառի վերջում տրված սեպանշանը (կամ սեպանշանները) չի ընթերցվում, և դժվար է կարծիք կազմել, թե ինչպես է այն հնչել և արդյոք ունեցել է հայերեն բառարմատ: Առավել ևս դժվար է պնդել, որ քաղաքն այդպես է կոչվել բնական պաշտպանվածության պատճառով:

Նյութի սղությունն ու քաղաքանվան այս եզակի հիշատակությունը թույլ չեն տալիս առաջարկել որևէ հստակ տեղադրություն:

6. **Գասմիյախա (^{URU}Ga-aš-mi-ya-ḫa)**

Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից Գասմիյախան նշված է միայն Հայասայի աստվածների ցուցակում: Այն հանդես է գալիս՝ որպես [...] -ḫu-ḫu-uš աստծո պաշտամունքի վայր¹⁰⁶: Գասմիյախայի հայասական այս աստծո անունից

¹⁰¹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Երևան, 1987, էջ 339: Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 44:

¹⁰² KUB XXVI 39 I 31 (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 6).

¹⁰³ ИЛР, 1, с. 46, (հղում 2).

¹⁰⁴ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 103.

¹⁰⁵ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 43:

¹⁰⁶ KUB XXVI 39 I 34 (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 6). Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ այս քաղաքը

պահպանվել են միայն վերջին երեք սեպանշաները (-հս-հս-սճ)¹⁰⁷:

Աղբյուրների սակավ տվյալները հնարավորություն չեն ընձեռում Գասմիյախա քաղաքի համար առաջարկել որևէ տեղադրություն:

7. **Գուգամա** (^{URU}Du-ug-ga-am-ma-na, ^{URU}Du-ug-ga-ma, ^{URU}Du-ug-ga-a-ma, ^{URU}Du-uq-qa-am-ma, ^{URU}Du-uk-kam-ma-an, ^{URU}Du-uk-ka-ma-an, ^{URU}Du-uk-ka-am-ma-an)¹⁰⁸

Հայասա-Ազգիի այս նշանակալի քաղաքը հիշատակվել է «Պախիսուվացի Միտայի» տեքստում, Մուրսիլիս II-ի տարեգրություններում, Խաթթուսիլիս III-ի «Ինքնակենսագրությունում», ինչպես նաև խեթահայասական պայմանագրի տեքստում, որտեղ տրվել են Հայասայի պաշտամունքային կենտրոնները:

«Պախիսուվացի Միտայի» տեքստում Գուգամայից Աիսսին հանդես է գալիս՝ որպես Պախիսուվայի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Այսպիսով, Գուգաման՝ որպես քաղաք, գոյություն է ունեցել դեռևս Առնուվանդաս I-ի օրոք (Ք.ա. XIV դարի I կես) և խեթերի կողմից դիտվել է՝ որպես դաշնակից քաղաք¹⁰⁹:

Մուրսիլիս II-ն իր տարեգրություններում նշել է, որ արշավելով դեպի Հայասա՝ գրավել է Արիպաս և Գուգամա քաղաքները: Խեթական զորքը գրավել է Գուգաման Արիպասն նվաճելուց հետո, ուստի, ինչպես վերը նշվեց, այս քաղաքները մոտ են գտնվել իրար¹¹⁰:

Հայասայի աստվածների շարքում հիշատակվում է «Գուգամայի Բալթաիկ աստվածը» (^DBa-al-ta-ik ^{URU}Du-ug-ga-am-ma-na)¹¹¹: Այս վկայության հիման վրա դժվար չէ ենթադրել, որ Գուգաման հանդիսացել է Հայասայի ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև պաշտամունքային կենտրոններից մեկը:

Մասնագիտական գրականության մեջ փորձ է արվել տեղորոշել Գուգամա քաղաքը. այն համեմատվել է Փոքր Հայքի անտիկ Դագոնայի հետ¹¹², Վանա լճի ափին գտնվող Դատվանի հետ¹¹³, Մանազկերտի հետ (Ե. Քասունին կարծիք է հայտնել, որ այն Հայասայի մայրաքաղաքն է եղել)¹¹⁴ և այլն: Վ. Խաչատրյանը գտնում է, որ այդ

համապատասխանում է Կասմա բնակավայրին՝ Տիվրիկի և Բինկյանի միջև՝ Ջիմարայի մոտ (Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 98):

¹⁰⁷ Ըստ Գ. Դափանցյանի՝ այս աստծո անունը պետք է հնչեր՝ որպես Կարիսուխու (կամ Կարիսխու) kar կամ ka-ar բացակայող մասի ավելացման դեպքում (ՄԼՄ, 1, c. 95):

¹⁰⁸ RGTC, VI, S. 435-436.

¹⁰⁹ Քոսյան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, էջ 240-242:

¹¹⁰ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 132-137.

¹¹¹ KUB XXVI 39 I 32-33 (Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 6).

¹¹² Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 45: Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 31:

¹¹³ Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 19-20.

¹¹⁴ Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պէյրոս, 1950, էջ 104:

տեղանվան մեջ առկա է -ama(r) (-awar) բայահիմքերից գոյական կազմող խեթական ածանցը, որը բառերի տրական հոլովածուում դառնում է -amana: Դուգգաման, ըստ Վ. Խաչատրյանի, Թորթումի շրջանի պատմական Հայ գյուղի անվան խեթերեն թարգմանությունն է (հայել «տեսնել»)¹¹⁵: Ա. Քոսյանն առավել հավանական է համարել քաղաքի մոտավոր տեղադրությունը Երզնկայից հյուսիս կամ հյուսիս-արևելք¹¹⁶:

Հաշվի առնելով այն, որ Դուգգաման խեթական տեքստերում հիշատակվել է ավելի վաղ, քան Հայասան, կարելի է ենթադրել, որ այն սկզբնապես առանձին քաղաքական միավոր է հանդիսացել, որը կապեր է ունեցել Լեռնաշխարհի մյուս երկրների և Խաթթիի հետ: Հետագայում այն կան միավորվել, կան ընդգրկվել է հզորացած Հայասա-Ազգիի կազմում:

Նշենք, որ Դուգգամայի տեղադրությունը պետք է պայմանավորված լինի Արիպսայի տեղադրությամբ:

8. Իյանիննա (^{URU}I-ya-ni-in-na)

Այս քաղաքը նշվել է Հայասայի Ուրա սահմանային քաղաքի մոտ գտնվող բնակավայրերի ցուցակում¹¹⁷: Սակայն մասնագետների մի մասը հակված է տեքստում հիշատակված Ուրա քաղաքը նույնացնել Դաշտային Կիլիկիայի համանուն քաղաքի հետ (տե՛ս Ուրա քաղաքի մասին հատվածը): Ցուցակում բացի Իյանիննայից հիշատակվել են նաև ^{URU}Ukšu, [...]-u, [?]-x-x-ri-u, [...-t/š]ata, [...]-mitta, ^{URU}Huddu, [...-i]šta, ^{URU}Lalatta բնակավայրերը¹¹⁸:

Ուրային մոտ գտնվելը հնարավորություն է ընձեռում այս բնակավայրը տեղորոշել Կումմախայից արևելք՝ հետագայի Եկեղյաց գավառում:

9. Ինգալավա (^{URU}In-ga-la-wa)

Ինգալավա քաղաքը հիշատակվում է միայն Մուրսիլիս II-ի «Տասնամյա տարեգրությունում»: Տասներորդ տարվա տարեգրության մեջ նկարագրվել է արշավանքը դեպի Հայասա-Ազգի: Շարժվելով դեպի Ազգի՝ Մուրսիլիս II-ն իր բանակի զորատեսն անցկացրել է Ինգալավա քաղաքում.

57. ma-ah-ḫa-an-ma ḫa-me-eš-ḫa-an-za ki-ša-at nu I-NA KUR ^{URU}Az-zi

58. da-a-an KAS-ši nam-ma pa-a-un nu-za I-NA ^{URU}In-ga-la-wa

¹¹⁵ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 35, 44:

¹¹⁶ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 99:

¹¹⁷ KUB XXVI 29+KUB XXXI 55 (Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 58).

¹¹⁸ Kammenhuber A., Keilschrifttexte aus Boğazköy (KBo XVI), Orientalia, 1970, № 39, 4, S. 557. Քոսյան Ա.,

59. *A-NA ÉRIN*^{MEŠ} *ANŠU.KUR.RA*^{HIA} ú-w-a-tar i-ya-nu-un...¹¹⁹

«Հենց որ գարունը բացվեց, դեպի Ազգի երկիր երկրորդ անգամ ճանապարհ ընկա և Ինգալավա քաղաքում հետևագործի և մարտակառքերի գորատես անցկացրի...»:

Այնուհետև խեթական արքան գրավել է Հայասա-Ազգիի Արիպաս և Գուգգամա քաղաքները:

Պատմագրության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ Ինգալավան Հայասա-Ազգիի քաղաքներից մեկն է եղել և գտնվել է հին հայկական Անգեղ տուն գավառում: Առաջարկվել են նաև այլ տեղադրություններ: Է. Ֆոռերն Ինգալավան փնտրել է Անգեղ տուն գավառի Անգո ամրոցի տեղում, սակայն ոչնչ է, որ այն չի գտնվել Հայասայի կազմում՝ չբացատրելով նաև, որ Ինգալավան կարող էր գտնվել նաև Վերին Եփրատի հովտում¹²⁰: Գ. Ղափանցյանը հնարավոր է համարում, որ Ինգալավան մինչև արշավանքի սկիզբն արդեն Հայասա-Ազգիից գրավվել էր¹²¹: Ջ. Գարստանգի և Օ. Գրնիի աշխատության մեջ Ինգալավան տեղորոշվել է Գայլ (Լյուկոս) գետի հովտում գտնվող անտիկ Մեգալուլա քաղաքի տեղում¹²²: Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Ինգալավան Ծոփքի Անգեղ տեղանունն է (հետագայի Ակլ)¹²³: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Հայասայի Ինգալավա-Թարխիգամա քաղաքը գտնվել է հետագայի Թորդանի տեղում՝ Եկեղյաց գավառում¹²⁴: Ն. Ադոնցն Ինգալավա քաղաքը փնտրել է Կումմախա տանող ուղիների վրա՝ Եփրատի արևմտյան ափին¹²⁵: Հ. Մանանդյանը համաձայնել է Է. Ֆոռերի այն տեսակետի հետ, որ Ինգալավան հետագայի Ինգիլենեն է՝ հին հայկական Անգեղ տունը, ներկայիս Էգիլը: Այդ քաղաքն, ըստ Հ. Մանանդյանի, Հայասա-Ազգիի բնակավայրերից է եղել և նվաճվել է խեթերի կողմից¹²⁶: Վ. Խաչատրյանն Ինգալավան համեմատել է Ճորոխի ստորին հովտի հայկական Նիգալ գավառի համանուն կենտրոնի հետ՝ գտնելով, որ հայասական այդ քաղաքի անունը կազմված է հայերենի հնդեվրոպական նիգ՝ «դռան ետևի սողնակ», և ալ-ք՝ «խորք, խորունկ տեղ», արմատներից: Խեթերն, ըստ նրա, այդ անվան «ի» հնչյունը դրափոխել են՝ ավելացնելով իրենց լեզվի –awa(r) ածանցը¹²⁷: Ըստ Ա. Քոսյանի՝ Ինգալավան կարող էր

Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 116-117:

¹¹⁹ KBo IV 4 III 57-59=2Bo TU 58 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-131).

¹²⁰ Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 13-14.

¹²¹ ИЛР, 1, с. 54.

¹²² Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 39.

¹²³ Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, էջ 90-91:

¹²⁴ Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, էջ 31:

¹²⁵ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 45:

¹²⁶ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 99.

¹²⁷ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 34, 42-43:

գտնվել կա՛ն Հայասային սահմանակից տարածքում, կա՛ն հենց Հայասայի սահմանամերձ որևէ շրջանում¹²⁸:

Հարկ է նշել, որ Մուրսիլիսի տարեգրությունում չի հիշատակվել, որ նա անցել է Եփրատ գետը և առաջացել Իսուվայի տարածքով, եթե ընդունենք, որ Ինգալավան գտնվել է Անգեղ տուն գավառում: Տեքստից կարելի է եզրահանգել, որ քաղաքն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է հայասա-խեթական սահմանային գոտում:

Ըստ այդմ՝ քաղաքի տեղադրությունը կարելի է առաջարկել Վերին Եփրատի ավազանում, որտեղից ճանապարհ էր բացվում դեպի Հայասա-Ազգի պետության խորքերը:

10. **Լալատտա** (^{URU}La-la-at-ta)

Այս տեղանունը հիշատակվել է Հայասայի սահմանամերձ Ուրա քաղաքի մոտ գտնվող բնակավայրերի ցուցակում¹²⁹: Ուրան Հայասայի տարածքում գտնվող կարևոր վարչաքաղաքական միավորներից մեկն էր: Անմիջապես սահմանակից լինելով խեթական տարածքներին՝ այն տեղորոշվել է հետագայի Եկեղյաց գավառի տարածքում, որտեղ և գտնվել է Լալատտա բնակավայրը:

11. **Լախա** (^{HUR.SAG}La-ha-a)¹³⁰

Լախա լեռնանունը հանդես է գալիս խեթական արքա Սուպալիուլիումաս I-ի արձանագրությունում.

22. ... ar-ha wa-ar-nu]-ut ^{URU}Zu-uh-ha-pa-an-ma-kán URU-an

23. [hu-u-ma-an-da-an ar-h]a wa-ar-nu-ut NAM.RA^{MEŠ}-ma-kán

24. ....I-N]A ^{URU}Ha-ya-ša i-ya-at-ta-at

25. ....]x-at na-an IŠ-[T]U ^{HUR.SAG}La-ha-a

«...այրեց Ծուխապա քաղաքը, ամբողջովին քաղաքն այրեց, փախստականները... դեպի Հայասա գնացին... և նրան Լախա լեռներից...»¹³¹:

Խեթական բանակն արշավանքի ժամանակ ներխուժել էր Իսուվա, այնուհետև ռազմերթը շարունակելով՝ հասել էր Ծուխապա երկիրը: Այն նվաճելուց հետո խեթական արքան շարժվել էր դեպի Հայասա:

¹²⁸ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 110:

¹²⁹ KUB XXVI 29,6 (Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 69, 117).

¹³⁰ Gonnet H., Les montagnes d'Asie Mineure d'après les texts Hittites, 1968, p.110.

¹³¹ KUB XXXIV 23 I 25 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, 3, p. 83).

Ծուխապան Իսուվայի հարևանությամբ էր և սահմանակից էր նաև Հայասային, որտեղ և գտնվել են Լախա լեռները (կամ լեռը): Հավանաբար, այս լեռները Իսուվայից հյուսիս-արևելք են գտնվել: Վ. Խաչատրյանը կարծիք է հայտնել, որ Լախա լեռները ներկայիս Բյուրակնյա կամ Հայկական Պար լեռներն են¹³², որի հետ դժվար է չհամաձայնել, քանզի արշավանքի երթուղին թույլ է տալիս այդպիսի եզրահանգման գալ: Այդ տեղորոշմամբ որոշակիորեն հստակեցվում է նաև Հայասա-Ազգիի տարածվելը մինչև Հայկական լեռնաշխարհի այդ հատվածը:

12. Լախիրխիլա (^{URU}La-hi-ir-hi-la)

Այս քաղաքի մասին հիշատակություն է պահպանվել է KUB XXVI 39 I տեքստում, որտեղ Լախիրխիլան ներկայացվել է՝ որպես [...u/ut]անուս աստծո պաշտամունքի վայր ([^D...-š/t]a-an-nu-uš ^{URU}La-hi-ir-hi-la)¹³³: Հայասական բնակավայրերի շարքում այն նշվել է երրորդը և հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը:

Դժվար է Լախիրխիլա քաղաքի համար որևէ հատուկ տեղադրություն առաջարկել, քանի որ նյութը շատ սուղ է, և որևէ այլ տեքստում այս քաղաքանունը չի հիշատակվել: Որևէ կովան չկա տեղադրության համար:

13. Լիտտա (^{URU}Li-it-ta)¹³⁴

Հիշատակվել է Խեթական տերության հյուսիս-արևելյան շրջաններից և վերինեփրատյան երկրների առանձին բնակավայրերից հավաքագրված պայմանագրային զինձառայության զինվորների ցուցակի տեքստում: Պայմանագրի տեքստում ներկայացվել են հինգ տեղանուններ հետևյալ հաջորդականությամբ՝ ^{URU}Ha-x-[.....], ^{URU}Ša-a-la, ^{URU}E-er-hi-ta, ^{URU}Li-it-ta, ^{URU}Te-mi-ya: Լիտտա քաղաքը ցուցակում տրվել է Հայասայի Արխիտա (տեքստում տրվել է Էրխիտա ձևով) և Տեմիյա (որը, թերևս, նույնն է, ինչ այլ տեքստերից հայտնի Տիմիյան, ժամանակակից Ջիմինը՝ Երզնկայից քիչ հարավ-արևելք) քաղաքների միջև¹³⁵: Ա. Քոսյանն այս քաղաքը հնարավոր է համարում տեղորոշել հռոմեական աղբյուրներում վկայված Olotoedariza (տարրնթերցումներից մեկը՝ Lytararizon, գտնվել է Նիկոպոլիսից Սատաղ ճանապարհի

¹³² Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, с. 141. Նույնի, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 58:

¹³³ KUB XXVI 39 I 28 (Forrer E., Hajsasa-Azzi, S. 6). Վ. Խաչատրյանն այս աստծո անունը վերականգնել է՝ որպես [Iz-zi-iš-t]a-an-nu-uš (Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, с. 148): Գ. Գափանցյանն առաջարկել է Լախիրխիլա քաղաքի անունը թարգմանել՝ որպես «Լախիրի հյուղ» (ИИР, 1, с. 60 (հղում 1)):

¹³⁴ Ertem H., Coğrafya Adlari Dizini, Ankara, 1973, s. 87. RGTC, VI, S. 249.

¹³⁵ KUB XXVI 62 IV 35 (Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 256).

վրա) բնակավայրի տեղում¹³⁶:

Լիտտա քաղաքն, ըստ երևույթին, գտնվել է Վերին Եփրատի ավազանում, ներկայիս Ջիմին քաղաքից արևելք՝ Հայասա-Ազգիի սահմանային արևմտյան մասում:

14. **Խալիմանա** (^{URU}Ha-li-ma-na-a)

Հայասական այս քաղաքը հիշատակվում է Մուրսիլիսի տարեգրությունում: Իր արշավանքի ընթացքում գրավելով Հայասա-Ազգիի Արիպսա և Դուգգամա քաղաքները՝ Մուրսիլիս II-ը վերադառնում է Խաթթի, սակայն հաջորդ տարի՝ իր թագավորության տասնմեկերորդ տարում, նա կրկին արշավում է Հայասա այնտեղ խեթական գերիշխանությունն ամրապնդելու համար: Հայասայի բնակիչները խեթական արքային ընդառաջ են ուղարկում Խալիմանա քաղաքից Մուտտիին: Նրան հաջողվում է բանակցությունների միջոցով թույլ չտալ, որպեսզի խեթական արքան կրկին ներխուժի Հայասա-Ազգի¹³⁷:

Ն. Արոնցն այս քաղաքանունը համեմատել է Ծոփքի *Ιαλιμβάνων* բնակավայրի հետ¹³⁸: Նման տեղադրությունը Ծոփքում հենվում է արտաքին որոշ նմանության վրա, ինչը դժվարեցնում է այդ տեսակետի հիմնավորումը: Գ. Ղափանցյանը կարծիք է հայտնել, որ Մուտտին կարող էր հանդես գալ նաև՝ որպես Հայասա-Ազգիի թագավոր, որը փոխարինել էր խեթերից պարտություն կրած Աննիային¹³⁹: Եթե այդ կարծիքը ճիշտ է, ապա կարելի է ենթադրել, որ Խալիմանան այդ ժամանակ հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի քաղաքական կենտրոնը:

Սակայն նյութի սղությունը թույլ չի տալիս առաջարկել որևէ կոնկրետ տեղադրություն Խալիմանա քաղաքի համար:

15. **Խարսալասա** ([^{URU}HA]R-ša-la-aš-ša-an, ^{URU}HAR-ša-la-aš-ši)

Խարսալասա քաղաքանունը հիշատակվել է երկու անգամ՝ ինվենտարային և գուշակային խեթական տեքստերում: Ինվենտարային տեքստում հիշատակվել է *huwaši* կոչվող սրբավայրում պահվող ^{URU}Hāršalašši քաղաքի Ամպրոպի աստծո արձանը, իսկ գուշակային տեքստի նպատակն է եղել պարզել Հայասա-Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ կազմակերպվող) արշավանքի ընթացքը¹⁴⁰: Հնարավոր է նաև,

¹³⁶ Քոսյան Ա., Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՄԱԵԺ, 2004, XXIII, էջ 276:

¹³⁷ KBo IV 4 IV (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 138-141).

¹³⁸ Արոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 44:

¹³⁹ ИЛП, I, с. 74.

¹⁴⁰ RGTC, VI, S. 90. RGTC, VI/2, S. 32 (Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 254-255).

որ ^{URU} 𐎶𐎠𐎼𐎫𐎠𐎹𐎡𐎹𐎠𐎹 և ^{URU} 𐎶𐎠𐎼𐎫𐎠𐎹𐎡𐎹𐎠𐎹 քնակավայրի հետ¹⁴¹:

Այս քաղաքը գտնվել է Հայասայի սահմանային Ուրա քաղաքի մոտ, այսինքն՝ Ազգիի՝ Խաթթիին սահմանակից շրջանում:

16. **Խուդդու** (^{URU} 𐎶𐎠𐎼𐎫𐎠𐎹𐎡𐎹)

Խեթական տեքստում հիշատակվել է՝ որպես Ուրա քաղաքի մոտ գտնվող բնակավայրերից մեկը: Տեքստն իրենից ներկայացնում է «միջին խեթական փուլի» (Ք.ա. XVդ. վերջ - XIVդ. սկիզբ) պայմանագիր՝ կնքված Ուրա քաղաքի հետ¹⁴²: Ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Հայասա-Ազգիի արևմտյան՝ սահմանամերձ շրջանում:

17. **Կամ...** (^{URU} 𐎶𐎠𐎼𐎫𐎠𐎹𐎡𐎹 [...])

Այս քաղաքանունը հանդիպում է հայասական աստվածների ցուցակում: Այն հանդիսացել է Տարունուս աստծո պաշտամունքի վայրը (^DTa-a-ru-u-mu-uš ^{URU} 𐎶𐎠𐎼𐎫𐎠𐎹𐎡𐎹 [...])¹⁴³: Քաղաքի անվան մեջ պակասում են մի քանի սեպանշաններ, ինչը դժվարություն է ստեղծում տեղանունն ամբողջովին վերականգնելու համար:

Այս քաղաքը նույնացվել է խեթական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Կումմախայի (KUR ^{URU} 𐎶𐎠𐎼𐎫𐎠𐎹𐎡𐎹)՝ հետագայի Կամախի հետ: Ն. Ադոնցն այս թերի տեղանունը վերականգնել է Kam(սխա)¹⁴⁴: Ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ խեթական արձանագրություններում պահպանված Կումմախան ներկայիս Քեմախն է՝ պատմական Դարանաղյաց գավառի Կամախը: Նա համարել է, որ այդ քաղաքը հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի սահմանամերձ և գլխավոր քաղաքներից մեկը¹⁴⁵: Հ. Մանանդյանն այս տեղանունը համեմատել է եփրատյան Կամախի հետ, սակայն նշել է նաև Բիթլիսից 8կմ հեռու գտնվող ժամանակակից Կամախ գյուղը՝ որպես այդ բնակավայրի հավանական տեղադրություններից մեկը¹⁴⁶:

Եթե ^{URU} 𐎶𐎠𐎼𐎫𐎠𐎹𐎡𐎹 [...] քաղաքանունը հնարավոր է վերականգնել՝ որպես ^{URU} 𐎶𐎠𐎼𐎫𐎠𐎹𐎡𐎹, ապա կարելի է ենթադրել, որ Կումմախա քաղաքը պայմանագրի կնքման պահին գտնվել է Հայասայի կազմում:

Դեռևս Թուդխալիյաս III-ի հայասական արշավանքի ընթացքում Կումմախայի մոտ հանդիպել էին խեթական և հայասական զորքերը:

¹⁴¹ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 54:

¹⁴² KUB XXVI 29+KUB XXXI 55 (Քոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58, 117).

¹⁴³ KUB XXVI 39 I 29 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6).

¹⁴⁴ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 46:

¹⁴⁵ Մարտիրոսյան Ն., Պրպատումներ փոքրասիական անուններու մասին, էջ 94-95:

¹⁴⁶ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 76.

42. nu ma-aḫ-ḫa-an *A-BI A-BI-YA I-NA* KUR ^{URU}Ḫa[-ya-ša a]-ar[-aš(?)]

43. nu-uš-ši ^mKar(?)*-an-ni-iš* LUGAL KUR ^{URU}Ḫa-ya-ša[...]

44. [*ŠA-PAJL*](?) ^{URU}Kum-ma-ḫa za-aḫ-ḫi-y[a...]

«Երբ պապս Հայասա երկիր եկավ, նրան Կարաննին՝ Հայասայի արքան ... Կումմախայի տակ ճակատամարտ...»¹⁴⁷:

Արձանագրությունը կազմել է տվել Մուրսիլիս II-ը՝ նշելով, որ իր պապը՝ Թուդխալիյաս III-ը, շարժվել է Հայասա և այնտեղ Կումմախա քաղաքի մոտ հանդիպել է Հայասայի Կարաննի արքայի զորքերի հետ և ճակատամարտ տվել: Հետագայում քաղաքը նորից անցել է խեթական գերիշխանության ներքո և նշվել է՝ որպես առանձին քաղաքական միավոր¹⁴⁸:

Սակայն այս տեղանվան ընթերցումը և առաջարկված տեղորոշումները խիստ պայմանական են:

18. **Հայասա** (KUR ^{URU}Ḫa-ya-ša, KUR ^{URU}Ḫa-a-ya-ša, KUR ^{URU}Ḫa-ya-ša-za, ^{URU}Ḫa-a-ya-ša, ^{URU}Ḫa-ya-ša-aš, ^{URU}Ḫa-a-ya-ša-an, ^{URU}Ḫa-ya-ša-an, ^{URU}Ḫa-ya-ša, ^{URU}Ḫa-ya-ša-az, ^{URU}Ḫa-i-ya-ša)¹⁴⁹

Ք.ա. XIV-XIIIդդ. խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվել է Հայասա երկիրը, որը երբեմն հանդես է գալիս Ազգի անվամբ: Արձանագրություններում Հայասան գրվել է և՛ որպես երկրանուն, և՛ որպես քաղաքանուն: Խեթական սեպագիր աղբյուրներում URU «քաղաք, բնակավայր» շումերերեն գաղափարագիրը դրվել է նաև որոշ երկրների անունների առջևից, մինչդեռ այդ երկրներում համանուն քաղաքներ չեն եղել: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, Հայասա-Ազգիում Հայասա անվամբ քաղաք գոյություն է ունեցել և հանդիսացել է թագավորության քաղաքական և պաշտամունքային կենտրոնը:

Խեթական սեպագիր տեքստերում տվյալներ չկան այն մասին, որ խեթական արքաներից որևէ մեկի օրոք Հայասա քաղաքը նվաճվել է, չնայած նրանք բազմիցս ներխուժել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները, ինչը վկայում է այն մասին, որ քաղաքը հեռու է մնացել խեթական զորքերի արշավանքների երթուղիներից: Ամենայն հավանականությամբ, երկրի մայրաքաղաքը գտնվել է առավել անվտանգ և անհասանելի արևելյան շրջաններում: Խեթահայասական պայմանագրի վերջում

¹⁴⁷ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 66.

¹⁴⁸ Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B. C.), p. 75. Քոսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 225-241:

¹⁴⁹ RGTC, VI, S. 63-64. RGTC, VI/2, S. 22.

տրված աստվածների ցուցակում հայասական քաղաքների շարքում առաջինը հիշատակվել է Հայասա քաղաքը՝ որպես երկրի գլխավոր աստվածության պաշտամունքի կենտրոն¹⁵⁰:

Հայասա տեղանունը մասնագետների մեծ մասի կարծիքով *հայ* ցեղանվան վկայությունն է Ք.ա. II հազարամյակում: Առաջին անգամ Ն. Մարտիրոսյանը հայտնեց այն կարծիքը, որ Հայասան հայ ազգի հնագույն հայրենիքն է եղել, իսկ Հայասայի բնակիչները հայերի նախնիներն են հանդիսացել: Նա նշել է նաև, որ Հայասա երկրանունը (իր մոտ տրված է Խայաշա ձևով) կազմված է Հայա դիցանունից և «սա» խեթական մասնիկից: Այսինքն՝ Հայասա անունն, ըստ նրա, նշանակում է Հայայի երկիր¹⁵¹: Կ. Ռոթն, այնուհետև Պ. Կրեչմերը նույնպես ցույց են տվել, որ Հայասա երկիրը նույնն է, ինչ որ Հայքը կամ Հայաստանը¹⁵²: Գ. Ղափանցյանը Խայեք (Բաբերդից հարավ-արևմուտք) բնակավայրի անունը բխեցնում է Հայասա տեղանունից¹⁵³: Ս. Երեմյանը Թիլ-Հայասա քաղաքը տեղադրել է հին հայկական Թիլ ավանի տեղում (Երզնկայից ոչ հեռու)¹⁵⁴: Հ. Մանանդյանը նշել է, որ երկիրը Հայասա է կոչվել իր մայրաքաղաքի անվամբ (Հայասա), որը Սարգոն II-ի արձանագրությունում հիշատակված է եղել Ուայախ ձևով և գտնվել է Վանա լճի հյուսիսային ափին¹⁵⁵: Վ. Խաչատրյանն ավելի հիմնավոր կերպով ապացուցել է, որ Հայասա տեղանվան հիմքում հայ էթնոնիմն է ընկած: Ըստ նրա՝ խեթերը օտար արմատին, որը հարևան Ժողովրդի ինքնանունն է, ավելացրել են իրենց ածանցը (-aša)¹⁵⁶:

Մենք համամիտ ենք այս կարծիքի հետ և գտնում ենք, որ խեթական *Ha-ya-ša* տեղանունը ծագում է տեղական հայ ցեղանունից:

19. Պախխուտեյա (^{URU}Pa-aḫ-ḫu-u-te-ya)

Այս բնակավայրը նույնպես հիշատակվել է KUB XXVI 39 I տեքստում, որտեղ տրվել է հայասական աստվածների ցուցակն իրենց պաշտամունքի կենտրոններով: Ըստ այդ ցուցակի՝ Պախխուտեյան հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը, որտեղ պաշտել են Ամպրոպի աստծուն (^{DU} ^{URU}Pa-aḫ-ḫu-u-te-

¹⁵⁰ KUB XXVI 39 I 26 (Forrer E., *Hajasa-Azzi*, S. 6).

¹⁵¹ Մարտիրոսյան Ն., Հայերենի յարաբերությունը հեթոդերենի հետ, ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453: Նույնի, «Գիլգամեշ» դրոցագներգությունը, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 79 (տես հղում 1):

¹⁵² Roth K., *Die Bedeutung des Armenischen*, ՀԱ, 1927, թիվ 11-12, էջ 741-750: «Հայ» անունը ըստ Պ.Կրեչմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 429-432:

¹⁵³ ИЛР, I, с. 41.

¹⁵⁴ Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 30:

¹⁵⁵ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 103.

¹⁵⁶ Хачатрян В., Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 38.

ya)¹⁵⁷:

Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Պախխուտեյան ժամանակակից Պախ բնակավայրն է և գտնվել է Բյուրակնի լեռների արևմտյան հատվածում: Նա Պախխուտեյան նմանեցնում է Պախխուվա քաղաքի հետ¹⁵⁸, որն, ինչպես վերը նշվեց, հիշատակվել է «Պախխուվացի Միտայի» տեքստում (KUB XXIII 72): Ըստ այդ տեքստի՝ Պախխուվան գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում, սահմանակից է եղել Իսուվայի և Հայասայի տարածքներին:

Ըստ Ջ. Գարստանգի և Օ. Գրնիի՝ Պախխուվան գտնվել է ներկայիս Դիվրիդի բնակավայրի տեղում¹⁵⁹: Գ. Ջահուկյանը հավանական է համարել, որ Pahueteia անվան -teja մասնիկը խուռիերենի teja «մեծ» բառից է առաջացել, և այս քաղաքը հանդիսացել է Պախխուվա երկրի կենտրոնը: Պախխուտեյա անվան առաջացումը նա կապել է հայերեն «փախ, փախուստ» բառի հետ¹⁶⁰:

Ինչ վերաբերում է Պախխուվա և Պախխուտեյա անունների նմանությանը, ապա, ամենայն հավանականությամբ, այս քաղաքները տարբեր են եղել, սակայն գտնվել են նույն տարածաշրջանում (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում):

20. Պատտեու[...] (^{URU}Pa-a-at-te-u-[....])

Հայասական աստվածների ցուցակում Հայասա քաղաքից հետո հիշատակվել է Պատտեու[...] քաղաքի աստվածուհին (^DIŠTAR ^{URU}Pa-a-at-te-u-[...])¹⁶¹: Ընդ որում, այս աստվածուհին հանդես է գալիս՝ որպես Հայասայի պանթեոնի գլխավոր աստվածություններից մեկը: Քաղաքանվան վերջում բացակայում է մի քանի սեպանշան: Մասնագետների մի մասն ընդունել է, որ այս քաղաքի անվանումը կարելի է վերականգնել՝ որպես Պաթթեյարիգա (նույնանուն քաղաք գոյություն է ունեցել նաև Խաթթիում)¹⁶²: Իր աշխատության մեջ Է. Ֆոռերը կարծիք է հայտնել, որ այս քաղաքանունը չէր կարող նույնացվել խեթական տեքստում հիշատակված Պաթթեյարիգայի հետ. նա այն համեմատել է ներկայիս Բթառիճի հետ (Կամախից 16կմ հյուսիս-արևմուտք)¹⁶³: Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ -ri-ga (կամ -rig) վանկերով լրացվելու դեպքում Patteu- քաղաքանունը նույնանուն կդառնա Pittiariga-ի հետ, որը ներկայիս Բթառիճն է՝ Երզնկայից ոչ հեռու¹⁶⁴: Իսկ ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ այս

¹⁵⁷ KUB XXVI 39 I 30 (Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 6).

¹⁵⁸ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 36:

¹⁵⁹ Garstang J. and O. Gurney, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 35.

¹⁶⁰ Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 76-77.

¹⁶¹ KUB XXVI 39 I 26.

¹⁶² RGTC, VI, S. 319-320. RGTC, VI/2, S. 127.

¹⁶³ Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 7.

¹⁶⁴ ИЛР, 1, с. 59, 91-92.

քաղաքի անունը համապատասխանում է Երիզայից (Երզնկայից) արևելք գտնվող Բիտարիք կամ Փիտտերիճ տեղանվանը¹⁶⁵: Ըստ Ա. Քոսյանի՝ Patteu- քաղաքանվան վնասված մասի վերականգնումը և համադրումը խեթական տեքստերի Պիտտիյարիզայի հետ արդարացված չէ, և Պիտտիյարիզա քաղաքը չէր կարող գտնվել Հայասայի տարածքում¹⁶⁶:

Առաջարկվող բոլոր ստուգաբանությունները որպես ելակետ ունեն կամ համադրությունը Pittiyarig/k/q(a)-ի հետ, կամ չեն կարող հավաստի համարվել անվանաձևի թերի վիճակի պատճառով:

21. **Պարտանտա** (^{URU}Pár-ta-an-ta)

Խեթական պայմանագրային տեքստում նշվել է՝ որպես Ուրա քաղաքի մերձակայքում գտնվող բնակավայր¹⁶⁷: Ըստ այդմ՝ այն կարելի է տեղորոշել հայասա-խեթական սահմանամերձ շրջանում:

22. **Պարրայա** (^{URU}Pár-ra-y[a]?)

Հայասական այս քաղաքը Գագու[...] քաղաքի հետ միասին սեպագիր աղբյուրում հիշատակվել է՝ որպես Ունագաստաս (^{DÚ}-na-ag-ga-aš-ta-aš ^{URU}Pár-ra-ya) աստծո պաշտամունքի վայր¹⁶⁸, ինչը խոսում է այն մասին, որ այս աստվածության պաշտամունքը տարածված է եղել Հայասա-Ազգիում:

Ըստ Հ. Մանանդյանի՝ Պարրայա քաղաքի անունը նման է ասորեստանյան աղբյուրներից հայտնի Բառի տեղանվանը, որն, ըստ նրա, հետագայի հայկական Բերկրի բնակավայրն է՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելյան կողմում¹⁶⁹:

Աղբյուրների՝ ներկայումս հայտնի տվյալների համաձայն՝ առայժմ այսքանը կարելի է ասել Պարրայայի տեղադրության մասին, քանզի որևէ կովան չկա այն հստակ տեղորոշելու համար:

23. **Պիտտիյարիզա** (^{URU}Bít-ti-ya-ri-ga, ^{URU}Pí-it-ti-ya-ri-ik, ^{URU}Pít-te-ya-ri-ga)¹⁷⁰

Պիտտիյարիզա (Պաթթեյարիկա) քաղաքը հիշատակվում է Վերին Եփրատի ավազանի մի խումբ երկրների հետ խեթական մայրաքաղաք Խաթթուսասում Առնովանդաս I-ի կնքած պայմանագրում (Ք.ա. XIVդ. I կես)՝ «Պախխուվացի

¹⁶⁵ Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, էջ 96-97:

¹⁶⁶ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 79:

¹⁶⁷ KUB XXVI 29. KUB XXXI 55,3 (Քոսյան Ա., նույն տեղում, էջ 79):

¹⁶⁸ KUB XXVI 39 I 33 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6):

¹⁶⁹ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 104.

¹⁷⁰ Ertem H., Coğrafya Adlari Dizini, s. 112.

Միտայի» տեքստում: Պիտտիյարիգայից Արիխայիցցին Գուգգամայից Աիսսի և մեկ այլ քաղաքի (անվանումը չի պահպանվել) ներկայացուցչի հետ միասին հանդես է գալիս՝ որպես Պախխուվայի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Պիտտիյարիգան խեթական կողմից դիտվել է՝ որպես վստահելի քաղաքական միավոր Գուգգամայի հետ միասին¹⁷¹:

Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Երզնկայի դաշտի խոշոր կենտրոններից է եղել Բիթառիգա քաղաքը (ներկայիս Բթառիճ՝ Ալթըն-Թեփեի ավերակներից ոչ հեռու), որ այլ կերպ կոչվել է Պաթթեյարիկա, և այս անունը երբեմն վերագրվել է ողջ Հայասա-Ազգի երկրին¹⁷²: Հ. Մանանդյանը ենթադրել է, որ Պաթթեյարիկա քաղաքի անունը կարելի է համեմատել ներկայիս Բթառիճ գյուղի անվան հետ (Երզնկայի դաշտում), և այդ տարածքը մտել է Խեթական տերության կազմի մեջ: Իսկ հայասական Պիթթեյարիկան, ըստ նրա, կարող էր գտնվել Բերդակ ամրոցի տեղում՝ Խարբերդից 10կմ հյուսիս¹⁷³: Վ. Խաչատրյանը ևս Պիթթեյարիկան տեղորոշել է Բթառիճ գյուղի տեղում՝ Երզնկայից հարավ-արևելք, և տեղանվան հիմքում դրել է հայերենի հնդեվրոպական բուժ՝ «հաստ, գուլ, թավ», և առիճ՝ «գյուղ, շեն» արմատները¹⁷⁴:

Սակայն խեթական աղբյուրներում առկա նյութի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Պիտտիյարիգան հանդիսացել է Խաթթիի քաղաքներից մեկը:

24. **Տախ(ա)նիսարա** (^{URU}Tah-ḫa-ni-ša-ra, ^{URU}Tah-ni-ša-ra)

Այս քաղաքանունը տրվել է մի գուշակային տեքստում, որի նպատակն է եղել պարզել Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ կազմակերպվող) արշավանքի ընթացքը: Տեքստում հիշատակվել են մի շարք տեղանուններ ինչպես Հայասա-Ազգիի, այնպես էլ դրան սահմանակից խեթական տարածքում: Գտնվել է Հայասայի Ուրա սահմանային քաղաքի մոտ¹⁷⁵:

25. **Տամատտա** (^{URU}Ta-ma-at-ta)

Տամատտա քաղաքը հանդիսացել է Տերիտտիտունիս աստծո պաշտամունքի կենտրոնը Հայասա-Ազգիում (^DTe-ri-it-ti-tu-u-ni-i[š?] ^{URU}Ta-ma-at-ta)¹⁷⁶:

Նյութի սղությունն ու քաղաքանվան այս եզակի հիշատակությունը թույլ չեն տալիս առաջարկել որևէ հստակ տեղադրություն:

¹⁷¹ KUB XXIII 72 (Քոսյան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, էջ 240-242).

¹⁷² Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, էջ 31:

¹⁷³ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 105.

¹⁷⁴ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 43, 78:

¹⁷⁵ KUB XLIX 11 III 7, KUB XLIX 11 II 20 (Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 93).

26. **Տավատենա** (^{URU}Ta-wa-te-na)

Հայասայի Տավատենա քաղաքի մասին տեղեկություն կա խեթական մի գուշակային տեքստում, որի նպատակն էր պարզել Հայասայի-Ազգիի դեմ կազմակերպված (կամ նախապատրաստվող) արշավանքի հնարավոր ընթացքը¹⁷⁷:

Տավատենա քաղաքը գտնվել է Հայասայի Ուրա սահմանային քաղաքի շրջակայքում և, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է հայասական այդ ամրացված սահմանային գոտու ամրոցներից մեկը՝ հետագայի Եկեղյաց գավառի տարածքում:

27. **Ուկսու** (^{URU}Uk-šu-u)

Ուկսուն «Միջին խեթական» փուլի (Ք.ա. XVդ. վերջ - XIVդ. սկիզբ) մի պայմանագրում տրված Ուրա սահմանային քաղաքի մերձակայքում գտնվող բնակավայրերից մեկն է¹⁷⁸, գտնվել է հայասա-խեթական սահմանային շրջանում:

28. **Ուտկունիսա** (^{URU}Ut-ku-ni-ša [ ])

Հիշատակվել է միայն խեթական վերոհիշյալ գուշակային տեքստում¹⁷⁹: Ուտկունիսան տրվել է Տավատենա, Խարսալասա քաղաքանունների հետ և նույնպես գտնվել է Ուրա քաղաքի մոտ:

29. **Ուրա** (^{URU}U-ra-aš, ^{URU}U-ra-a, ^{URU}U-ra-an)

Խեթական Մուրսիլիս II թագավորի «Տասնամյա տարեգրության» յոթերորդ տարվան վերաբերող մասում կարդում ենք.

“nu ^{URU}U-ra-aš ku-iš URU-aš [^{ŠA} KUR ^{URU}] (A-az-zi ha-an-te-ez-zi-iš) a-ú-ri-iš e-eš-ta na-aš-kán na-ak-ki-i pe-e-di [a-ša](-an-za...)”¹⁸⁰.

«և Ուրա քաղաքը, որն Ազգի երկրի առաջին սահմանային ամրոցն է, այն մի գառնիվայր (դժվարամատչելի) տեղում էր»:

Հայասա-Ազգիի թագավոր Աննիյան ավերել էր խեթական Դանկուվա քաղաքը, ինչին ի պատասխան՝ Մուրսիլիս II-ն արշավեց դեպի Հայասա-Ազգի՝ գրավելով նրա

¹⁷⁶ KUB XXVI 39 I 30-31 (Forrer E., Hajasa-Azzi, S. 6).

¹⁷⁷ RGTC VI/2, S. 167 (Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 259).

¹⁷⁸ KUB XXVI 29,2 (Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 100).

¹⁷⁹ RGTC VI/2, S. 182 (Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 259).

սահմանային Ուրա քաղաքը¹⁸¹:

Գ. Ղափանցյանը ենթադրել է, որ Ուրան, հավանաբար, հետագայի Կամախի մոտ գտնվող Անի ամրոցն է, որի անունը տվել է Աննիյա քագավորը¹⁸²: Իսկ Գ. Չահուկյանը Ուրա քաղաքանունը բացատրել է հինանատոլիական լեզուների հիմքի վրա, ըստ որի՝ *ura*-ն նշանակել է «մեծ»¹⁸³: Հ. Մանանդյանը տեղորոշել է Ուրա քաղաքը Ծոփքի Անձիտ գավառի Հոռե-բերդի (Խարբերդ) տեղում¹⁸⁴: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Ուրա տեղանունն իր մեջ ունի հայերեն ուռ՝ «ճյուղ, ընձյուղ» արմատը և գտնվել է Բաբերդի մոտ (Ուռեն բնակավայրը)¹⁸⁵: Իսկ ըստ Ա. Քոսյանի՝ Ուրա քաղաքը գտնվել է Խաթթին և Հայասան միմյանց կապող ճանապարհներից մեկի վրա՝ Գալ գետի հոսանքի մոտ¹⁸⁶:

Խեթական տեքստերում տվյալներ կան նաև Ուրա քաղաքի մոտ գտնվող Խարսալասա, Տավատենա և Ուտկունիսա քաղաքների մասին¹⁸⁷: Հավանաբար, Ուրա քաղաքն իր շրջակա բնակավայրերով կազմել է Հայասա-Ազգիի արևմտյան սահմանային ամրացված շրջանը:

Ըստ այդմ՝ կարելի է առաջարկել քաղաքի տեղադրությունը Կունմախայից արևելք՝ հավանաբար, հետագայի Եկեղյաց գավառում, որտեղից ճանապարհ էր բացվում դեպի Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական գավառները:

30. **Քաղկուսա/Քաղմասա** (Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?)

Այս քաղաքանվան ընթերցումը կասկածելի է, քանի որ բավականին դժվարընթեռնելի է¹⁸⁸: Ա. Քոսյանը, մի շարք նկատառումներից ելնելով, այս դժվարընթեռնելի քաղաքանունը առաջարկել է վերականգնել հետևյալ կերպ՝ [URU].....-a]n-zé-na¹⁸⁹:

Քաղկուսան հանդիսացել է Հայասա-Ազգիի պաշտամունքային կենտրոններից մեկը. այստեղ պաշտել են Չագգա(-)[...] աստծուն (^DZa-ag-ga-(-)[...] [URU]Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?):

Քաղաքանվան եզակի հիշատակությունը և նյութի անբավարար լինելը հնարավորություն չի տալիս որևէ տեղադրություն առաջարկել Քաղկուսա քաղաքի

¹⁸⁰ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 98-99.

¹⁸¹ Նույնանուն խեթական քաղաք է գոյություն ունեցել նաև Խաթթիում (Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B.C.), p. 68. RGTC, VI, S. 458):

¹⁸² ИЛР, 1, с. 52.

¹⁸³ Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, с. 81.

¹⁸⁴ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, с. 91.

¹⁸⁵ Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, էջ 43:

¹⁸⁶ Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 101:

¹⁸⁷ Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, էջ 254-259:

¹⁸⁸ KUB XXVI 39 I 28 (Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 6).

համար:

Փորձելով ամփոփել այս գլուխը՝ կարելի է նշել, որ շատ տեղանունների կապակցությամբ տարբեր հեղինակների տված բացատրություններին և մեկնաբանություններին կարելի է վերապահումով մոտենալ, քանզի մենք չգիտենք, թե խեթերն այդ տեղանունները տվել են իրենց լեզվին համապատասխան, թե դրանք նույնությամբ վերցրել են տեղաբնիկներից: Բացի այդ, բոլոր տեղադրությունները կարելի է առաջարկել մոտավորապես՝ հաշվի առնելով այն, որ մեզ հազարամյակներ են բաժանում այդ ժամանակաշրջանից, և շատ տեղանուններ չեն պահպանել իրենց նախնական անունները, կամ տեղանվան եզակի հիշատակությունը թույլ չի տալիս առաջարկել որևէ հստակ տեղադրություն: Որոշ դեպքերում էլ ակնհայտորեն խեթական տեղանունները մասնագիտական գրականության մեջ ներկայացվել են՝ որպես հայասական, ինչը հանգեցրել է սխալ մեկնաբանությունների: Հին տեղանունների հետ համադրվող ժամանակակից տեղանունները ներկայացվել են այնպես, ինչպես դրանք առկա են ուսումնասիրություններում:

Ներկայացնելով յուրաքանչյուր տեղանվան աղբյուրագիտական հենքը և դրա մեկնաբանությունը մասնագիտական գրականության մեջ՝ մենք տվել ենք նաև մեր կարծիքն այս կամ այն տեղադրության վերաբերյալ, որքանով հնարավորություն է տալիս քննարկվող գրավոր նյութը:

Կարծում ենք՝ Հայասայի և խնդրո առարկա մյուս քաղաքական միավորների պարագայում հնարավոր է միայն դրանց ընդհանուր տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհի որոշակի տարածքում:

---

¹⁸⁹ Քոսյան Ա., Հայասայի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄԱԵԺ, 2005, XXIV, էջ 450-451:

**ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ
ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ք.Ա. XIV-XIIIդդ.)**

**ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ
ԵՎ ԽԱԹԹԻԻ ՄԻՋԵՎ (Ք.Ա. XIV դար)**

Ք.ա. XIVդ. I կեսին Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա ի հայտ է գալիս խեթական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Հայասա-Ազզին: Այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը լուսաբանող խեթական տեքստերից է, այսպես կոչված, «Պախխուվացի Միտայի» տեքստը¹⁹⁰: Այս վավերագրում տրվել է Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ Խեթական պետության կնքած ժամանակագրորեն ամենավաղ պայմանագիրը:

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստը պատկանում է խեթական այն արձանագրությունների թվին, որոնք վերջին տասնամյակներին են ստացել իրենց ճշգրիտ թվագրումը: Այս տեքստը կազմվել է խեթական արքա Թուդխալիյասի և նրա որդի Առնուվանդասի կողմից, որոնք սովորաբար նույնացվել են Ք.ա. XIIIդ. երկրորդ կեսին իշխած Թուդխալիյաս IV-ի և նրա որդի Առնուվանդաս III-ի հետ: Մի շարք համոզիչ ապացույցների հիման վրա՝ այժմ այս տեքստը վերաթվագրվել է Ք.ա. XIVդ. I կեսով՝ Առնուվանդաս I-ի կառավարման առաջին տարիներով¹⁹¹:

Ըստ «Պախխուվացի Միտայի» տեքստի՝ Հայկական լեռնաշխարհի Պախխուվա երկիրը երկար ժամանակ անհնազանդություն էր դրսևորել, և նրա ղեկավարները (Ուսապա, Միտա, Պիզգանա և այլն) ոչ միայն խախտել էին խեթական արքային տված հավատարմության երդումը, այլև գրավել էին խեթական քաղաքներ: Խեթական արքան Պախխուվայից պահանջել էր իրեն հանձնել Միտային: Պախխուվան հնազանդեցնելու փորձերից հետո խեթական արքան մայրաքաղաք Խաթթուսաս էր կանչել Հայկական լեռնաշխարհի երկրների ներկայացուցիչներին: Տեքստն իրենից ներկայացնում է խեթական արքայի վերջնագիրը Պախխուվայի

¹⁹⁰ KUB XXIII 72 (Sayce A., Hittite and Moscho-Hittite, RHA, 1930, № 1, f.1, p. 1-8. Gurney O., Mita of Pahlhwa, AAA, 1948, № 28, p. 32-47. Hoffner H., A Join to the Hittite Mita-text, JCS, 1976, № 28, p. 60-62. Kosyan A., Arnuwandas I in the East, AJNES, 2006, I, p.72-97).

¹⁹¹ Houwink ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B.C.), p. 63. Քոսյան Ա., Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XV դարում, ՊԲՀ, 2000, թիվ 3, էջ 161:

ավագներին, ինչպես նաև պարունակում է Հայկական լեռնաշխարհի երկրների հետ կնքված պայմանագիր¹⁹²:

«Պախխուվացի Միտայի» տեքստում Հայասա-Ազգին չի հիշատակվել, սակայն այստեղ հանդես են գալիս որոշ քաղաքներ, որոնք ավելի ուշ շրջանի խեթական աղբյուրներից հայտնի են՝ որպես այդ երկրի բնակավայրեր՝ Գուգգաման և Արխիտան: Գուգգամացի Աիսսին պիտոտիարիզացի Արիխայիցցիի հետ միասին հանդես է գալիս՝ որպես Պախխուվայի հետագա հավատարմության երաշխավոր: Իսկ Արխիտան հանդիսացել է Պախխուվայի դաշնակիցն ընդդեմ Խաթթիի: Պախխուվայի հետ միացած՝ Արխիտան հարձակվել էր Կումմախայի բնակավայրերի վրա, իսկ խեթական զորքի հարձակման ընթացքում արխիտացիներն ապաստանել էին Պախխուվայում:

Առնուվանդաս I-ի հաջորդ Թուդխալիյաս III-ի (Ք.ա. 1360-1344թթ.) կառավարման շրջանի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում (որոնք գրի է առել նրա թոռը՝ Մուրսիլիս II-ը) հանդիպում են առաջին տեղեկությունները Խաթթիից արևելք՝ Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված Հայասա-Ազգի պետության մասին: Այս պետության կազմավորումը, ամենայն հավանականությամբ, տեղի է ունեցել Ք.ա. XIVդ. I կեսին՝ «Պախխուվացի Միտայի» տեքստում նկարագրված իրադարձություններից հետո ընկած ժամանակահատվածում՝ Առնուվանդաս I-ի և Թուդխալիյաս III-ի կառավարման շրջանում:

Խաթթիի հզորությունը և պետության միասնականությունը պահպանելու համար խեթական միապետներն անընդհատ պատերազմներ են վարել իրենց հարակից երկրների դեմ, որոնց շարքում էր նաև Հայասա-Ազգին: Այդ պատճառով էլ Հայասայի վերաբերյալ առաջին տեղեկություններն ունեն ռազմական հաղորդագրությունների բնույթ: Այսպես, Թուդխալիյաս III-ի օրոք խեթերն արշավել են դեպի Հայասա-Ազգի, որի համար, ամենայն հավանականությամբ, պատճառ էր հանդիսացել այն, որ Հայասան ռազմական համագործակցության մեջ է եղել Խաթթիի վտանգավոր հյուսիսային թշնամիների՝ կասկերի հետ:

Խեթական արձանագրություններից մեկում նշվել է, որ հայասական զորքը հանդես է եկել իր երկրի տարածքից դուրս՝ փաստորեն նախահարձակ լինելով: Կասկա և Հայասա երկրների դեմ արշավանքը ղեկավարել է Թուդխալիյաս III-ի որդին՝ Մուպպիլուլիումասը, որը չհանդիպելով այդ երկրում (երկրի անունը բաց է թողնված) Հայասայի զորքին՝ այնտեղ հանդիպել է Կասկա երկրի զորքերին և հաղթել նրանց¹⁹³:

¹⁹² Houwink ten Cate Ph. H. J., նշվ. աշխ., էջ 65-66: Քոսյան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՄԱԵԺ, 2001, XX, էջ 241:

¹⁹³ BoTU 34=KUB XIX 11(Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 62-63) (տե՛ս՝ հավելված 1).

Խեթերը դեպի Կասկա և Հայասա երկրներ արշավելու համար որպես հենակետ օգտագործել են Վերին երկիրը¹⁹⁴ (թշնամական հարձակումների և, մանավանդ, մայրաքաղաքի ավերման հետևանքով Թուդխալիյաս III-ը ստիպված էր ժամանակավորապես մայրաքաղաքը տեղափոխել կրոնական խոշոր կենտրոն Սամուխա քաղաք, որը հանդիսացել է Վերին երկրի կենտրոնը՝ Վերին Հալիսի ավազանում¹⁹⁵), որտեղ նրանք նաև զորահավաք են անցկացրել և զորք են պահել այդ երկրների դեմ:

Ըստ Փոքր Ասիայի Մաշատ-հյոյուք բնակավայրից (խեթ. URU Tapigga) հայտնաբերված մի տեքստի՝ խեթական արքան Տապիզգայում գտնվող մի բարձրաստիճան պաշտոնյայի հանձնարարում է գնալ Վերին երկիր և զորք հավաքագրել դեպի Հայասա արշավանք կազմակերպելու համար, որպեսզի այդ երկիրը «կարգի բերվի»¹⁹⁶:

Խեթական այդ տեքստը թվագրվել է KUB XXIII 72-ից հետո ընկած ժամանակաշրջանով, այսինքն՝ դեպքերը տեղի են ունեցել Թուդխալիյաս III-ի օրոք:

Այս արձանագրություններում չի նշվել Հայասայի թագավորի անունը, սակայն այս դեպքերից հետո խեթական աղբյուրներում հիշատակվել է Հայասայի արքա Կարաննին, որից առաջ «Խուկկանայի պայմանագրում» հիշատակվել է հայասացի Մարիյան:

Ըստ Է. Ֆոռերի՝ Հայասայում Մարիյա անունով երկու անձնավորություն է գոյություն ունեցել: Առաջինը դեռևս Թուդխալիյաս III-ի օրոք հրավիրվել էր Խաթթիի մայրաքաղաք ու սպանվել, իսկ երկրորդը Խուկկանայի փեսան ու զորավարն է եղել¹⁹⁷: Ի. Դյակոնովը գտնում է, որ Մարիյա անունը կրել են երկու անձնավորություններ՝ մեկը Հայասայի թագավորն էր դարձել Թուդխալիյասի ժամանակ, իսկ մյուսին նա համարել է Խուկկանայի հետ զուգահեռ իշխող Ազգիի տիրակալ: Այնուհետև Մարիյան էր դարձել Հայասայի թագավոր, որին հաջորդել էր Աննիյան¹⁹⁸: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Marija անունը հանդիսացել է Հայասայի թագավորների տիտղոսը, և այդ անունը կրել է

¹⁹⁴ Վերին երկիրը (խեթ. KUR URU UGU⁷⁷) գտնվել է Խեթական տերության հյուսիս-արևելքում՝ Հալիսի վերին հոսանքներից մինչև Վերին Եփրատի մեծ ոլորանն ընկած տարածքում՝ հյուսիսում հասնելով մինչև Գայլ գետի ավազանը: Արևելքում այն սահմանակցել է Հայասա-Ազգիին (տես՝ RGTC, VI, S. 293-294):

¹⁹⁵ Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 36.

¹⁹⁶ Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, TTKY, № VI/35, 1991, S. 298-301. Քոսյան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, էջ 234 - 239 (տես՝ հավելված 2).

¹⁹⁷ Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 3.

¹⁹⁸ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 91-92.

Հայասա-Ազգիի առաջին հզոր թագավորը¹⁹⁹: Ընդ որում, Մարիյան, ըստ Վ. Խաչատրյանի, Թուդիսալիյաս III-ի ժամանակակիցն է եղել, իսկ նրանից հետո գահին հաստատվել է Կարաննին, այնուհետև՝ Խուկկանան²⁰⁰: Մարիյա անունը հանդիպում է նաև Մուրսիլիս II-ի օրոք՝ Աննիյա անվան հետ զուգահեռ²⁰¹: Հավանաբար, այս հատվածը մասն է կազմել Մուրսիլիս II-ի՝ Աննիյայի հետ կնքած պայմանագրի, որում նա կա՛մ նորից հիշատակել է Թուդիսալիյաս III-ի պալատում տեղի ունեցած ստորև նշված դեպքը, կա՛մ Աննիյայից բացի՝ Հայասայում իշխել է Մարիյա անվամբ մեկը, որին Մուրսիլիս II-ը հարկ է համարել հիշատակել:

Պայմանագիրը կնքվել է Սուպպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև: Պայմանագրի մի հատվածում տվյալներ կան այն մասին, որ դեռևս Թուդիսալիյաս III-ի օրոք Խաթթիի մայրաքաղաք հրավիրված Մարիյան սպանվել էր արքայի պալատում: Դրա համար պատճառ էր հանդիսացել վերջինիս կողմից խեթական արքունիքում ընդունված բարոյական չափանիշների խախտումը²⁰²: Այս դեպքը Սուպպիլուլիումաս I-ը, հավանաբար, հիշատակել է պայմանագրում՝ որպես զգուշացում՝ ցանկանալով Խուկկանային անխոհեմ քայլերից ետ պահել:

Խաթթին Թուդիսալիյաս III-ի կառավարման ընթացքում հայտնվել էր ծանր կացության մեջ: Բոլոր կողմերից նրա կենտրոնական շրջանների վրա էին հարձակվել թշնամի ուժերը, ավերվել էր նույնիսկ մայրաքաղաք Խաթթուսասը²⁰³: Թուդիսալիյաս III-ից մեծ ջանքեր պահանջվեցին կորցրած տարածքները ետ գրավելու համար: Այդ պայքարում նրան օգնում էր որդին՝ արքայազն Սուպպիլուլիումասը: Խաթթիի հյուսիս-արևելքում թշնամի երկիր էր մնում Հայասա-Ազգին, որի զորքերն, ավերելով Վերին երկրները, Սամուխա քաղաքը սահման էին դարձրել Հայասայի և Խաթթիի միջև²⁰⁴: Ցանկանալով կասեցնել հայասական առաջխաղացումը՝ Թուդիսալիյաս III-ն արքայազն Սուպպիլուլիումասի հետ նախ պարտության մատնեց կասկական ցեղերին, այնուհետև շարժվեց դեպի Հայասա: Հայասայի Կարաննի արքան իր զորքով դեմ ելավ խեթական ուժերին և Կումմախա քաղաքի տակ ճակատամարտ տվեց նրանց²⁰⁵: Հավանաբար, Վերին երկրներից ետ քաշված հայասական զորքը դեռևս իր ձեռքում էր

¹⁹⁹ Մարիյա անձնանունը նշվել է նաև Մաշատ-հյոյուքից գտնված նամակներից մեկում՝ որպես խեթական մի պաշտոնյայի անուն (Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, TTKY, 1991, № VI/35, S. 206-209):

²⁰⁰ Хачатрян В., Марийа-титул хайасских царей, Древний Восток, 1988, № 5, с. 57-62. Նույնի, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 48-49:

²⁰¹ Carruba O., Die Hajasa-Verträge Hattis, Documentum Asiae Minoris, Wiesbaden, 1988, S. 71-72.

²⁰² KBo V 3 (Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S.126-129) (տես՝ հավելված 3).

²⁰³ KBo VI 28 (CTH 88).

²⁰⁴ KBo VI 28 I 11-12 (Bryce T., The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy, Tel Aviv, 1986, № 13, p. 89).

²⁰⁵ KUB XIX 11 IV 38-44 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, p. 66).

պահում Կումմախա երկիրը, որը հետագայում նորից անցավ խեթական տիրապետության ներքո՝ գտնվելով մի կողմից Իսուվայի (հարավից), մյուս կողմից՝ Հայասայի հարևանությամբ²⁰⁶: Ըստ ամենայնի՝ Կումմախայի ճակատամարտն ավարտվել է հայասական զորքի պարտությամբ և Կումմախայի նկատմամբ խեթական վերահսկողության հաստատմամբ:

Թուդիսալիյաս III-ին հաջորդած Սուպալիուլիումաս I-ի օրոք (Ք.ա. 1344-1322թթ.) սկսվեց Խաթթիի նոր վերելքը: Կարաննիից հետո խեթական աղբյուրները որպես Հայասայի թագավոր հիշատակել են Խուկկանային, որի հետ էլ խեթական արքան դաշնագիր էր կնքել²⁰⁷:

Ըստ Սուպալիուլիումասի տարեգրության²⁰⁸, խեթական արքան Իսուվայից շարժվել է դեպի Ծուխասպա երկիր, ավերել այն և մտել Հայասա՝ Լախա լեռների շրջանը, այնուհետև վերադարձել Իսուվա²⁰⁹:

Փաստորեն, Սուպալիուլիումաս I-ին հաջողվել էր և՛ հարավից, և՛ արևմուտքից ընդհուպ մոտենալ Հայասայի տարածքներին և վտանգ ստեղծել նրա համար: Այսպիսի ծանր կացության մեջ, երբ երկիրը կանգնած էր խեթական ներխուժման վտանգի առաջ, հավանական է, որ Հայասայում տեղի է ունեցել գահակալի փոփոխություն, և իշխանության է եկել Խուկկանան, հավանաբար, ոչ առանց խեթական միջամտության²¹⁰: Այս ամենից հետո խեթական արքան շտապել է օգտվել ստեղծված հնարավորությունից և դաշինք է կնքել նոր գահակալի հետ, որպեսզի անվտանգ դարձնի Խաթթի-Հայասա սահմանը՝ մյուս ուղղություններով իր հաջողությունները զարգացնելու համար:

Ըստ պայմանագրի, Խուկկանան պարտավորվում էր, բացի Սուպալիուլիումաս I-ից, նրա ժառանգորդ որդուց կամ մյուս որդիներից և եղբայրներից, չճանաչել որևէ այլ մեկի իշխանության օրինակությունը Խաթթիում: Սուպալիուլիումասը դրա փոխարեն խոստանում էր նույն ձևով վարվել Խուկկանայի, նրա որդու և ժառանգի հետ: Նրանց

²⁰⁶ Քոսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 237:

²⁰⁷ Ըստ մեկ այլ վարկածի՝ Սուպալիուլիումասը Խուկկանայի հետ դաշինք է կնքել, երբ դեռ արքայազն էր և պետությունը կառավարում էր հոր՝ Թուդիսալիյասի հետ միասին: Նման եզրահանգման համար առիթ է ծառայել այն, որ Սուպալիուլիումասը պայմանագրում հիշատակվել է թագավոր, այլ ոչ սովորաբար տրվող «Խաթթիի մեծ թագավոր» տիտղոսով: Դաշինքի նպատակն էր ապահովել խեթական բանակի թիկունքը հնարավոր հայասական հարձակումից: Դա այն ժամանակահատվածն էր, երբ Խաթթին գտնվում էր ծանր դրության մեջ և կորցրել էր իր արևմտյան, հյուսիսային և կենտրոնական տարածքները (Kempinski A., Suppiluliuma I: The Early Years of His Career, Tel Aviv, 1993, № 1, p. 85):

²⁰⁸ Տեքստերի գիտական ուսումնասիրությունը տվել է Հ. Գյուտերբոկը (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2-4):

²⁰⁹ KUB XXXIV 23(Güterbock H., նշվ. աշխ., 3, էջ 83) (տե՛ս՝ հավելված 4).

²¹⁰ Ն. Արոնցը կարծում է, որ Մարիայի մահը Հայասայում առաջ էր բերել խռովություններ, և դրա հետևանքով խեթական արքան միջամտել էր, որպեսզի հեռացվի օրինավոր ժառանգը՝ հօգուտ Խուկկանայի, որը խռովությունների ժամանակ Խաթթիի կողմնակիցն էր (Արոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 37):

որդիները միմյանց հետ կապվելու էին միևնույն փոխադարձ պարտավորությամբ: Երկու կողմերն էլ հանձն էին առնում միմյանց ռազմական աջակցություն ցույց տալ թշնամիների դեմ: Նրանք պարտավոր էին նաև մեկը մյուսին նախազգուշացնել իրենց դեմ հայտնաբերված դավադրությունների մասին: Սակայն պայմանագրում Սուպպիլուլիումասը չի շրջանցում այն փաստը, որ Հայասան դեռ պահում է Խաթթիից գրաված հողերը, և որ Խուկկանայի երկրում կային նաև տարագիր խեթահպատակներ, ուստի դաշնագրի մի կետը Խուկկանային պարտավորեցնում էր տարագիրներին վերադարձնել և դուրս գալ գրավված խեթական մարզերից:

Պայմանագրի համաձայն՝ Խաթթիի արքան իր քրոջը կնության է տալիս Խուկկանային: Միևնույն ժամանակ Սուպպիլուլիումասը պահանջում է, որպեսզի Խուկկանան կին չառնի Հայասա-Ազգիի իր ազգակիցներից: Նպատակը, թերևս, մեկն էր՝ խեթուհին լինել նրա միակ կինը՝ ապահովելով խեթական ներկայությունը հայասական արքունիքում: Սուպպիլուլիումասը դրանով փորձում էր գահի ժառանգման հարցը լուծել հոգուտ իր քրոջ ապագա որդու²¹¹:

«Խուկկանայի պայմանագիրը» խեթահայասական հարաբերությունների ամենավառ դրսևորումներից մեկն է հանդիսացել: Պայմանագրում որպես գերակայող միտում հանդես է եկել միմյանց միջև հաստատված խաղաղությունը և օրինականությունը պահպանելու պայմանը, ինչն այդ պահին շատ կարևոր էր երկու երկրների համար: Դաշնագիրն արտացոլել է տվյալ ժամանակահատվածում միջազգային հարաբերություններում առկա մի շարք կարևոր դրույթներ՝ կապված տարածաշրջանում ուժերի դասավորվածության հետ:

Սուպպիլուլիումաս I-ը ցանկանում էր Հայկական լեռնաշխարհի երկրները դիվանագիտական ճանապարհով կտրել Խաթթիի գլխավոր հակառակորդից՝ Միտաննիից, և ռազմական աջակցություն ստանալ այդ երկրներից: Դրան էր միտված խեթական արքայի պահանջը՝ ճանաչել միայն իր իշխանությունը և զորքեր տրամադրել իրեն, եթե որևէ երկիր թշնամական գործողություններ ձեռնարկեր ընդդեմ Խաթթիի²¹²:

Գոյություն ունի մի գուշակային տեքստ, որում խեթական արքան (ամենայն հավանականությամբ, Սուպպիլուլիումաս I-ը) գուշակային հարցում է արել, որի միջոցով փորձել է տեղեկանալ Ազգիի արքա Խուկկանայի ապագա հավատարմության մասին իր և իր սերունդների հանդեպ²¹³:

²¹¹ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., S.124-129. Carruba O., Die Hattija-Verträge Hattis, S. 59-75. CTH 42.

²¹² Friedrich J., նշվ. աշխ., էջ 106-109, 116-117:

²¹³ KUB XVIII 2 (CTH 579. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 136-137).

Դրանից հետո խեթական արքան հարավում անցել է նվաճողական նոր գործողությունների՝ ընդդեմ Միտաննիի և Եգիպտոսի: Սուպպիլուլիումաս I-ը նամակ է հղել եգիպտական փարավոնին, որտեղ հիշատակել է իր կատարած նվաճումները նամակի առաքմանը նախորդող շրջանում: Տեքստի վնասված ենթատեքստում պահպանվել է Հայասս երկրանունը²¹⁴: Սակայն խեթահայասական դաշինքը կարճ է տևել: Ավելի ուշ՝ Սուպպիլուլիումասի տարեգրության մեջ, Հայասան դարձյալ հիշատակվել է՝ որպես թշնամի երկիր²¹⁵:

Հարևան երկրները սկսում են թշնամանալ Խեթական տերության հետ դեռևս Սուպպիլուլիումաս I-ի կենդանության վերջին տարիներին, երբ Խաթթիում համաճարակ էր տարածվել: Այնուհետև թշնամիների թիվը գնալով աճում է՝ պայմանավորված այդ արքայի և նրա հաջորդ գահակալի՝ Առնուվանդաս II-ի (Ք.ա. 1322-1321թթ.) մահով: Իսկ երբ խեթական գահը փոխանցվում է դեռահաս Մուրսիլիսին, քաղաքական իրավիճակը երկրում չի կարգավորվում²¹⁶:

Խաթթիին թշնամացած երկրներն էին Կասկան, Միտաննին, Հայասան, Արծավան և այլն: Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1321-1295թթ.) տարեգրություններում հաղորդել է այն մասին, որ թշնամի երկրները, այդ թվում նաև՝ Հայասս-Ազգին, հարձակվել էին խեթական տարածքների վրա և ավերել դրանք: Հավանաբար, Հայասսայի և Կասկայի միջև գոյություն է ունեցել դաշինք, քանզի այդ երկու երկրների ռազմական ընդհարումները Խաթթիի հետ հաճախ ժամանակագրորեն համընկել են: Մուրսիլիս II-ին հաջողվում է պարտության մատնել Արծավա (Փոքր Ասիայի արևմուտքում) և Կասկա երկրներին: Կասկերի Տիբիյա երկրի արքա Պիխիտունիյային պարտության մատնելուց հետո միայն Մուրսիլիս II-ն իր իշխանության յոթերորդ տարում ուշադրությունը կենտրոնացրել է Հայասս-Ազգիի վրա²¹⁷:

Սուպպիլուլիումասի կառավարման վերջին տարիներին խեթահայասական պայմանագիրը խախտվել էր հենց Աննիյայի կողմից, որը հրաժարվել էր իր նախորդի՝ Խուկկանայի հանձն առած պարտավորություններից, և հայասացիները զենք էին բարձրացրել Խաթթիի դեմ ու իրենց մոտ ընդունել խեթահպատակ փախստականներին:

Սկզբնապես փորձելով հարցը խաղաղությամբ լուծել՝ Մուրսիլիս II-ը նամակներ է ուղարկում Հայասս-Ազգի՝ Աննիյայից պահանջելով վերադարձնել դեռևս Սուպպիլուլիումասի ժամանակ Հայասսյում ապաստանած խեթահպատակներին և

²¹⁴ KUB XIX 20 (CTH 154. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, էջ 137).

²¹⁵ Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, 4, p. 113-114:

²¹⁶ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 14-21.

²¹⁷ KBo III 4=2Bo TU 48 (Götze A., նշվ. աշխ., S. 96-97) (տե՛ս՝ հավելված 5).

Իստիտինա ու Դանկուվա (Վերին երկրներ) խեթական երկրներից վերցրած գերիներին: Աննիյայից մերժում ստանալով՝ Մուրսիլիս II-ը Հայասա-Ազգի սահմանային Ուրա քաղաքի վրա կատարում է հարձակում²¹⁸, որի ելքի մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել, սակայն հետագայում խեթական արքան ստիպված էր կրկին արշավել դեպի Հայասա-Ազգի:

Ըստ «Մուրսիլիսի տարեգրության» ութերորդ տարվա իրադարձությունների՝ հայասացիները, լսելով Մուրսիլիսի կողմից նախապատրաստվող արշավանքի մասին, նրա մոտ դեսպան են ուղարկում՝ համաձայնելով կատարել Խաթթի արքայի պահանջները²¹⁹: Մուրսիլիս II-ն առժամանակ հետաձգում է իր նախատեսած արշավանքը և զբաղվում Կումմանիի Խեպատ աստվածուհուն նվիրված տոնախմբություններով: Սակայն հաջորդ տարի Մուրսիլիսը հայասացիներից կրկին պահանջում է վերադարձնել ռազմավարը, բայց մերժում է ստանում Աննիյայից: Հայասայի արքան ցանկանում էր գերիների փոխանակում կատարել. հրաժարվում էր վերադարձնել խեթական գերիներին, քանի դեռ չէր ստացել իր հպատակ տարագիրներին²²⁰: Դեռ ավելին, օգտվելով հարմար առիթից, որ Մուրսիլիս II-ը գտնվում էր Խաթթիի հարավում, Աննիյան վերստին հարձակվում է Իստիտինա երկրի վրա և պաշարում Կաննուվարա խեթական քաղաքը: Խեթական մի բանակ մեծ մատովակապետ Նուվանցայի գլխավորությամբ շտապ կարգով օգնության է հասնում Կաննուվարա քաղաքին: Հայասացիները, որոնք ռազմի դաշտ էին հանել 700 մարտակառք և 10.000-անոց հետևազոր, Կաննուվարա քաղաքի տակ տեղի ունեցած ճակատամարտում, ըստ խեթական սկզբնաղբյուրների, պարտություն են կրում: Սակայն հավանական է, որ խեթական զորավարը անհաջողության է մատնվել, որի պատճառով Խաթթիի արքան ստիպված էր Կարգամիսից իր զորքերը շարժել դեպի Թեգարամա (գտնվում էր Կումմանիի (անտիկ Կումմազենե) և Վերին երկրի միջև և տեղորոշվել է ներկայիս Գյուրյուն բնակավայրի տեղում²²¹), որպեսզի ավելի մոտ գտնվի ռազմական գործողությունների անմիջական վայրին: Այստեղ ձմռան պատճառով և իր զորահրամանատարների խորհրդով նա առժամանակ դադարեցրեց Հայասայի դեմ ռազմական գործողությունները և զորքերը շարժեց այլ ուղղությամբ²²²:

Իր թագավորության հաջորդ՝ 10-րդ տարում, Մուրսիլիս II-ը սկսում է իր ռազմերթը դեպի Հայասա-Ազգի: Ինգալավա քաղաքում զորատես անցկացնելուց հետո խեթական արքան արշավում է դեպի Հայասա: Հայասայի զորքը որոշել էր ցերեկը

²¹⁸ KUB XIV 17=2BoTU 56 (Götze A., նշվ. աշխ., S. 94-98) (տե՛ս՝ հավելված 6).

²¹⁹ 2BoTU 56 (Götze A., նշվ. աշխ., S. 102-103) (տե՛ս՝ հավելված 7).

²²⁰ Götze A., նշվ. աշխ., էջ 102-107:

²²¹ Garstang J., Gurney O., The Geography of the Hittite Empire, p. 47.

²²² Götze A., նշվ. աշխ., էջ 122-127:

ճակատամարտ չտալ և պատրաստվում էր գիշերը լեռներում հանկարծակիի բերել խեթերին: Իրագեկ լինելով դրան՝ Մուրսիլիս II-ը հրամայում է իր բանակին կազմ ու պատրաստ լինել գիշերային հարձակումների: Խեթերը, ներխուժելով Հայասսայի տարածք, պաշարում և գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը, որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպսան ավարի մատնելուց հետո Մուրսիլիս II-ը հպատակեցնում է նաև Դուգգամա հայասական քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, միայն 3000 դուգգամացիների՝ որպես զինվորների, տանում է Խաթթի²²³:

Այսպիսով, Խաթթիի արքան իր գահակալման 10-րդ տարին անցկացրել է՝ արշավելով դեպի Հայասսա՝ արշավանքը սկսելով գարնանը (խեթ. *hamešhant*-«գարուն») և ավարտելով ձմեռնամուտին (խեթ. *gimmant*-«ձմեռ»): Ժամանակային առումով արշավանքը բավականին ձգձգվել էր՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ խեթական բանակը գրավել էր ընդամենը երկու հայասական քաղաք, որից մեկն անձնատուր էր եղել: Առավել ևս, որ մինչև Արիպսա հասնելը որևէ ռազմական բախում տեղի չէր ունեցել խեթերի և հայասացիների միջև: Ամենայն հավանականությամբ, Մուրսիլիսը, Բարձր Հայքի տարածք ներխուժելով, այդ ժամանակահատվածում Տուրուբերանի տարածքով հասել էր մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել էր Արիպսան²²⁴:

Այնուհետև՝ գահակալության 11-րդ տարում, Մուրսիլիս II-ը, նպատակ ունենալով վերջնականապես հպատակեցնել Հայասսա-Ազգին, կրկին արշավանքի է ելնում: Հայասսայի իշխանավորները, տեղի տալով գերազանցող ռազմական ուժին, ստիպված բանակցություններ են սկսում Խաթթիի արքայի հետ: Հայասական կողմը պարտավորվում է զորք տրամադրել խեթական բանակին, ինչպես նաև վերադարձնել դեռևս իր մոտ գտնվող խեթական գերիներին: Այսպիսով, հայասացիները վերականգնում են դեռևս Խուկկանայի օրոք պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունների մի մասը²²⁵:

Մուրսիլիս II-ը վերադառնում է Խաթթի այն բանից հետո, երբ հայասական իշխանավորները նրան հավատարմության երդում են տալիս և վերադարձնում են 1000 խեթական տարագիրների²²⁶:

Մուրսիլիսի ժամանակաշրջանից պահպանվել է մեկ այլ տեքստ (KUB XIV 4), որտեղ ներկայացվում է արքայի և նրա խորթ մոր՝ Մուպպիլուլիումաս I-ի վերջին կնոջ՝

²²³ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 130-139) (տես՝ հավելված 8).

²²⁴ Ղազարյան Ռ., Հայաս-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության), Մերձավոր Արևելք, 2005, էջ 37-38:

²²⁵ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 138-139) (տես՝ հավելված 9).

տավանաննա (թագուհի) Ամմիննայայի միջև հակամարտության պատմությունը: Այդտեղ հիշատակվել է արքայի՝ դեպի Հայասա-Ազգի կազմակերպած արշավանքի ընթացքում թագուհու՝ Խաթթուսասում պալատական հեղաշրջում իրականացնելու փորձը: Խոսքը վերաբերում է Մուրսիլիս II-ի տասներորդ և տասնմեկերորդ տարիների արշավանքներին²²⁷: Այստեղ ևս Հայասան և Ազգին հիշատակվել են՝ որպես մեկ երկրի երկու տարբեր անվանումներ:

Մուրսիլիս II-ին հաջողվել է որոշ ժամանակով Խաթթիի հյուսիս-արևելքում չեզոքացնել հայասական վտանգը: Սակայն խեթերն այդպես էլ չեն կարողացել նվաճել Հայասա-Ազգին: Նրանք բավարարվել են՝ միայն իրենց գերիներին վերադարձնելով և ռազմական օգնություն ստանալով, սակայն որևէ խոսք չկա այն մասին, որ Հայասան հարկ է վճարել Խաթթիին՝ որպես պարտված երկիր:

Մուրսիլիսի կառավարման հաջորդ տարիներին խեթական վավերագրերում տեղեկություններ չկան Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ: Հավանաբար, Խաթթին և Հայասան այդ ընթացքում խաղաղ գոյակցության շրջան են ապրել, և երկու երկրների միջև որևէ ռազմական ընդհարում տեղի չի ունեցել:

---

²²⁶ KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., նշվ. աշխ., էջ 139-141) (տես՝ հավելված 9).

²²⁷ Քոսյան Ա., Հայասան և Ազգին, Շնորհի ի վերուստ, 2008, էջ 283-285:

ԽԵԹԱՀԱՅԱՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք.Ա. XIII ԴԱՐՈՒՄ

Ք.ա. XIIIդ. Հայասա-Ազգիի պատմության լուսաբանումը սերտորեն առնչվում է այդ ժամանակաշրջանի Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունների հետ:

Դեռ Ք.ա. XIVդ. կեսերից երկու գերտերությունների՝ Խաթթիի և Եգիպտոսի միջև հաստատվել էր անկայուն հավասարակշռություն այն բանից հետո, երբ Մուպպիլուլիումաս I-ը գրավեց Միտաննին, և Հյուսիսային Ասորիքի տարածքում ստեղծվեց խեթերից կախյալ Կարգամիսի թագավորությունը: Ք.ա. XIIIդ. առաջին քառորդում խեթաեգիպտական հակամարտությունը հասավ իր բարձրակետին (Ք.ա. 1274թ. Քադեշի ճակատամարտը), որից հետո սկսեց աստիճանաբար տեղի տալ և ավարտվեց Ք.ա. 1258թ. Խաթթուսիլիս III-ի և Ռամզես II-ի միջև կնքված խաղաղության պայմանագրով: Դաշնագիրը վավերացնում էր Քադեշից հետո ստեղծված իրավիճակը Ասորիքում: Այն ժամանակ, երբ խեթերն ու եգիպտացիները պայքարում էին ասորիքյան քաղաքների (Քադեշ, Համատ, Ուգարիթ, Էբլա, Խալպա, Ալալախ) վրա իրենց վերահսկողության հաստատման համար, Միտաննիի գերիշխանությունից ազատագրված Ասորեստանը, արևմտափոքրասիական երկրները (Միլավանդա, Լուկկա, Սեխա) և Ախիյավան բացահայտորեն ձգտում էին ընդարձակել իրենց քաղաքական ազդեցության շրջանակները Խեթական տերության հաշվին: Ոչ պակաս բարդ խնդիրներ էին առաջացել նաև Խաթթիի ներքաղաքական կյանքում՝ կապված Ուրիսի-Թեշուբի (Մուրսիլիս III) և Խաթթուսիլիս III-ի միջև ընթացած դինաստիական պայքարի հետ: Հավանաբար, Խաթթուսիլիսն իր դիրքերն ամրապնդելու համար զիջման է գնացել վտարված Ուրիսի-Թեշուբի կողմնակիցներին՝ Փոքր Ասիայի հարավում ստեղծելով Թարխունտասսայի կախյալ պետությունը Ուրիսի-Թեշուբի կրտսեր որդու՝ Կուրունտայի գլխավորությամբ:

Մուրսիլիս II-ին հաջորդած Մուվատալիս II-ի (Ք.ա. 1295-1272թթ.), Ուրիսի-Թեշուբի (Մուրսիլիս III) (Ք.ա. 1272-1267թթ.) և Խաթթուսիլիս III-ի (Ք.ա. 1267-1237թթ.) կառավարման տարիներից պահպանվել են գուշակային և ինվենտարային բնույթի գրավոր աղբյուրներ, որտեղ հիշատակվել է Հայասա-Ազգին²²⁸: Հնարավոր է, որ դա մի խաղաղ ժամանակաշրջան է եղել խեթահայասական հարաբերություններում: Որևէ տեղեկություն չկա այդ թագավորների օրոք Հայասայի գրավման կամ կախյալ վիճակի մասին, ինչը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազգիի թագավորությունն ինքնուրույն և անկախ է եղել և չի ներգրավվել խեթերի արտաքին քաղաքականության մեջ: Սակայն

²²⁸ KUB XXII 62. KUB XLII 69. KUB XLVIII 105+KBօ XII 53. KUB XLIX 1(CTH 225, 245, 530, 572, 575).

գոյություն ունի Ազգիի դեմ նախապատրաստվող պատերազմի վերաբերյալ մի խեթական գուշակային տեքստ, որը թվագրվել է Ք.ա. XIII դարի կեսերով²²⁹, և որի մասին հետագա տեղեկությունները բացակայում են:

Այնուամենայնիվ, եթե Մուրսիլիս II-ի օրոք Հայասան ստիպված էր գործ տրամադրել Խաթթիին և, հավանաբար, մասնակցել խեթական արքայի արշավանքներին, ապա այս ժամանակաշրջանում խեթական բանակի կազմում Հայասայից որևէ զինվորական միավոր հիշատակված չէ:

Մուվատալիս II-ն իր եղբորը՝ Խաթթիի ապագա մեծ արքա Խաթթուսիլիսին, նշանակել էր Հայասայից արևմուտք գտնվող Վերին երկրի կառավարիչ, միաժամանակ նաև խեթական բանակի հրամանատար: Իր «Ինքնակենսագրությունում» Խաթթուսիլիսը նկարագրել է նաև իր ռազմական գործողությունները՝ ուղղված Խաթթիի թշնամիների և անհնազանդ երկրների դեմ²³⁰: Այս տեքստում որևէ տեղեկություն չկա Հայասա-Ազգիի մասին՝ չնայած ռազմական գործողություններն ընթացել են Հայասայի սահմաններից ոչ հեռու՝ Վերին ու Կասկա երկրներում:

Քաղեշի նշանավոր ճակատամարտում հիշատակվել են Խաթթի երկրի դաշնակից և հպատակ մի շարք երկրներ՝ Սիտաննի, Արծավա, Լուկկա, Կիցցուվատնա, Կասկա և այլն²³¹: Այս ցուցակում չի հիշատակվել Հայասա-Ազգի երկիրը՝ որպես Խաթթիի դաշնակից կամ հպատակ, ինչը վկայում է այն մասին, որ Հայասան Մուրսիլիս II-ից հետո՝ արդեն Մուվատալիս II-ի օրոք, վերականգնել էր իր անկախությունը և գործ չէր տրամադրել Խաթթիին:

Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ ժամանակագրորեն վերջին հիշատակությունները հանդիպում են Խաթթիի արքա Թուդիսալիյաս IV-ի (Ք.ա. 1237-1209թթ.) կառավարման շրջանից:

II.

12. [n]am?-ma-aš-ma-aš šu-me-e-eš ku-i-e-eš *BE-LU*^{H1.A}

13. [h]a-an-te-zi a-u-ri-uš ma-ni-ia-aḫ-ḫe-eš-kat-te-ni

14. *IŠ-TU KUR*^{URU}Az-zi *KUR*^{URU}Ga-aš-ga

15. *IŠ-TU KUR*^{URU}Lu-uq-qa-a nu ZAG še-ik?-kan-te-et

«Տերերդ, ովքեր առաջին հերթին (°) կառավարում եք Ազգիին, Կասկային, (և)

²²⁹ KUB XLIX 70 (CTH 572. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 148).

²³⁰ CTH 81. Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946, S. 10-14.

²³¹ Bryce T., The Kingdom of the Hittites, Oxford, 1998, p. 257.

Լուկկային նայող սահմանային կետերը...»²³²:

Այս հաղորդումը պարունակում է տեղեկություն Թուղխալիյաս IV-ի կողմից Խաթթիի սահմանային նահանգների կառավարիչներին տրված հրահանգների մասին: Խաթթիի արքան, հավանաբար, ցանկացել է նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել ընդդեմ Ազգի, Կասկա և Լուկկա երկրների:

Փաստորեն, նշված ժամանակաշրջանում Խաթթին բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ չի եղել ոչ միայն Կասկա (Արևելապոնտական լեռների շրջանում) և Լուկկա երկրների (հետագայի Լիկիան՝ հարավ-արևմտյան Փոքր Ասիայում), այլ նաև Ազգիի հետ: Դեռ ավելին, Թուղխալիյաս IV-ը ցանկացել է նաև պատերազմել Հայասա-Ազգիի դեմ: Գոյություն ունի մի գուշակային տեքստ, որտեղ խեթական արքան փորձում է տեղեկանալ, թե ում է նպատակահարմար հանձնարարել դեպի Ազգի կազմակերպվելիք արշավանքի ղեկավարությունը²³³: Սակայն որևէ տվյալ չկա դրան հաջորդած իրադարձությունների մասին:

Ք.ա. XIIIդ. կեսերից Հայկական լեռնաշխարհը հայտնվում է Խեթական տերության և Ասորեստանի ռազմաքաղաքական մրցակցության ոլորտում: Այդ ժամանակաշրջանի ասորեստանյան գրավոր աղբյուրներն առաջին որոշակի տեղեկություններն են տալիս Հայկական լեռնաշխարհի երկրների մասին: Այդ տեղեկությունները գալիս են ասորեստանյան արքաների՝ դեպի հյուսիս կատարած արշավանքների նկարագրություններից:

Թուկութի-Նինուրտա I-ի (Ք.ա. 1233-1197թթ.) տեքստերում հանդիպում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ Նաիրի երկիր հավաքական անունը: Ակնհայտ է, որ Թուղխալիյաս IV-ը և Թուկութի-Նինուրտա I-ը ժամանակակիցներ են եղել: Եվ եթե խեթերը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան կողմերն անվանել են Հայասա կամ Ազգի, ապա ասորեստանցիները Լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածը հիշատակել են Նաիրի երկրներ անունով: Ըստ ասորեստանյան սկզբնաղբյուրների՝ Նաիրի երկրները տարածվել են Տավրոսի լեռներից մինչև Սև ծով ընկած տարածքում և, բնականաբար, իրենց մեջ ընդգրկել են նաև խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայասա-Ազգին: Այդ սկզբնաղբյուրներում Հայասա-Ազգի և Նաիրի երկրներ անվանումների համաժամանակյա հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի խնդրո առարկա տարածքում պետական կազմավորումների

²³² KUB XXVI 12 (Forrer E., Hajasa-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 22. Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, էջ 71: Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 161, § 21 [Վ. Խաչատրյանն այս տեղեկությունը վերագրել է Խաթթուսիլիս III-ին]).

²³³ IBoT I 32 (CTH 572. Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 152).

ներքաղաքական զարգացումների մասին՝ միևնույն ժամանակ, թերևս, ցույց տալով Հայասա-Ազգիի տրոհման միտումը, որի բաղկացուցիչ մասերը հանդես են եկել իրենց իշխանավորների գլխավորությամբ: Այսպես, Թուկուլթի-Նինուրտայի թողած արձանագրություններում պատմվում է Ասորեստանի արքայի՝ դեպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքների և նրա դեմ դուրս եկած Նաիրիի 43 թագավորների մասին²³⁴:

Ասորեստանի առաջխաղացումը հյուսիսում լայն աշխարհագրական ընդգրկում է ունեցել (Բաբելոն, Կադմուխի, Պուրուլումգի, Ալգի, Սուբարտու, Նաիրի և այլն): Դրությունն ավելի է սրվել խեթերի՝ Նիխրիայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ասորեստանցիներից պարտություն կրելուց հետո, որը թույլ տվեց ասորեստանյան զորքին «Եփրատի այն կողմից» 28.800 խեթահպատակ բնակչություն գերեվարել²³⁵: Տարածաշրջանում Ասորեստանի ազդեցության ուժեղացումը չէր կարող չանհանգստացնել Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին: Հավանաբար, Հայասայի ուշադրությունն այդ ժամանակաշրջանում բևեռված է եղել հարավից եկող վտանգի վրա, սակայն արևմուտքից՝ Խաթթիի կողմից նույնպես չէր կարող բացառվել հարձակումը: Այդ փուլում Իսուվայի խեթամետ դիրքորոշման ավարտ է արձանագրվել²³⁶, մյուս կողմից Հայկական լեռնաշխարհի հարավի սուբարյան երկրները՝ Ալգին, Կադմուխին, հակասորեստանյան դիրքորոշում են ունեցել: Հայկական լեռնաշխարհի այս երկրները, հավանաբար, սերտ կապեր են ունեցել լեռնաշխարհում ազդեցիկ ուժ ներկայացնող Հայասա-Ազգիի հետ՝ ուղղված ընդդեմ Ասորեստանի և Խաթթիի:

Տարածաշրջանում Խեթական տերության հավասարակշռող դերի նվազումը պետք է ստիպեր Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին գտնել իրենց ինքնուրույն կենսագործունեության ապահովման ուղիներ ինչպես խեթերի, այնպես էլ Ասորեստանի նկրտումների դեմ²³⁷: Առավել նպատակահարմարը տվյալ պարագայում Հայկական լեռնաշխարհի այդ երկրների միջև դաշնակցային հարաբերությունների հաստատումն էր: Հավանական է, որ դաշնակցային հարաբերություններ են գոյություն ունեցել Ազգիի, Իսուվայի և սուբարյան երկրների միջև և ուղղված են եղել Հայկական լեռնաշխարհի երկրներին արևմուտքից և հարավից սպառնացող վտանգների դեմ:

Թուդխալիյաս IV-ին հաջորդել են Առնուվանդաս III-ը (Ք.ա. 1209-1207թթ.) և Սուպալիուլիումաս II-ը (Ք.ա. 1207-XII դ. սկիզբ): Նախկինում Առնուվանդաս III-ի

²³⁴ АВИИУ, 3, 5, 6.

²³⁵ АRI, 1, §§ 773, 778. АВИИУ, 6, 7.

²³⁶ Քոսյան Ա., Իսուվան (Ծոփքը) մ.թ.ա. XIII-XII դարերում, ՊԲՀ, 1997, թիվ 1, էջ 184-186:

²³⁷ Головлева Л., Царство Алзи во второй половине II тыс. до н.э., Древний Восток, 1978, № 3, с. 72.

կառավարման շրջանով թվագրվող խեթահայասական փոխհարաբերությունների վերջին փուլի հիմնական սկզբնաղբյուր համարվող, պայմանականորեն «Պախխուվացի Միտա» անվանումը կրող տեքստն, ինչպես վերը նշվեց, այժմ վերաթվագրվել է Բ.ա. XIVդ. սկզբով:

Մուպախլուլիումաս II-ը հանդիսացել է Խաթթիի վերջին մեծ տիրակալը, որի օրոք, կամ նրանից հետո Խեթական տերությունը տրոհվել է, և արդեն Բ.ա. XIIդ. սկզբին Խաթթին իր նախկին սահմաններով Փոքր Ասիայում չի հիշատակվել:

Բ.ա. XIIդ. սկզբներին Խեթական տերության տրոհումից հետո Փոքր Ասիայում և հարակից շրջաններում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ, որոնց հետևանքով հիմնավորապես վերափոխվեց քննարկվող տարածաշրջանի քաղաքական, էթնիկական և մշակութային պատկերը:

Վերջին շրջանում, շնորհիվ զգալի թվով նորահայտ գրավոր և հնագիտական նյութերի, Խեթական տերության անկման ընթացքն անվերապահորեն արտաքին գործոնին վերագրելու միտումը զգալի փոփոխություններ է կրել: Ուսումնասիրողներն այժմ ավելի շատ տեղ են հատկացնում ներքին քայքայիչ գործընթացներին՝ խնդիրը դիտելով ոչ այնքան որպես հետևանք թշնամական հարձակման («ծովի ժողովուրդներ»), այլ Խեթական տերության քաղաքական կառույցի աստիճանական տրոհման՝ նրա բաղկացուցիչ մասերը հանդիսացող մի շարք կախյալ երկրների անկախացման ու տնտեսական ճգնաժամի արդյունքում²³⁸: Խաթթիի անկման «տրոհման» տեսության համաձայն՝ այն հետևանք էր առաջին հերթին Բ.ա. XIIIդ. կեսերից երկրի ներսում տարեցտարի խորացող ներքաղաքական անկայունության, որը գլխավորապես բացատրվում է Մուրսիլիս II-ի արքայատոհմի երկու ճյուղավորումների միջև ընթացող հակամարտությամբ՝ սկսած Խաթթուսիլիս III-ից: Բ.ա. XIIդ. սկզբներին ներքաղաքական վայրիվերումների, տնտեսական լուրջ բարդությունների և կենտրոնական Փոքր Ասիայի բնակչության զգալի մասի զանգվածային արտագաղթի հետևանքով Խեթական տերությունը տրոհվեց երեք քաղաքական միավորների՝ Թարխունտասսա (Փոքր Ասիայի հարավում), Կարգամիս (Հյուսիսային Ասորիքում) և Մելիդ (Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում):

Հենվելով կենտրոնական Փոքր Ասիայի՝ մոտավորապես Բ.ա. 1200թ. ավերված խեթական քաղաքների տեղաբաշխման քարտեզի վրա՝ Հ. Գյուտերբոկը կարծիք է հայտնել, որ խեթերի մայրաքաղաքը և հարակից քաղաքները հարձակման են ենթարկվել ոչ թե արևմուտքից կամ հարավից, այլ, հավանաբար, հյուսիս-արևելքից

²³⁸Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 113-114:

կամ արևելքից²³⁹, այսինքն՝ այն տարածքներից, որտեղ գտնվել են Կասկա և Հայասս երկրները: Խաթթիի նախորդ ողջ պատմության ընթացքում կասկական ցեղերի մշտական հարձակումները խեթական բնօրրանի վրա թույլ են տալիս ենթադրել նրանց ակտիվությունը նաև Ք.ա. XIIIդ. վերջին և XIIդ. սկզբին: Դժվար է պնդել՝ արդյոք Հայասան մասնակցություն ունեցել է Խաթթիի բնօրրանի վրա հարձակումներին, թե ոչ, սակայն գիտության մեջ գոյություն ունեցող այն տեսակետը, որ Խաթթիի կործանումից հետո անկում է ապրել նաև Հայասա-Ազգիին²⁴⁰, տրոհման տեսության ի հայտ գալով՝ կարելի է բացատել:

Ք.ա. XIIIդ. երկրորդ կեսին Հայասա-Ազգին հանդես է եկել՝ որպես անկախ երկիր և չի մտել ո՛չ Խաթթիի և ո՛չ էլ Ասորեստանի տիրապետության տակ: Ք.ա. XIIդ. սկզբին Խաթթիի տրոհվելը մի շարք պետությունների նոր, ավելի նպաստավոր իրադրություն պետք է ստեղծեր Հայասա-Ազգիի համար: Ասորեստանը նույնպես քաղաքական անկում է ապրել այդ ժամանակաշրջանում²⁴¹: Այսպիսով, տարածաշրջանում որևէ արտաքին լուրջ գործոն չկար, որը կարող էր բերել Հայասա-Ազգիի կործանմանը:

Խեթական տերության տրոհման հետևանքով Ք.ա. XII-Xդդ. Մերձավոր Արևելքի պատմության վերաբերյալ գրավոր աղբյուրները կտրուկ նվազում են, իսկ եղած սահմանափակ նյութը լուսաբանում է գլխավորապես ներմիջագետքյան և ներեգիպտական խնդիրները՝ բացառությամբ Ք.ա. XIIդ. վերջերի և XIդ. առաջին կեսի ասորեստանյան տեքստերի²⁴²: Հավանաբար, Հայասան իր գոյությունը պահպանել է նաև Ք.ա. XIIդ. ընթացքում, սակայն ոչ որպես միասնական պետություն, այլ մի շարք քաղաքական միավորներից բաղկացած երկիր: Այդ միավորներն, ամենայն հավանականությամբ, մտել են ասորեստանյան սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Նաիրի երկրների կազմի մեջ²⁴³:

Ըստ մի շարք հեղինակների՝ Հայասա-Ազգին հանդիսացել է այն տարածքը, որտեղից սկիզբ է առել հայ ժողովուրդը: Այսպես, ըստ Ն. Մարտիրոսյանի՝ Հայասան հայ ժողովրդի նախահայրենիքն է եղել, և հայասական ցեղերը հիմքն են հանդիսացել հայ ժողովրդի²⁴⁴: Նման եզրակացության էր եկել նաև Պ. Կրեչմերը: Ըստ նրա՝ Հայասա

²³⁹ Güterbock H., Survival of the Hittite Dynasty, Crisis, 1992, p. 53-55.

²⁴⁰ Բարսեղյան Լ., Հայասա-Ազգիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 78: Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 36: Արոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 52: Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 120. Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 94:

²⁴¹ Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, էջ 139:

²⁴² АВИИУ, 10 - 18.

²⁴³ Хачатрян В., Наири и Армина, ВОИ, 1976, № 8, с. 62.

²⁴⁴ Մարտիրոսեան Ն., Հայերէնի յարաբերութիւնը հեթիղերէնի հետ, ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453: Նույնի,

անունը նշանակում է Հայաստան, որի բնակիչներն իրենց հայ անունն այնուհետև ժառանգել են հնդեվրոպացի արմենների²⁴⁵: Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ haia-(sa) էթնիկական տերմինը նույնական է «հայ» ինքնանվանը, և Հայասա-Ազգին նա համարել է հայերի նախնական բնօրրանը: Գ. Ղափանցյանը ենթադրել է, որ Խաթթի տրոհումից հետո Հայասան առավել հզորացել է, և հայերի նախնիները՝ հայասացիները, ներթափանցել են հարավ՝ Մելիտենեի ուղղությամբ, և Լեռնաշխարհի արևելյան կողմը²⁴⁶:

Սակայն Հայասա անունից չէ, որ առաջ է եկել հայ ցեղանունը, այլ՝ հայ անունից՝ Հայասա: Խեթերը, ծանոթ լինելով իրենցից արևելք ընկած երկրի բնակիչների հայ ինքնանվանը, նրանց երկիրը կոչել են իրենց լեզվական օրինաչափությունների համաձայն՝ Հայասա, այսինքն՝ հայերի *հայ* ինքնանվանն ավելացրել են իրենց լեզվին հատուկ տեղ, բնակավայր, երկիր ցույց տվող «ասա» վերջածանցը, որով և՛ Հայ+ասա երկրանունը:

Պրպատումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 99: Նույնի, Նպաստ մը հեթ և հայ բառաբանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 164-165:

²⁴⁵ «Հայ» անունը ըստ Պ.Կրեյմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 431-432:

²⁴⁶ ИЛР, 1, с. 125. Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1961, էջ 36-61:

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կյանքի և հոգևոր մշակույթի զարգացմանն անմասն չէր կարող մնալ Հայասա-Ազգին: Պատմագրության մեջ հաճախ Հայասան դիտարկվել է՝ որպես ցեղային միություն՝ ներկայացվելով որպես համեմատաբար ավելի ցածր պետական համակարգ ունեցող միավոր²⁴⁷, որը մենք համարում ենք վիճարկելի: Քննարկենք պատմագրությունից մեզ հայտնի փաստերը:

Ինչպես վերը նշվեց, Հայասայի մասին բոլոր տեղեկությունները մենք քաղում ենք խեթական սկզբնաղբյուրներից: Խեթերն իրենց աղբյուրներում տարբերակել են թագավորական իշխանություն ունեցող միավորներն ու պարզապես ցեղային առաջնորդներով ղեկավարվող քաղաքական կազմավորումները: Դրա լավագույն օրինակն է հանդիսանում կասկերի առաջնորդ Պիխխունիայի դեպքը: Արևելակասկական Տիբիյա երկրի առաջնորդ Պիխխունիայն իրեն հռչակել էր թագավոր: Ինչպես արձանագրված է խեթական սկզբնաղբյուրում, Կասկա երկրում մինչ այդ ընդունված չէր, որ մեկ մարդ իշխեր երկրում, իսկ Պիխխունիայն սկսել էր Կասկայում կառավարել թագավորակերպ²⁴⁸: Այսինքն՝ խեթերը հստակ տարբերակում էին թագավորական իշխանությամբ օժտված անձին ցեղային առաջնորդից:

Խեթական արձանագրություններում Հայասայում իշխող Կարաննին, Խուկկանան, Աննիյան հիշատակվել են՝ որպես թագավորներ²⁴⁹: Իհարկե, Հայասա-Ազգիի թագավորները Մերձավոր Արևելքի հզորագույն տերությունների (Եգիպտոս, Ասորեստան, Բաբելոնիա) միապետների նման չեն կրել «մեծ թագավոր» տիտղոսը և Խաթթիի արքաների կողմից չեն անվանվել «եղբայր», քանզի այդպես նրանք անվանում էին միայն նրանց, ում համարում էին մեծությամբ իրենց համագոր արքաներ: Սակայն, դրանով հանդերձ, Խաթթիի թագավորները պայմանագրեր են կնքել, խնամիական կապեր հաստատել և իրենց արքունիք հրավիրել Հայասայի թագավորներին. փաստեր, որոնք վկայում են, որ նրանք, այնուամենայնիվ, Խաթթիի արքաների կողմից մեծ համարում են ունեցել:

Բուն հայասական տարածքից (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատված) մեզ որևէ գրավոր վկայություն չի հասել Հայասա-Ազգիի վերաբերյալ, սակայն

²⁴⁷ Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 81, 86-87. Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 82, 93. Haas V., Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, Xenia. Das Reich Urartu, Kostanzer Altorientalische Symposien, Band I, 1986, S. 23.

²⁴⁸ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 88.

²⁴⁹ KUB XIX 11 IV 43 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2; p. 66), KUB XVIII 2 (Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները, Երևան, 2004, էջ 136),

դատելով խեթական սկզբնաղբյուրներում խեթահայասական մամակագրության հիշատակությունից²⁵⁰, հարկ է նկատել, որ Հայասայի արքունիքում պետք է լիներ նաև դիվան իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը:

Յուրաքանչյուր պետության անվտանգության և հետագա գոյության կարևորագույն նախապայմանը և երաշխիքը բանակն է: Հայասա-Ազգին ի վիճակի էր ռազմադաշտ դուրս բերել 700 մարտակառքից և 10.000-անոց հետևազորից բաղկացած բանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր²⁵¹: Հայասայի զինվորները ներգրավվել են խեթական բանակ՝ որպես առավել մարտունակ զորական ուժ: Ազգիի զինվորները խեթական բանակում ծառայել են նաև՝ որպես մարտակառք վարողներ: Այսպես, խեթական արքա Մուպպիլուլիումաս I-ը, Հայասայի արքա Խուկկանայի հետ կնքելով պայմանագիր, պահանջում էր նաև, որ Խուկկանան իրեն հարկ եղած դեպքում գորք տրամադրի²⁵²: Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1321-1295թթ.) իր տարեգրության 10-րդ տարվա իրադարձությունների մեջ նշում է, որ Արիպաս հայասական քաղաքն ավարի մատնելուց հետո հպատակեցրել է նաև Դուգգամա քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տվել: Խեթական արքան քաղաքը չի ավերում, փոխարենը՝ նա 3000 դուգգամացիների՝ որպես զինվորներ և կառամարտիկներ, տանում է Խաթթի²⁵³: Ինքնին խոսում փաստ է, որից կարելի է եզրահանգել, որ քաղաքը և նրա շրջակա տարածքը, որտեղից հնարավոր էր գերեվարել 3000 զինվոր, ունեցել է մեծաքանակ բնակչություն:

Հետաքրքիր փաստ է նաև, այսպես կոչված, «Խուկկանայի պայմանագիրը»՝ խեթահայասական միջպետական հարաբերությունների ամենավառ դրսևորումներից մեկը²⁵⁴: Պայմանագրում հիշատակված Հայասայի մարդկանց (ավագներ կամ աշխարհաժողով) որպես դաշինքի մասնակից կողմ հիշատակելը վկայում է այն մասին, որ Հայասա-Ազգիի թագավորի իշխանությունը բացարձակ չի եղել: Հավանաբար, այն մոտ է եղել «Կյուրուպեդիայում» Քսենոփոնի հիշատակած հայոց թագավորի իշխանությանը, որը, ինչպես և հոմերոսյան Հունաստանում, սահմանափակվել է ավագների խորհրդով՝ բուլեով (βουλή), և ժողովրդական ժողովով՝ էկլեսիայով (ἐκκλησία)²⁵⁵: Տեղին է հիշատակել նաև հայոց աշխարհաժողովը, որը դարեր շարունակ պետականակիր կարևոր համակարգ է հանդիսացել Հայաստանում և որի հիմքերն,

---

KBo III 4 III 93 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 96).

²⁵⁰ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 94-99.

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 122:

²⁵² Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 117, 132.

²⁵³ Götze A., Die Annalen des Muršiliš, S. 130-139.

²⁵⁴ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, S. 103-163. Carruba O., Die Hajasa-Verträge Hattis, S. 59-75. CTH 42.

ամենայն հավանականությամբ, կարող ենք գտնել հայասական ժամանակահատվածում:

Հայասա-Ազգիում, ամենայն հավանականությամբ, գոյություն է ունեցել նաև քրմական դաս: Հայաստանում հայտնաբերված վիմական տվյալներից և Մովսես Խորենացու վկայություններից վստահ կերպով կարելի է եզրահանգել, որ քրմապետը Հայաստանում ևս, ինչպես և հարևան երկրներում, թագավորից հետո երկրորդ դեմքն էր. երբեմն քրմապետի պարտականությունները նույնիսկ միահյուսվում էին թագավորի պարտականություններին, և միննույն անձը հանդիսանում էր միաժամանակ և՛ թագավոր, և՛ քրմապետ: Ասվածը կարելի է վերագրել նաև Հայասա-Ազգիի ժամանակաշրջանին, երբ հաճախ թագավորը հանդես էր գալիս նաև՝ որպես քրմապետ²⁵⁶:

Հայասայի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, թերևս, խեթական և հայասական արքաների միջև կնքված համաձայնագրի մի հատված է: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվել են տասնչորս հայասական քաղաքների աստվածներ²⁵⁷: Ըստ այդ ցուցակի՝ կարելի է եզրահանգել, որ Հայասայի այդ 14 բնակավայրերում գոյություն են ունեցել «տաճարներ»՝ որպես այդ աստվածությունների պաշտամունքի կենտրոններ:

Խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են Հայասա-Ազգիի երկու տասնյակից ավելի քաղաքներ (բնակավայրեր) (Արիպաս, Արխիտա, Արնիյա, Գագու[...], Գասմիյախա, Դուզգամա, Լախիբիխիլա, Լիտտա, Խալիմանա, Խարսալասա, Կամ[...], Հայասա, Պախիտուտեյա, Պատտեու[...], Պարրայա, Տախ(ա)նիսարա, Տամատտա, Տավատենա, Ուտկունիսա, Ուրա, Քադկուսա):

Այսպիսով, խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայասա-Ազգիի քաղաքները փաստում են այդ երկրում քաղաքային կյանքի գոյության և այդ քաղաքներում հոգևոր պաշտամունքի կենտրոնների առկայության մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի տվյալ ժամանակաշրջանի բնակավայրերը և բերդ-շեները քաղաքական, առևտրական, տնտեսական և ռազմական կենտրոններ էին²⁵⁸: Դրանք տեղաբաշխված էին հիմնականում կիկլոպյան տիպի ամրոցների շուրջ²⁵⁹: Այդպիսի հուշարձաններ ուսումնասիրվել են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր

²⁵⁵ Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IVդդ.), Երևան, 2005, էջ 96:

²⁵⁶ Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում, Երևան, 2005, էջ 92 (տես՝ հղում 2):

²⁵⁷ Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasia*, 1931, № 9, S. 6.

²⁵⁸ Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, *Научные сообщения, Москва*, 1978, № X, с. 91-108.

մասերում՝ Արարատյան դաշտավայրում, Շիրակում, Վանանդում, Կարինի, Մուշի շրջաններում, Վասպուրականում, Տաշիր-Չորագետում, Ջավախքում, Թռեղքում, Արցախում և այլուր²⁶⁰:

Բարձր Հայքի և շրջակա տարածքների հնագիտական պեղումները նոր լույս են սփռում Հայասալի պատմության, մշակույթի և նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերի վրա: Կատարված հնագիտական պեղումները, սակայն, հնարավորություն չեն ընձեռում փաստել այդ տարածքում խոշոր բնակավայրերի գոյության մասին. դրանք կարելի է փնտրել դեպի արևելք ընկած տարածքում՝ հետագայի Մեծ Հայքի Տուրուբերան, Այրարատ և Տայք աշխարհներում:

«Խուկկանայի պայմանագրի» մի հատվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայասացիները ունեցել են զարգացած երկրագործություն և անասնապահություն, քանի որ խեթական կողմն՝ ի դեմս Մուպպիլուլիումաս I-ի, սպառնում էր պայմանագիրը խախտելու դեպքում ավերել և ոչնչացնել նրանց տները, դաշտերը, խաղողի այգիները, արոտները, անասունները և այլն²⁶¹:

Ներկայիս Էրզրումի մարզի տարածքը, որտեղ գտնվում են Մոս, Գյուզելվա, Բլուր, Կարազ (Արծն) հնավայրերը, հնուց ի վեր հայտնի է եղել իր տնտեսական նշանակությամբ: Տարածաշրջանի գյուղատնտեսական զարգացմանը զգալի կերպով նպաստել է գետային ցանցը: Մարզի տարածքից են սկիզբ առնում Հայկական լեռնաշխարհի խոշոր գետերից երեքը՝ Արևմտյան Եփրատը, Արաքսն ու Ճորոխը, որոնք իրենց ջրային խիտ ցանցով ոռոգման լայն հնարավորություններ են ստեղծում երկրագործության զարգացման համար: Այդ առումով առավել բարենպաստ պայմաններ ունեն Էրզրումի ու Բասենի դաշտերը²⁶²: Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան բնակատեղիները, որոնք, որպես կանոն, գետեղված են համեմատաբար բարձրադիր վայրերում, գետերի ափերին կամ նրանցից ոչ հեռու՝ տափարակ ու բարեբեր դաշտերի մեջ, գրավում են մի քանի հեկտար տարածություն: Բնակատեղիների ու նրանց կից ցանքատարածությունների այսպիսի տեղադրությունը լայն հնարավորություններ է ստեղծել մշակելի հողատարածությունների ոռոգման համար: Երկրագործությունը զարգանում էր գերազանցապես մեծ ու փոքր գետերի, արհեստական ջրանցքների ու առուների ջրերով ոռոգվող հարթակներում ու բարեբեր հովիտներում: Երկրի բարձրադիր շրջաններում՝ ալպյան մարգագետիններին կից, ստեղծվում էր

²⁵⁹ Belli O., Konyar E., Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia, Istanbul, 2001, p. 331-335. Özfirat A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., Istanbul, 2001, p. 326.

²⁶⁰ Карапетян Л., Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, с. 31.

²⁶¹ Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 134-136 (տես՝ հավելված 10).

ջրանցքների ու ջրավազանների մի ամբողջ համակարգ²⁶³:

Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Հայկական լեռնաշխարհում զարգանում էր նաև անասնապահությունը: Այստեղ, ի տարբերություն երկրի նախալեռնային ու լեռնային շրջանների, որտեղ հիմնական հարստությունը մանր եղջերավոր անասուններն էին, առաջատար նշանակություն էին ստանում խոշոր եղջերավոր անասունները, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին երկրագործության մեջ՝ որպես քաշող ուժ²⁶⁴: Տարբեր բնակավայրերի պեղումների ժամանակ գտնվել են ընտանի կենդանիների՝ կովերի, եզների, ոչխարների, այծերի, խոզերի, ավանակների, ձիերի ու շների կմախքների մնացորդներ²⁶⁵:

Հայաստանի բանակում եղել են մարտակառքեր, և դրանից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել նաև Հայաստան-Ազգիում ձիաբուծության գոյության մասին: Ձիաբուծությունը դարեր շարունակ հանդիսացել է Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության հիմնական անասնապահական ուղղություններից մեկը:

Փաստական նոր նյութի և հայտնի աղբյուրների քննական մեկնաբանությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել Հայաստան-Ազգիի մասին: Այն ռազմական նշանակալի կարողություններ ունեցող պետական միավոր էր, որն ի վիճակի էր հավասար պայքար մղել ժամանակաշրջանի հզոր տերություններից մեկի՝ Խաթթիի դեմ: Որոշակի ժամանակահատվածում Խեթական պետության և Հայաստանի միջև դաշնակցային հարաբերություններ էին հաստատվել: Հայաստան, որպես պետական միավոր, ունեցել է իր տարածքը, բանակը, արքունիքը, դիցարանը, քաղաքային կենտրոնները: Դատելով «Խուկկանայի պայմանագրից»՝ թագավորի իշխանությունը, հավանաբար, փոխանցվել է ժառանգաբար: Հայաստանի բնակչությունը վարել է նստակյաց կյանք, ունեցել է բավականին զարգացած տնտեսություն:

Հարևան լինելով Խեթական պետությանը՝ Հայաստան չէր կարող իր վրա չկրել նրա քաղաքական, մշակութային ու տնտեսական ազդեցությունը: Սակայն միևնույն ժամանակ, հանդես գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակութային միավոր, Հայաստան-Ազգին իր ամբողջականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի միասնական քաղաքական, մշակութային, տնտեսական արեալի, որի արմատները Ք.ա. III հազարամյակում էին, և որն իր շարունակական զարգացումն է ունեցել նաև հետագա դարերում:

²⁶² Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Երևան, 1994, էջ 29-30:

²⁶³ Карапетян Л., նշվ. աշխ., էջ 33-44:

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 53-72:

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 53-72:

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԱՐԱԾՔԻՑ

Հայկական լեռնաշխարհում Հայասալի տարածքային ընդգրկման խնդրի լուծմանը զգալիորեն նպաստելու է գալիս հնագիտական նյութի և խեթական սեպագիր աղբյուրների տվյալների համադրումը: Լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան հնագիտական վայրերի ժամանակագրական շրջայի մեջ ընդհանրությունների դիտարկումով հնարավորություն է ընձեռվում համակարգված մոտեցմամբ քննարկել Հայասա-Ազգիի հուշարձանների պատմական նշանակության խնդիրը:

Հայասալի թագավորության պատմությունն, ըստ խեթական սեպագիր սկզբնաղբյուրների, ընթացել է Ք.ա. XIV-XIIIդդ.: Այդ ժամանակահատվածը հնագիտորեն համընկնում է զարգացած կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանին:

Հայասա-Ազգիի տարածքը մասնագետների մեծ մասը տեղորոշում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածում՝ որպես կենտրոն նշելով հիմնականում Բարձր Հայքը և հարակից տարածքները²⁶⁶: Ներկայումս այդ տարածաշրջանում փաստագրված են հնագույն ժամանակներից մինչև միջնադար ընկած ժամանակաշրջանին վերաբերող մի շարք հնավայրեր:

Կարին-Էրզրումի շրջանը Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան մշակութային արեալի մասն էր կազմում: Այս տարածքը մտնում էր Հայասա-Ազգիի կազմի մեջ և կապող կամուրջ էր հանդիսանում մի կողմից Արարատյան դաշատավայրի, Գուգարքի բրոնզեդարյան զարգացած շրջանների, մյուս կողմից՝ Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջանների բնակավայրերի միջև: Կարագ, Բլուր, Գյուզելովա, Սոս հնավայրերն այս տարածքում ուշբրոնզեդարյան բնակավայրերի գոյության կարևոր վկայություններն են:

Էրզրումի շրջանում կատարված հնագիտական պեղումներն ի հայտ բերեցին Ք.ա. II հազարամյակի, մասնավորապես՝ ուշբրոնզեդարյան մշակույթի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածում: Այս փաստը հիմնված է Էրզրումի շրջանի

²⁶⁶ Forrer E., Hajasa-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 11. Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 46: Капанцян Г., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1948, с. 27. Երենյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 30: Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 166:

մի շարք բլուրներից, մասնավորապես՝ ներկայիս Բուլամաչ հյոյուք (գտնվում է Էրզրումից 30կմ դեպի արևելք՝ Հասանկալայի մոտ), Մոս հյոյուք, Ուզունահմեդ (գտնվում է Էրզրումից 15կմ արևելք), Էսկիշեհիր թեփե (գտնվում է Էրզրումից 5կմ արևելք) կոչվող հնավայրերից պեղված խեցեղենի ուսումնասիրության վրա: Այս բլուրներից պեղված նյութը պատկերացում է տալիս այն մասին, որ այս շրջանում վաղբրոնզեդարից մինչև երկաթի դար ընկած ժամանակահատվածում բնակավայրեր են գոյություն ունեցել: Հնավայրերից պեղված խեցեղենը պատրաստված է բրուտի անիվի՝ դուրգի վրա՝ ավազախառն կավից, մակերեսը սև ու կարմրավուն է, լավ հղկված է և ունի տեղական մշակույթին բնորոշ գծեր, սակայն զուրկ չէ նաև խեթական մշակույթի որոշ ազդեցությունից²⁶⁷:

Sos Höyük (Մոս) հնավայր-բլուրը գտնվում է Էրզրում քաղաքից 25կմ դեպի արևելք: Սկսած 1994թ.-ից՝ թուրք-ավստրալական միացյալ հնագիտական արշավախումբն Անտոնիո Սագունայի գլխավորությամբ ավելի ինտենսիվ կերպով շարունակեց բնակավայրի պեղումները: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված նյութերը վերաբերում են տարբեր ժամանակաշրջանների՝ առնվազն Ք.ա. III հազարամյակից սկսած մինչև միջնադար (XIIIդ.): Ժամանակագրական տարբեր շերտերի առկայությունը վկայում է, որ Մոսում կյանքը հարատևել է դարեր շարունակ: Մոսը բնակեցված է եղել նաև Ք.ա. II հազարամյակում: Այս հնավայրի հյուսիսային մասն ուշբրոնզեդարյան ժամանակահատվածում արտադրական կենտրոն է եղել: Այրված և կտրտված ոսկորների և օջախի մնացորդները, որոնք գտնվել են այնտեղ, հաստատում են, որ այդ մասում գտնվել է մսամթերքի մշակման կենտրոն: Մոսում գտնվել են տների և շինությունների հետքեր: Բոլոր շերտերում հայտնաբերված կառույցները բաղկացած են գավիթներից, կլոր կացարաններից ու հարակից քառանկյունի տնտեսական շինություններից, որոնց հարդախառն աղյուսե պատերը հենվում են քարե հիմնապատերի վրա: Տներն իրենց ներքին հարդարանքով մնան են Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան հատվածի մնանատիպ շինություններին, սակայն տարբերվում են նախագծով և կառուցվածքով: Տների մոտ գտնվել են նաև հորեր՝ նախատեսված սննդամթերք պահելու համար: Մոս հնավայրում հայտնաբերվել են օբսիդիանե աշխատանքային գործիքներ: Այստեղից պեղված խեցեղենը սերտ առնչություն ունի Թռեղքի խեցեղենի հետ: Դրա գերակշռող մեծամասնությունն ունի սև փայլեցված մակերես և գունավոր, սովորաբար կարմրավուն ներքին մաս. երբեմն հանդիպում են նաև գորշ, վարդագույն և մոխրագույն մակերես ունեցող ամաններ: Գտնվել են լայնափոր սափորներ, որոնք ունեն «նախիջևանյան» տիպի բռնակներ:

²⁶⁷ Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, AST, 1988, № 5/2, s. 51-65.

Խեցեղենի վրա արված նախշազարդերը հիմնականում անոթների վերին մասում են: Սոսի խեցեղենը սերտորեն առնչվում է նաև Բլուրի և Գյուզելովայի խեցեղենի հետ²⁶⁸:

Էրզրումից 16կմ դեպի հյուսիս-արևմուտք տեղորոշվում է նշանավոր Karaz (Կարազ) հնագիտական վայրը: Կարազը (Վարարզ, Կար Արծն) գտնվում է հին հայոց Արծն քաղաքի մոտ: Այստեղ պեղումներ են իրականացվել դեռևս XXդ. 40-ական թթ.: 1942թ. Հ. Քոչայը և նրա օգնական Ք. Թուրֆանը կատարել են փորձնական պեղումներ, այնուհետև դրանք շարունակել են 1944թ.-ին:

Կարազի համալիրում գտնվել են նյութեր, որոնք վերաբերում են էնեոլիթից մինչև միջնադար ընկած ժամանակաշրջանին: Այնտեղ հայտնաբերվել են կավե կլոր անոթներ, լայնաբերան սափորներ, ձեռքի ապարանջան, կավե օջախներ և այլն: Խեցեղենը հիմնականում տեղական է՝ բնորոշ զարդանախշերով: Հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ օբսիդիանե աշխատանքային գործիքներ: Այսպես կոչված՝ «Կարազի մշակույթը» նույնպես սերտ առնչություն ունի Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի մշակույթի հետ²⁶⁹: Ըստ հնագետ Ք. Քյոքթենի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում իրականացված հետազոտությունների արդյունքների՝ Կարազի նյութական մշակույթի ոճը հանդիպում է Բաբերդի և Երզնկայի շրջաններում. այն իր արեալի մեջ էր ընդգրկել նաև Երզնկայից հյուսիս գտնվող Pulur Höyük (Բլուր) հնավայրը: Կարազի նյութական մշակույթի ոճի ազդեցությունը նկատելի է նաև Վանա լճի ավազանում²⁷⁰:

Pulur-ը (հայկական՝ Բլուր) նույնպես հայտնի հնավայր է: Այն գտնվում է Էրզրումից 20կմ դեպի արևմուտք: Այս հնավայրում նույնպես ուսումնասիրություններ են կատարվել դեռևս XXդ. 40-ական թթ.-ին²⁷¹: Բլուրում պեղվել են Ք.ա. II հազարամյակի դամբարաններ, որտեղից հայտնաբերվել է մեծ քանակությամբ խեցեղեն: Ուշբրոնզեդարյան Բլուրի գերեզմաններն ուշագրավ են իրենց ձևով ու չափով: Բլուրում գտնվել է երեք գերեզման՝ 2մ երկարությամբ: Մահացածների

²⁶⁸ Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, s. 58-59. Sagona A., Sagona C., Özkorucuklu H., Excavations at Sos Höyük 1994, AnSt, 1995, № 45, p. 193-218. Նույնի, Excavations at Sos Höyük-1994, KST, 1995, № XVII, 1, p. 151-155. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1995, AnSt, 1996, № 46, p. 27-52. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Howells S., Excavations at Sos Höyük, 1996, Anatolica, 1997, № XXIII, p. 183-186. Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1997, KST, 1998, № XX, 1, p. 205-206. Sagona A., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000, ANES, 2000, № 37, p. 66-68.

²⁶⁹ Lamb W., The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32. Koşay H., Turfan K., Erzurum-Karaz kazisi Raporu, TTKB, 1959, № XXIII, s. 349-413. Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, TAD, 1992, XXX, s. 152-158.

²⁷⁰ Lamb W., նույն տեղում:

²⁷¹ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, TTKB, 1944, № VIII/32, s. 659-680. Նույնի, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, 1945, № III/5, s. 465-505. Koşay H., Pulur ve Güzelova, TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, s. 45-76. Նույնի, Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, TAD, 1992, XXX, s. 153-158.

դիակները փաթաթված են եղել պատանքի մեջ: Թաղվածները մեկը (III գերեզման) մի ծեր կին է, որի հետ հայտնաբերվել է արծաթե կրծքագարդ, հինգ բրոնզե ասեղ և երկու բրոնզե ապարանջան: Կարևոր է շեշտել, որ երկու գերեզմաններում գտնված բրոնզե նետասայրերը շատ նմանատիպ օրինակներ ունեն Թռեղքի համաժամանակյա գտածոների մեջ: Պեղված բրոնզե նյութերը թվագրվում են Ք.ա. XIIIդ. վերջով և XIIդ. սկզբով, իսկ գերեզմանափոսերում գտնված կավանոթների մի մասը՝ Ք.ա. XIV կամ XIII դարերով: Թաղման արարողությունների ժամանակ ընտանի կենդանիներ են զոհաբերվել, և նրանց մնացորդները դրվել են գերեզմանափոսերում²⁷²: Այսպիսի թաղումները փաստում են, որ մեր նախնիները հավատացել են անդրշիրիմյան կյանքի գոյությանը, այդ իսկ պատճառով դամբարանների մեջ աճյունի հետ միասին տեղավորել են կերակուր ու տնային սպասքի առարկաներ, զենքեր և աշխատանքային գործիքներ, զարդեր, սպանված կենդանիների մարմիններ, որոնք պետք է շարունակեին ծառայել տիրոջը հանդերձյալ կյանքում:

Ներկայումս Güzelova (Գյուզելովա, հայ.՝ Գեղեցիկ դաշտ) կոչվող հուշարձանը գտնվում է Էրզրումից 15կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Այստեղ պեղումներ կատարվել են 1961թ.-ին: Պեղումներից ստացված նյութը վերաբերում է էնեոլիթից մինչ միջնադար ընկած ժամանակահատվածին: Այս բնակավայրը ևս բնակեցված է եղել Ք.ա. II հազարամյակում²⁷³:

Բլուրից, Գյուզելովայից գտնվել են բրոնզե ապարանջաններ, ուլունքներ, խեցեղեն, ոսկրե, օբսիդիանե և փայտե իրեր²⁷⁴: Բլուրի դամբարաններից պեղված անոթները Կարազից, Գյուզելովայից գտնված անոթների հետ մի մշակութային շղթա են կազմում: Մյուս կողմից Բլուրի, Գյուզելովայի անոթների ձևերը նույնպես սերտ առնչություն ունեն Լեռնաշխարհի արևելյան մասի նույնատիպ խեցեղենի հետ: Բլուրից գտնված իրերը զուգահեռներ ունեն Թռեղքի մշակույթի հետ: Այդ նմուշները թվագրվում են Ք.ա. XIV-XII դարերով: Զուգահեռներ կարելի է անցկացնել նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասից և Կարազից, Բլուրից գտնված ծայրակալների, դաշույնների, բրոնզե ապարանջանների, ուլունքների միջև: Բլուրի բրոնզե ապարանջանների և ուլունքների տիպեր կարելի է նկատել հետագա Վանի թագավորության նույնատիպ օրինակներում²⁷⁵:

²⁷² Koşay H., Vary H., Die Ausgrabungen von Pular, Ankara, 1964.

²⁷³ Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967. Koşay H., Pular ve Güzelova, s. 91-94. Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, s. 153-158.

²⁷⁴ Kökten K., Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, s. 659-680. Նույնի, Kuzeydoğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 465-505. Koşay H., Pular ve Güzelova, s. 91-94. Güneri S., Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzeysel Araştırması, s. 45-76. Նույնի, Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, s. 153-158. Koşay H., Vary H., Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Ankara, 1967.

²⁷⁵ Güneri S., Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, s. 154-155.

Ուշբրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում բարձր զարգացման էր հասել երկրագործությունը: Ք.ա. II հազարամյակի վերջին դարերի բնակավայրերում հնագետները գտել են կարասներ, հացահատիկի բազմաթիվ մեծ հորեր: Երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում են ոչ միայն կավե ամանեղենի վրա պահպանված տարբեր բույսերի զարդապատկերներն ու պտղաբերության կանացի արձանիկները, որ բրոնզեդարյան բնակավայրերում հանդիպում են ամենուրեք, այլև զանազան նյութերից բաղկացած գործիքների քանակն ու բազմազանությունը, որոնք ծառայում էին վար ու ցանքի, բերքահավաքի ու գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման համար²⁷⁶:

Տնտեսության հիմնական ճյուղերին առընթեր զարգանում էր Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան արհեստագործությունը, առաջին հերթին՝ խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործական և անասնապահական մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիքների հետ: Բրուտները կավից պատրաստում էին տնտեսական և պաշտամունքային իրեր՝ հսկա կաթասներ, զանազան ամանեղեն, կափարիչներ, պատվանդաններ, օջախներ ու նրանց տարատեսակ հենակներ, պղնձե իրեր ձուլելու կաղապարներ, մարդու և կենդանիների արձանիկներ:

Ինչպես Արևելքի երկրագործական մարզերում, այնպես էլ Հայաստանի լեռնադաշտերում յուրաքանչյուր «համայնական տուն» բաղկացած էր կլոր ու քառանկյունի շինությունների միատիպ մեկուսացված խմբերից: Կլոր կացարանների շուրջը համախմբված քառանկյունի շինություններն՝ իրենց մեծ ու փոքր հորերով, շտեմարաններով կամ պարզապես հարթ հատակներով, հացահատիկի պահեստներ էին ու փարախներ ընտանի կենդանիների համար: Կլոր կացարաններում որոշակի դասավորությամբ հանդես են գալիս կավակերտ երկարուկ նստարանները կամ մահճակալները, հատակի մեջ թաղված կարասներն ու պատի որևէ անկյունում պատրաստված օջախը՝ մոխրի ու սևացած ամանների մնացորդներով: Օջախների մոտ հաճախ գտնվում են սանդեր, ծեծիչներ, աղորիքներ: Կացարանների կենտրոնական մասում փորված է հացահատիկի հորը, որի եզրին կանգնեցվում էր պտղաբերության կանացի քարե արձանիկը:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որի Ք.ա. II հազարամյակի հնագիտությունը կարևոր է Հայաստ-Ազգիի պատմության ուսումնասիրության համար, Ճորոխ ու Գայլ (Լյուկոս) գետերի հովիտներն են:

Ուսումնասիրողների մեծ մասը, վերականգնելով խեթական քաղաքական

²⁷⁶ Карапетян Л., Производящее хозяйства и духовная культура племен Армении в эпоху поздней брон-

աշխարհագրությունը, կարծում են, որ Վերին երկիրը գտնվում էր ներկայիս Սեբաստիա քաղաքի և Իրիս ու Գայլ գետերի ավազաններում²⁷⁷: Վերին երկրից արևելք գտնվում էր Հայասան: Վերին Գայլ գետի հովիտը, հավանաբար, այն շրջանն էր, որտեղ կասկական արևելյան ցեղերը շփվել են հայասացիների հետ:

Այս տարածքում՝ ներկայիս Գյումուշխանեի նահանգի Բաբերդի և Կելկիտի (անունն ածանցվում է Գայլ գետի անունից և նրա աղավաղված տարբերակն է՝ Գայլ գետ-Կելկիտ²⁷⁸) շրջաններում, 1980-ական թթ. վերջում սկսված հնագիտական աշխատանքներն ի հայտ բերեցին բազմաթիվ հնավայրեր²⁷⁹: Ուսումնասիրվել են 60-ից ավելի հնավայրեր, այդ թվում նաև՝ հնագետ Ք. Քյոքթենի կողմից հիշատակված 5 վայրերը Բաբերդի շրջանում, որտեղ նա եղել էր 1940-ական թթ. իր հետազոտական արշավանքի ժամանակ²⁸⁰: 12 միջին չափի հնավայր-բլուրների մեջ են նաև Tepecik (հայ.՝ Փոքր կատար, որի մասին զեկուցել է Ք. Քյոքթենը՝ որպես Siptoros՝ Սուրբ Թորոս հայկական բնակավայրի անվան աղավաղված ձևը²⁸¹), Kitre, Gundulak, Pülür Tepe և այլ առավել լավ ուսումնասիրման կարող մի շարք հնավայրեր: Մեծ բլուրներ են Söğütü-ն (զեկուցված Ք. Քյոքթենի կողմից Hindi անվամբ), Բլուրը՝ Gökçedere գյուղում, Karakilise Tepe-ն (Սև եկեղեցու գագաթ), Çorak Höyük-ը (Չորակ հայկական բնակավայրի աղավաղված անվանումը²⁸²), Cengiler Tepesi-ն (Ցանքի լեռ), Büyük Tepe-ն՝ առանձնացված Küçük Tepe-ից թամբարդով, Kilise Tepe-ն (Վանքի գագաթ) և այլն²⁸³:

Բաբերդի շրջանում հետազոտությունները շարունակվեցին նաև XXդ. 90-ական թթ.-ի սկզբին՝ Büyüktepe Höyük-ի պեղումների հետ միասին²⁸⁴:

Büyüktepe Höyük (Բյույուքթեփե, հայ.՝ Մեծ գագաթ, այլ կերպ կոչվում է նաև İkiştepe) կոչվող հնավայրը գտնվում է Բաբերդից 30կմ դեպի հարավ-արևմուտք՝ Çiftetaş (Չիֆթեթաշ) գյուղի մոտ: Այն Բաբերդի դաշտում է՝ պատմական Սպեր գավառում: Այս հնավայրը հայտնագործվել է 1988թ.-ին Մելքունի համալսարանի արշավախմբի կողմից, որը կանոնավոր պեղումներ սկսել է 1990թ.-ից: Ընդհանուր առմամբ, հնավայրից պեղված նյութը թվագրվում է վաղբրոնզեդարից մինչև վաղ հռոմեական ժամանակաշրջանը: Բյույուքթեփեյի Ք.ա. II հազարամյակի խեցեղենը նույնպես մուգ է, պատրաստված բրուտի անիվի վրա, փայլեցված է ու

3ы и раннего железа, Ереван, 1980, с. 44-53.

²⁷⁷ RGTC, VI, S. 293-294.

²⁷⁸ Մելքունյան Ա., Էրզրում, Երևան, 1994, էջ 32:

²⁷⁹ Sagona A., An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: Pre-classical Period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.

²⁸⁰ Kökten K., Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, s. 479-486, 498-505.

²⁸¹ Մելքունյան Ա., Էրզրում, էջ 161:

²⁸² Նույն տեղում:

²⁸³ Sagona A., նշվ. աշխ., էջ 425-433:

²⁸⁴ Sagona A., Bayburt Survey, 1990, AST, 1991, № 9, p. 397-403. Նույնի, Bayburt Survey, 1991, AST, 1992,

զարդանախշերով²⁸⁵, որը, կարծում ենք, նույնպես առնչվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի մշակութային ձևերի հետ²⁸⁶:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջանը, որի՝ Զ.ա. II հազարամյակի հնագիտությունը կարևոր է ուսումնասիրության համար, ճորոխ գետի հովիտն է: Հայկական լեռնաշխարհում Սև ծովի ավազանի ամենախոշոր գետը ճորոխն է: Այն մասն է լեռնաշխարհի ամենաջրառատ գետերից մեկն է: Դեռ հնուց օգտագործվել է լաստառաքման նպատակներով: Արդվինից ցած գետը նավարկելի է ոչ խորանիստ նավերի համար: Բազմամետաղները, ոսկին, արծաթը, գորշ ածխի պաշարները ճորոխ գետի ավազանում մեծ հնարավորություն կարող էին ստեղծել լեռնահանքային գործի զարգացման համար²⁸⁷:

Բաբերդի, Կելկիտի, Էրզրումի շրջանների հնավայրերից հայտնաբերված հնագիտական նյութերի մի մասը վերաբերում է ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանին, և դրանք կարելի է համարել Հայաստանի նյութական մշակույթի իրեղեն փաստեր: Դրանց թվագրման համար ամենակարևոր տվյալները տալիս են հայտնաբերված խեցեգործական իրերը:

Բարձր Հայքի և հարակից տարածքների հնագիտական պեղումներն ի հայտ բերեցին հարուստ խեցեգործական արտադրանք: Ընդհանուր առմամբ, այդ ժամանակաշրջանի ամբողջ խեցեղենը պատրաստված է բրուտի անիվի վրա և դասակարգվում է երկու հիմնական խմբերի՝ միատերանգ և բազմերանգ գունազարդ խեցեղեն և հասարակ, առանց նախշազարդերի խեցեղեն: Անոթների կավի քիմիական վերլուծությունը ցույց է տվել, որ դրանք պատրաստված են տեղում՝ տեղական հումքով: Բազմերանգ գունազարդված անոթները պատրաստված են բարձր վարպետությամբ և տեխնիկայով: Չարդամոտիվները ցույց են տալիս առաջընթաց՝ ավելի հարուստ երկրաչափական մոտիվներ, վերադիր կենդանակերպ զարդեր: Երկու խմբերում դիտարկվող ընդհանուր հատկանիշներից մեկն այն է, որ զարդամոտիվներն արված են անոթների վերին հատվածում: Միատերանգ գունավոր մոտիվները կատարված են սև գույնով՝ բաց դարչնագույն ֆոնի վրա: Անոթները հիմնականում լավ փայլեցված են: Բազմերանգ խեցեղենի վրա, որը համեմատաբար ավելի բարդ է իր բազմատեսակ

№ 10, p. 261-268.

²⁸⁵ Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83. Նույնի, Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, 1, p.161-164.

²⁸⁶ Ներկայիս թուրք հնագետների մոտ կա չհիմնավորված մոտեցում Արևմտյան Հայաստանի (ըստ նրանց՝ Արևելյան Անատոլիա) ուշբրոնզեդարյան մշակույթը առանձնացնել Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի համաժամանակյա մշակույթից՝ փորձելով դրանով ոչ մի կապ չտեսնել այդ երկու մասերի ուշբրոնզեդարյան մշակույթի միջև, ավելին՝ փորձ է արվում կապ տեսնել Կենտրոնական Եվրասիայի քոչվորական և լեռնաշխարհի այդ մասի ուշբրոնզեդարյան մշակույթների միջև (տես՝ Güneri S., Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da geç Karaz Kültürü evresi Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler, Doğudan yükselen ışık ışık arkeoloji yazilari, 2007, s. 267-324):

մոտիվներով, քան միատերանգ խեցեղենը, զարդամոտիվների մեծ մասը երկգույն են, շատ հաճախ՝ աղյուսագույն ու սև, կամ աղյուսագույն ու դարչնագույն: Նախշագարդերը գերազանցապես ներկայացված են մեծ ու փոքր եռանկյունիների, կենդանիների ու երկրաչափական պատկերների տեսքով²⁸⁸:

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, ներկայիս Էրզրումի, Գյումուշխանեի մարզերի տարածքը (հետագայի Մեծ Հայքի Տայք, Բարձր Հայք նահանգների տարածքի մի մասը, Այրարատի արևմտյան գավառները, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային գավառները և Փոքր Հայքի հյուսիս-արևելյան մասը), որտեղ գտնվում են վերը նշված հնավայրերը, ուշ բրոնզեդարում մասն էր կազմում մշակութային այն ընդարձակ տարածքի, որն, ընդհանուր առմամբ, զբաղեցնում է ներկայիս Վրաստանի, Թուրքիայի Սեբաստիայի շրջանի, Կասպից ծովի և Ուրմիա լճի միջև ընկած տարածքը²⁸⁹, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհը:

---

²⁸⁷ Գաբրիելյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհ, Երևան, 2000, էջ 187-188:

²⁸⁸ Özfiat A., Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., Istanbul, 2001, p. 326-330.

²⁸⁹ Özfiat A., նույն տեղում: Özgüç T., Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research, Anatolia, 1963, № 7, p. 7.

ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Հայասա-Ազգիի հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրության համար արժեքավոր նյութ են տալիս հնագիտական պեղումները և խեթական սեպագիր աղբյուրների տվյալները, որոնցում որոշ տեղեկություններ կան նաև նրա լեզվի և դիցարանի մասին:

Խեթերը պաշտել են ոչ միայն խեթական, այլ նաև իրենց հարևան և հեռավոր ժողովուրդների բազմաթիվ աստվածությունների²⁹⁰, դրանց շարքում նաև՝ Հայասայի աստվածներին: Խեթական տերության պետական վավերագրերը պետք է գերագույն աստվածների և աստվածուհիների հովանավորության տակ լինեին, այդ պատճառով գրագիրները կազմում էին բոլոր տեղական աստվածությունների ցուցակները, որոնց պետք է նշեին պայմանագրերի ու թագավորական հրամանագրերի մեջ: Շատ տեղական աստվածություններ խմբավորվում էին՝ ըստ իրենց միանման գործառույթների, այդ պատճառով հարմարության համար խեթերն այդ աստվածությունների անվանումները համապատասխանեցրել են իրենց լեզվաշխարհին և կրոնական պատկերացումներին՝ դրանք դարձնելով ավելի հոգեհարազատ²⁹¹:

Այսպես, Մապագուրվանտա խեթական քաղաքում այլ երկրների աստվածների շարքում հիշատակվել է նաև «Ազգի երկրի Ամպրոպի աստվածը»²⁹²: Հիշատակություն կա նաև «Հայասայի Ամպրոպի աստծո» և նրա արձանիկը սպասարկող քուրմ Վաննիի մասին²⁹³: Այլ խեթական տեքստերից հայտնի է նաև, որ գոհեր են մատուցվել Հայասա քաղաքի U.GUR աստծուն²⁹⁴:

Հայասայի դիցարանը ներկայացված է խեթական մի արձանագրության մեջ, որը, թերևս, խեթական և հայասական արքաների համաձայնագրի մի հատված է: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է Է. Ֆոռերի կողմից: Այդ արձանագրության մեջ հիշատակվել են տասնչորս հայասական քաղաքների աստվածներ, որոնցից երկուսը՝ գաղափարագրով ներկայացված Ամպրոպի աստված ^DՄ-ն և ^DUnagaštaš աստվածությունը, կրկնվում են²⁹⁵: Հայասա քաղաքի U.GUR աստվածը և Պատեու... քաղաքի *IŠTAR* (INANNA) աստվածուհին ցուցակի հայասական հատվածում տրվել են առաջինը: Այնուհետև մեկ տող դատարկ է, իսկ աստվածների թվարկումը շարունակվել է մյուս տողից, ինչն առիթ է տվել Է. Ֆոռերին իրավացիորեն կարծելու, որ այդ երկուսն

²⁹⁰ Haas V., *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden, New York, Köln, 1994, S. 539-615.

²⁹¹ Герни О., *Хетты*, Москва, 1987, с. 119.

²⁹² Bo 434 IV 18 (Forrer E., *Hajasa-Azzi, Caucasia*, 1931, № 9, S. 22).

²⁹³ KUB XII 2 24 (Forrer E., նշվ. աշխ., էջ 23: Քոսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, էջ 239).

²⁹⁴ KBo IV 13. KUB X 82 (Forrer E., նշվ. աշխ., էջ 22).

են հանդիսացել Հայասանի գլխավոր աստվածները²⁹⁶:

Ս.GUR-ը դեռևս հինբաբելոնական դարաշրջանից (Ք.ա. II հազարամյակի սկզբից) նույնացվել է Ներգալի հետ և դարձել նրա հիմնական անուններից մեկը: Ներգալը հնագույն հյուսիս-միջագետքյան աստված էր՝ կապված մահվան և պատերազմի հետ, անդրաշխարհի տիրակալը, որի պաշտամունքը հետագայում տարածվել է նաև հարևան երկրներում:

Ն. Մարտիրոսյանը Հայասան (ըստ հեղինակի՝ Խայաշա) անվան հիմքն ընդունել է Կաia (Խայա)-ն, որը գաղափարագրով էր տրվել՝ U-GUR, և ըստ նրա՝ կարող էր հանդիսանալ հայերի անվանադիր աստծո անունը և համապատասխանել է բաբելոնական Էնլիլին²⁹⁷:

Գ. Ղափանցյանի կարծիքով հայաստանյան պանթեոնը գլխավորել է Ար կամ Արա Գեղեցիկ աստվածությունը (հիմնավորելով իր միտքն այն հանգամանքով, որ մեռնող և հարություն առնող աստվածները հաճախ դառնում են նաև անդրաշխարհի տերեր), մյուս կողմից նա հնարավոր է համարում ^DU.GUR-ի հնչյունական ընթերցումը (Ուգուր)²⁹⁸: ^DU.GUR-ի պաշտամունքն, ըստ նրա, հայասացիները վերցրել են Հյուսիսային Միջագետքի խոռոհներից²⁹⁹: Իշտար կամ Ինաննա աստվածուհու գաղափարագիրը Գ. Ղափանցյանը համեմատել է Անահիտ դիցանվան հետ, որի հայաստանյան անունը եղել է կա՛մ Նանե, կա՛մ Խեպատ, կա՛մ Նվարդ: Հայտնի է նաև, որ և՛ Անահիտ, և՛ Նանե դիցուհիների պաշտամունքի կենտրոն է հանդիսացել Բարձր Հայքի տարածքը: Այս դիցուհիները (Խեպատ, Նանե)՝ որպես սիրո, պտղաբերության, բերքատվության աստվածուհիներ, աստվածների մեծ մայրեր, իրենց որոշ հատկանիշներով նման են Ինաննային (Իշտար), իսկ Նվարդը հայտնի է՝ որպես Արա Գեղեցիկի կին (Արա Գեղեցիկը՝ որպես ^DU.GUR աստվածը):

Գ. Ղափանցյանն առաջարկում է նաև Չագգա... դիցանվան վերջում լրացնել - ga-a և կարդալ Zaggaga՝ հաշվի առնելով խեթական Չագգագա աստվածությունը: Հետաքրքիր է նաև Terittitūniš հայաստանյան դիցանվան բացատրությունը, որն, ըստ նրա, նշանակում է «երեքոտանի, եռագի, երեքպոչանի»: Իսկ Baltaik հայաստանյան դիցանունը նա դիտում է՝ որպես սեմական ծագում ունեցող բառ, որը նշանակում է «Կյանքի աստված» (աքադ. halṣu «կյանք», «առողջ լինել» բառերից)³⁰⁰:

Գ. Չահուկյանը հայաստանյան Ուգուրը համեմատել է հայերեն ոգոր-իմ՝

²⁹⁵ KUB XXVI 39.

²⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 7:

²⁹⁷ Մարտիրոսյան Ն., Պրպատումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 100:

²⁹⁸ ИЛР, 1, с. 89.

²⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 306:

³⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 90-94, 306:

պայքարել բառի հետ: Իսկ հայասական ^DU (Ամպրոպի) աստծուն նա համեմատել է հետագայի հայկական հեթանոսական դիցարանի Վահագն աստծո հետ³⁰¹: Ըստ նրա՝ հայասական դիցանուններից երկուսը՝ (Kar)հսհսձ-ը (եթե հավաստի է Kar-բաղադրիչի վերականգնումը) և Tarumus-ը, փոխառյալ աստվածություններ են: Սրանցից առաջինը զուգահեռներ ունի լուվական Karհսհսձ-ի հետ, որը Կարգամիսի գլխավոր աստվածություններից երրորդն էր: -հսհսձ բաղադրիչը նույնական է հսհ(հ)աձ՝ «պապ», խեթալուվական բառի հետ³⁰²: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ հայասական դիցարանում եղել են ինչպես բնիկ, այնպես էլ փոխառյալ աստվածություններ: Բնիկ աստվածություններն են՝ Šilili..., Terittituniš, Baltaik, Unagaštaš, Zakk(an...): Ըստ նրա՝ Tarumus-ը, և, եթե ճիշտ են վերականգնումները, [Izzišt]anus-ն ու [Kar]հսհսձ-ը փոխառյալ աստվածություններ են, այսինքն՝ հայասացիները պաշտում էին նաև փոքրասիական աստվածություններ: Tarumus-ի Taru բաղադրիչը նա նույնական է համարում խաթական Taru-ի՝ «Ժամանակի աստծո» հետ: Իսկ Terittituni դիցանունն, ըստ նրա, բաղկացած է t(e)ri-«երեք» և (t)tituni-«պոչ, վերջավորություն» կամ «օր, լույս, փայլ», -երի-(երի-g-u) «երեք» և տտուն (տուտն) կամ տի «մեծ» բառերից³⁰³:

Գ. Ջահուկյանը ենթադրել է մի շարք հայասական դիցանունների հայկական ծագում: Դրանք են Šilili-ն՝ հայերեն sišē՝ «սիրեկան» բառից, Terittituni-ն՝ հայերեն eri-«երեք» և ttun, tutn- «վերջավորություն» բառերից: Այսպիսով, նա ենթադրել է այս դիցանունների տեղական, հայկական ծագումը: Իսկ Unagašta դիցանվան մեջ նա սկզբում ենթադրել է հնդեվրոպական *ong^u «օձել» բառարմատը և այն թարգմանել է՝ որպես «օձյալ», այնուհետև նույն բառի մեջ ենթադրել է հայերեն սոճ^c (քիթ, բեղեր) և (h)ast-(հաստ) բառարմատները: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ Baltaik դիցանվան արմատն է հանդիսանում հնդեվրոպական *bhl-to- «փայլուն» արմատը³⁰⁴: Baltaik և Unagaštaš դիցանունների -ik և -aštaš ածանցներն, ըստ նրա, բնիկ հայկական են, և դրանք կարելի է համեմատել հայերեն -իկ և -աստ վերջածանցների հետ³⁰⁵:

Գ. Ջահուկյանը, գրելով խեթալուվական լեզվական միջավայրի հետ հայասերենի ունեցած փոխառնչությունների մասին, հնարավոր է համարել, որ Հայասան ոչ միայն աստվածություններ փոխառած լինի, այլև հենց ինքը լինի հարևան

³⁰¹ Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, с. 57.

³⁰² Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 327:

³⁰³ Ջահուկյան Գ., Հայաստանի լեզվի հիմնատնային ժամանակաշրջանի ծագման վարկածը, ՊԲՀ, 1976, թիվ 1, էջ 95, 108: Նույնի, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, ՊԲՀ, 1992, թիվ 1, էջ 22:

³⁰⁴ Джаукян Г., նշվ. աշխ., էջ 48, 53-54: Նույնի, О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 67.

³⁰⁵ Ջահուկյան Գ., Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, էջ 22:

ժողովուրդների մեջ պաշտվող մի շարք աստվածությունների աղբյուրը: Այդպիսիք են Šanta (բնիկ հնդեվրոպական «շանթ» բառից) և Lušiti փոքրասիական («լուսյ» բնիկ հնդեվրոպական բառից) աստվածությունները: Նա քննում է նաև որոշ չստուգաբանված փոքրասիական դիցանուններ, որոնց հայկական-հայասական ծագումը նա չի բացառում՝ Andaliya (հողի աստված) և հայ. անդ «դաշտ, արտ» (հնդեվրոպական *andh-), Anzaliya և հայ. անձեղ (թռչուն), Էւզզիյա և հայ. խուց (հնդեվրոպական *khu-sko-), Kallahare՝ հայ. քաղահար, Šulutta՝ հայ. շողոտ, Zukki և հայ. ձուկն բառերի կապը³⁰⁶:

Լեզվագիտական համեմատության հիմքի վրա Գ. Վարդումյանը տվել է հայասական դիցանունների նշանակությունները՝ Տերիտտիտունիսը՝ «եռոտանի, եռագի կամ եռամեծ», Ունագաստասը՝ «օծյալ», Բալտաիկը՝ «փայլուն» կամ «խելացի», Սիլլիլին՝ «բարեհաճ, գթառատ, սիրելի», Թարունուս՝ «Թարույի ուժ, հավերժ», Ուտակսանաս՝ արարիչ, ստեղծող կամ հավասարության և միջօրեի աստված, Չակկանը՝ «սուրբ» կամ «ձուկն», Սաննուս՝ «առողջ» և այլն³⁰⁷: Ըստ նրա՝ գերագույն գույգի Ոգոր աստվածը ստորգետնյա աշխարհի տիրակալն էր, նաև ողջ երկրի որոտ-կայծակի, ռազմի աստվածն էր («ժողրել» կռվել, մարտնչել): Իսկ իգական կեսն Իշթար (Ինաննա) գաղափարագրով վկայված սիրո, գեղեցկության, պտղաբերության աստվածուհին էր, որի հայասական (հայկական) անունն Անահիտ էր³⁰⁸:

Հայասական դիցարանին անդրադարձել է նաև Ս. Պետրոսյանը: Ըստ նրա՝ այդ դիցարանի գերագույն աստված ^DU.GUR-ը որպես առասպելաբանական նախատիպ ունեցել է ամպրոպի այն նույն աստվածությունը, որի մյուս զարգացումներն էին հանդիսանում հեթանոսական Արամազդը և ժողովրդական հավատալիքների Գոգո բաբան: Այսինքն՝ հնագույն հայերի ամպրոպի աստվածը կրում էր իր ամպրոպային բնույթը բացահայտող բնածայն Գրգուռ անունը կամ մականունը, որից սերում են ինչպես Գրգուռ լեռնանունը, այնպես էլ ամսվա երրորդ տասնօրյակը սկզբնավորած օրվա հին հայկական Գրգուռ անունը: Իսկ Ինաննան (Իշթար), ըստ նրա, որպես մայր դիցուհի հեթանոսական դարաշրջանում Երեզում պաշտված Անահիտի նախատիպն էր: Երեզ (Երեզ) անունով նախապես հայտնի են եղել ինչպես Մայր դիցուհին, այնպես էլ նրա տաճարի շուրջ տարածված դաշտը կամ վերջինիս՝ խոպան թողնված մի հատվածը: Այնուհետև Երեզ դաշտի սրբավայրը կոչվել է Երեզ-աւան կամ ուղղակի

³⁰⁶ Չահուկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 22-23:

³⁰⁷ Вардумян Г., Дохристианские культы армян, ՀԱԲ, 1991, թիվ 18, էջ 67-68:

³⁰⁸ Վարդումյան Գ., Հայկական լեռնաշխարհը հայոց հավատքի բնօրրան, Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան,

Երեզ: Ըստ այդմ՝ Մայր դիցուհու Երեզ անունից կամ մականունից կազմվել է նրան ձոնված ամսվա 11-րդ օրվա անունը՝ Երեզկան<*Երեզ-ական: Մայր դիցուհին, ըստ Ս. Պետրոսյանի, իր պաշտամունքի վայրի անունով Երեզական է կոչվել³⁰⁹: Հայասական Սnagašta աստվածությունն, ըստ նրա, հանդիսացել է խաղողագործության և գինեգործության հովանավորը: Այդ դիցանվան Սnag- բաղադրիչի հիմքում ընկած է եղել հնդեվրոպական *uein-āk՝ նախաձևը³¹⁰:

Ըստ Ս. Պետրոսյանի և Ծ. Պետրոսյանի՝ հայասական ^DU.GUR-ը, իսուվական ^DՍ-ն, հայոց տոմարում իր հիշատակը թողած Գրգուռը և հայ հեթանոսական դիցարանի Արամազդը ներկայացրել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության Ամպրուպի աստծուն, հայասական ^DINANNA-ն, իսուվական ^DINANNA-ն, հայոց տոմարի Երեզկանը և հեթանոս հայերի Անահիտը ներկայացրել են Մայր դիցուհուն, իսկ հայասական ^DIzzi-istanu-ն, իսուվական ^DPirua-ն, հայոց տոմարի Արեգը և հայ հեթանոսական դիցարանի նախնական Վահագնը՝ Արևի աստծուն³¹¹:

Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ խեթական և լուվական աղբյուրներում U.GUR-ը հիշատակվել է շատ հաճախ: Մեկական անգամ հիշատակվել են Խալպուտիլին քաղաքի U.GUR-ը և նրա պաշտամունքը Ջիխիլայում, ապա բազմիցս հիշատակվել է Հայասայի U.GUR-ը: Սա ցույց է տալիս, որ Խաթթիի և նրա ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներից հենց Հայասան է եղել U.GUR-ի պաշտամունքի նշանակալի կենտրոնը: Խեթախաթական ավանդույթում երկրորդ հազարամյակի կեսից միջագետքյան Ներգալը (U.GUR) նույնացվել է խաթական Šulikatte՝ «Սուլի արքա» կամ Šulinkatte՝ «Սուլիի արքա» աստծո հետ, որի «արքա» լինելը նորից շեշտում է U.GUR-ի տիրող դիրքը դիցարանում³¹²: Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ U.GUR-ը և INANNA-ն հայկական նախաքրիստոնեական դիցարանի կառույցում համապատասխանել են աստվածների նահապետ Արամազդին և մայր աստվածուհի Անահիտին: Արամազդի պաշտամունքի կենտրոնը հանդիսացող Անի ամրոցում էր գտնվում հին հայոց արքաների գերեզմանոցը: Ըստ այդմ՝ Արամազդը՝ աստվածների նահապետն ու, թերևս, արքան, առնչվել է արքայատոհմի, ապա և անդրաշխարհի հետ³¹³:

Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ Հայկը նույնպես համադրելի է «Հայասա քաղաքի» մեծ աստծո՝ U.GUR-Ներգալի հետ: Հայկ և Հայասա անունների համահնչությունն էլ

2004, էջ 148:

³⁰⁹ Պետրոսյան Ս., Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Երևան, 2001, էջ 117, 121:

³¹⁰ Պետրոսյան Ս., Հին հայոց խաղողագործ աստվածը, Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան, 160, 162:

³¹¹ Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Ծ., Հնագույն Ծովքի դիցական գլխավոր եռյակի շուրջ, Գիտական աշխատություններ, 2001, թիվ 4, էջ 81:

³¹² Haas V., Geschichte der hethitischen Religion, S. 366-367.

հնարավոր է դարձնում այդ անունների ստուգաբանական կապի և Հայկի նախատիպի՝ Հայասայի էպոնիմ աստված լինելու ենթադրությունը (Հայկ<Հայ-իկ, հին դիցանունների բնորոշ քնքշական -իկ ածանցով): Ըստ այդմ՝ Ա. Պետրոսյանը միանգամայն հավանական է համարում, որ Եփրատի ակունքների մեծ աստվածը՝ Արամազդի հնագույն նախորդը, եղել է Հայկը կամ նրա նախնական կերպարը, որն իր հատկանիշների և անվան նմանության պատճառով նույնացվել է միջագետքյան U.GUR-Ներգալի, Ea-ի, արևմտասեմական El-kunirša-ի և խաթական Šulikatte-ի հետ³¹⁴: Հայկի՝ Հայասայի էպոնիմ լինելու վարկածը մինչ այդ առաջարկվել է Հ. Մանանդյանի կողմից, որը ելնում էր Հայասայի՝ Հարբի շրջանում տեղայնացումից³¹⁵:

Հայասական երրորդ աստծո անունը, որից պահպանվել է վերջին մասը, ըստ մի կարծիքի, կարող է լինել Izzištanuš³¹⁶, այսինքն՝ խաթական արևի աստված Eštan-ի խեթական մի ձևը (հնարավոր է՝ Ezzi Eštan-ից՝ «բարի արևի աստված»): Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ հայոց Արամազդ, Անահիտ և Վահագն եռյակի առաջին նախատիպը հայասական է, որը հետագայում է միայն վերանվանվել իրանական անուններով³¹⁷: Հայասական դիցարանի վեցերորդ աստված Tarumu-ն (Ta-a-ru-u-mu-uš), ըստ նրա, անբաժանելի է թվում Taru-Tarawa-ից (ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ Taru-muwa>Tarumu-՝ «Տարուի ուժ»³¹⁸): Իսկ Վահագն աստծո պաշտամունքի կենտրոնի Տարան (Tarawn) անվանումը պետք է կապվի խաթախեթական Taru/Tarawa-ի հետ³¹⁹:

Ըստ Հ. Հմայակյանի՝ Արան օժտված է եղել ռազմի, պտղաբերության, մեռնող և հարություն առնող և անդրշիրիմյան աստծո գործառույթներով և կարող էր հայասական պանթեոնում գրավել գլխավոր դերը՝ հանդես գալով ^DU.GUR գաղափարագրով³²⁰: Իսկ ^DIŠTAR-ը, ըստ նրա, Անահիտ կամ Աստղիկ դիցուհին է եղել: Այդ գաղափարագրերի տակ (^DU.GUR և ^DIŠTAR) նկատի են առնվել երկու տեղական աստվածություններ: Հ. Հմայակյանը շեշտել է ^DU.GUR-ի առանձնահատուկ դերը հայասական պանթեոնում, որը պաշտվել է նաև խեթերի կողմից: Այդ աստվածության պաշտամունքն, ըստ նրա, պետք է կապված լիներ անդրաշխարհի և նրա հետ առնչվող պատկերացումների հետ: Եվ քանի որ անդրերկրային հատկություններով օժտված են լինում նաև մեռնող-հարություն առնող, պտղաբերության աստվածությունները, ապա նրանցից ոմանք դառնում են նաև անդրաշխարհի տերեր, ինչպես օրինակ՝

³¹³ Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 209,222:

³¹⁴ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 224-227:

³¹⁵ Манандян Я., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 149.

³¹⁶ Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ереван, 1971, с. 148.

³¹⁷ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 223:

³¹⁸ Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, с. 51.

³¹⁹ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 223-224:

եգիպտական Օսիրիսը: Այստեղից էլ Հ. Հմայակյանը նույնպես ենթադրել է, որ ^DU.GUR գաղափարագրով հանդես է եկել Արա Գեղեցիկ աստվածությունը³²¹:

Ա. Դավթյանը «Հայոց աստղային դիցաբանություն» աշխատության մեջ անդրադարձել է հայասական դիցարանին: Նա նույնպես համաձայնել է այն կարծիքի հետ, որ ^DU.GUR-ն այդ տեքստում ներկայացվել է վանկագիր, այսինքն՝ ^DU.GUR դիցանունը հնչել է հենց Ուգուր: Իսկ «կռվել, մարտնչել» իմաստներով U.gur-նոգր-ը նա նույնացրել է Մարս մոլորակը մարմնավորող Ներգալ աստծո հետ՝ իբրև ռազմիկ աստված: Ըստ Ա. Դավթյանի՝ Աստղիկ-^DISTAR գաղափարագրով գրված Patteu... քաղաքի դիցուհին գլխավոր դիցուհին էր՝ Ներգալի կինը: Իսկ Teritituni դիցանվան մեջ նա տեսնում է հայերեն թերատ-տուն- «կարիճ» բառը: Իսկ հայասական Utakšanaš դիցանունը Ա. Դավթյանը տառադարձել է հայերեն ութաքսան ձևով, այսինքն՝ դա քսանութ բառն է: Նա այս աստծուն նույնացրել է հայկական ամսի 28-րդ օրվա՝ Սիմ (Սեին) աստծո հետ³²²:

Հայասայի առասպելների վերաբերյալ ուղղակի տվյալներ չկան: Սակայն ուշ խեթական ժամանակաշրջանի (Ք.ա XIV-XIIIդդ.) աղբյուրներից մեկում հիշվում է մի արևմտասեմական՝ քանաանական առասպել՝ տեղայնացած այս շրջանում: Ըստ այդ առասպելի՝ Ասերտու (Ašertu) աստվածուհին՝ գերագույն աստված Էլ-կունիրսայի (El-kunirša) կինը, սիրո առաջարկություն է անում Էլ-կունիրսայի որդի Ամպրոպի աստծուն (արևմտասեմական համատեքստում՝ Ba‘al, ուգարիթյան՝ Ba‘lu): Ամպրոպի աստվածը «գնաց դեպի Mala գետի ակունքները: Նա գնաց Էլ-կունիրսայի՝ Ասերտուի ամուսնու մոտ, [և] մտավ վրանը (= տուն, կացարան) Էլ-կունիրսայի»: Էլ-կունիրսա անունը խեթական հաղորդումն է սեմական Էլ աստծու և նրա մակդիրի՝ ‘ēl qūnī (‘a)rsa «երկրի արարիչ Էլ», իսկ Մալան Եփրատի խեթական անվանումն է: Ք.ա. XIV-XIII դարերում Եփրատի ակունքների երկիրը Հայասան էր, իսկ Եփրատի ակունքներում բնակվող «երկրի արարիչ Էլը» պետք է նույնացվեր Հայասայի մեծ աստծո հետ: Ասերտուն (= Աստարտե) և Իշտարը համադրելի են U.GUR-ի կնոջ հետ³²³:

Հայասայի դիցարանի ^DU.GUR-ը և ^DISTAR-ը գլխավոր աստվածների զույգ են եղել՝ աստվածների նահապետն ու նրա կինը: Այդ աստվածների անունները ներկայացվել են գաղափարագրով, այսինքն՝ տեղական աստվածները համապատասխանեցվել են միջագետքյան U.GUR-ին և INANNA-ին: Իսկ INANNA-ն մայր աստվածուհու շումերոգրամն է (=աքադ. Իշտար): Հայասայի ^DU.GUR-ը նույնպես

³²⁰ Հմայակյան Հ., Հայասական ^DU.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, ՄՄԱԵԺ, 2004, XXIII, էջ 381-394:

³²¹ Հմայակյան Հ., Հոգևոր ավանդույթների ժառանգականությունը (Պտղաբերության պաշտամունքից մինչև քրիստոնեություն), 21-րդ դար, 2005, թիվ 2, էջ 167-168:

³²² Դավթյան Ա., Հայոց աստղային դիցաբանություն, Երևան, 2004, էջ 207-222:

³²³ Պետրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 224-225:

պետք է լինէր հանդերձյալ աշխարհի, ինչպես նաև մեռնող և հարություն առնող աստվածությունը՝ հինարևելյան որոշ աստվածությունների նման: Այս հատկանիշներով նա կարող էր հանդես գալ նաև՝ որպես Արա Գեղեցիկի նախատիպը: Այս աստծո անունն առաջինն է հիշատակվում՝ տրվելով Հայասա քաղաքի հետ, որը, հավանաբար, երկրի մայրաքաղաքն էր, ինչը նույնպես խոսում է ^DU.GUR-ի՝ Հայասայի դիցարանում գլխավոր աստվածությունը լինելու փաստի օգտին: ^DU.GUR-ի հնչյունական (Ուգուր, այստեղից՝ ոգոր-իմ) կամ բնաձայնական (Գրգուռ) ընթերցումը քիչ հավանական է: Դիցարանի գլխավոր աստծո կինն իր հատկանիշներով նման է եղել շումերական Ինաննային, ասուրաբաբելոնական Իշտար-Աստարտային: Սովորաբար գլխավոր աստվածուհին հանդիսացել է նաև երկրի հովանավորը, ինչը հիմք է տալիս նրան համեմատելու Անահիտ աստվածուհու հետ:

Վաղմիջնադարյան հայկական սկզբնաղբյուրներից հայտնի նախաքրիստոնեական Հայոց աստվածների մեծ մասի (Արամազդ, Անահիտ, Նանե) պաշտամունքի կենտրոններից էին Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան Դարանաղի, Եկեղյաց և Դերջան գավառները: Այս տարածքները Ք.ա. XIV-XIII դարերում ընդգրկված են եղել Հայասայի կազմում և որպես կարևորագույն կրոնական կենտրոն մնացին նաև քրիստոնեության հաստատումից հետո:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ U.GUR-ը և INANNA-ն հայկական նախաքրիստոնեական դիցարանի կառույցում պետք է համապատասխանեին աստվածների նահապետ Արամազդին և մայր աստվածուհի Անահիտին, և կարելի է կարծել, որ հենց Հայասայի աստվածներն են հանդիսացել հայոց նախաքրիստոնեական աստվածների հնագույն նախատիպերը³²⁴:

Քանի որ Հայասա-Ազգիից որևէ գրավոր աղբյուր չի պահպանվել, նրա հոգևոր մշակույթի մասին կարելի է պատկերացում կազմել հայասական հատուկ անունների ուսումնասիրությամբ, որոնք հիշատակվել են խեթական սեպագիր տեքստերում: Պահպանված հայասական հատուկ անունները կարելի է դասակարգել երեք խմբի՝ անձնանուններ, դիցանուններ և տեղանուններ: Բուն հայասական անձնանուններն են Anniya-(An-ni-ya-), Hukkana-(Hu-uk-ka-na-a-), Karanni-(Kar-an-ni-), Mariya-(Ma-ri-ya-), Mutti-(Mu-ut-ti-), դիցանուններն են՝ Baltaig (Ba-al-ta-ig), Šillili (Ši-il-l[i?]-l[i?]), Tarumuš (Ta-a-ru-u-mu-uš), Terittitūniš (Te-ri-it-ti-tu-u-ni-i[š?]), Unagaštaš (Ú-na-ga-aš-ta-aš), Zagga (Za-ag-ga-...), (...šanuš (...š/t]a-an-nu-uš) և (...)huhuš ([....]-hu-hu-uš)³²⁵:

³²⁴ Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, էջ 222:

³²⁵ Forrer E., Hajasas-Azzi, S. 6. Friedrich J., Der Vertrag des Suppiluliumas mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, S. 103-163. Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38. Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son,

Համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում հայասական տեղանունները (քաղաքանուններ, երկրանուններ, լեռնանուն)՝ Arhita, Aripša, Arniya, Azzi, Hayaša, Halimana, Haršalaša, Huddu, Iyaninna, Kam..., Gašmiyaḥa, Gazú, Lahirhila, Lalatta, Litta, Pahhuteya, Parraya, Partanta, Patteu..., Tah(ha)nišara, Tamatta, Tawatena, Dukama, Ukšu, Ura, Utuniša: Հայտնի է նաև մի քաղաքանուն, որի ընթերցումը կասկածելի է՝ Qa?-ad-ku-ša?: Հայասայի տարածքում հիշատակված են նաև Laḥa[La-ḥa-a] անունը կրող լեռներ:

Եղած փոքրաթիվ տվյալների հիման վրա Հայասայի լեզվի մասին իրենց ուսումնասիրություններն են կատարել Գ. Ղափանցյանը և Գ. Ջահուկյանը:

Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ Հայասայի անունը կապված է հայերի անվան հետ, հայասացիները հայերի անմիջական նախնիներն են, նրանց լեզուն եղել է վաղնջական հայերենը³²⁶: Նա հայերենի բնույթի մասին գրել է հետևյալը. «Հայերենն իր ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի կենդանի զավակն է և իր գոյացման հնագույն շրջանում ելնում է, անտարակույս, Հայասայի ցեղերի լեզվից, որը ազգակից է եղել նախախեթերենին և խեթերենին, այդ թվում նաև «հիերոգլիֆիկ-խեթերենին», այնուհետև բալայերենին և վերջապես վրացերենին, հատկապես նրա արևմտյան ներկայացուցիչներին՝ մեգրելաճանական բարբառներին... Գրավոր վկայությամբ չհաստատված Հայասայի այս լեզուն... հիմք ծառայելով պատմական հայերենին, հետագայում ենթարկվել է ուժեղ փոփոխման՝ խաչածեման հետևանքով, մի կողմից ինչ-որ հնդեվրոպական՝ սլավոնա-սկյութական և հունական տիպի լեզուների, մյուս կողմից՝ Տիգրիսի վերին հոսանքում (գուցե և Տուրուբերանում) ընկած Արմեն-Շուպրիա երկրի խուռիերեն լեզվի հետ, որով և բացատրվում են հայերենի և խուռի-ուրարտերենի միջև գոյություն ունեցող բառապաշարային և ձևաբանական որոշ ազգակցական տարրերը»³²⁷: Այսպիսով, Գ. Ղափանցյանը հայերենը համարել է փոքրասիական, կամ առնվազն «խառն», երկտարր լեզու, իսկ հայերին՝ գուտ բնիկ տեղական ժողովուրդ:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի նախնական տեսակետի՝ հայասական և փոքրասիական հատուկ անունների մեջ նկատվող ընդհանրությունների զգալի մասը բացատրվում է Հայասայի բնակչության մեջ խեթալուսական լեզվական տարրի առկայությամբ և նույնիսկ գերակշռությամբ: Հայասերենն, ըստ նրա, հայերենից տարբեր խեթալուսական բնույթի լեզու էր, որը հայերենում պահպանվել է՝ որպես ենթաշերտ³²⁸:

Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 66.

³²⁶ ИЛР, 1, с. 240-249.

³²⁷ Նույն տեղում, էջ 248:

³²⁸ Jahukyan G., The Hayaša Language and its Relation to the Indo-European Languages, Ar.Or., 1961, № 29/3, p. 398-405. Նույնի, Հայերենի և խեթա-լուսական լեզուների բառային կազմի ծագումնաբանական գուգադիպումները, էջ 57: Նույնի, Հայասայի լեզվի հինանատոլիական ծագման վարկածը, էջ 107-108:

«Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ այս տեսակետը զգալիորեն ձևափոխվել է: Հայասայի բնակչությունն, ըստ նրա, բաղկացած է եղել տարասեռ ցեղերից, որոնց մեջ, ի թիվս խեթալուվական, խուռիական, կովկասյան, թրակյան ցեղերի՝ նա տեղ է տվել նաև հայկական տարրին³²⁹: Ավելի ուշ Գ. Ջահուկյանը հաստատում է, որ Հայասայի հիմնական լեզուն եղել է հայերենը, և որ հայկական տարրը գերակշռող դիրք է գրավել հայասական պետության մեջ: Նա ելնում է այն դրույթից, որ եթե հայասական հատուկ անունների մեջ խեթալուվական և, թերևս, այլ լեզվական տարրերի առկայությունը դեռևս չի խոսում նրանցով խոսող ցեղերի առկայության մասին (հնարավոր են փոխներթափանցման և փոխառության երևույթներ), ապա հայկական լեզվական տարրի ներկայությունը նա բացատրում է միայն հայկական ցեղերի առկայությամբ: Դրա մասին են խոսում հայասական այն հատուկ անունները, որոնք հայկական բնույթ ունեն և որոնք փոխանցող օղակներ են հնդեվրոպական լեզվի և հայերենի միջև. հմմտ. *poti-կամ pəio-(pəiu-?)>Hai(aša)>հայ. *aigiia>Aišiiia>այծի, *aniia> Anniiia>հանի, «նախնի», հետագա «տատ», *tri->T(e)ri-(Teritittuni)>երի (հմմտ. երիցս), *dei-dun-, (dun-ից)-tituni (Terittituni)>տտուն, *k'ei-l->Šillili>սիղեղ, argiia>Arziia>*արծ-(արծաթ, արծն-ել) և այլն³³⁰:

Իսկ ըստ Ի. Դյակոնովի՝ լեզվական առումով որևէ կապ չկա հայասացիների և հայերի միջև, և հայասական անվանումները (տեղանուններ, անձնանուններ, դիցանուններ) խորթ են հայերենին: Ըստ նրա՝ Հայասա անունը բաղկացած է haya-արմատից և -sa խեթական ածանցից, իսկ Հայք բառի հիմքակազմ ձայնավորը «ո»-ն է (սեռ. հոլ.՝ հայոց) և ոչ «ա»: Ուստի և դրանք կապ չունեն իրար հետ: Նա, զարգացնելով իր այդ տեսակետը, գտնում է, որ Հայասան կապ չունի հայ անվան հետ նաև այն պատճառով, որ նրանում առկա է «խ» և ոչ «հ» հնչյունը: Ի. Դյակոնովը միևնույն ժամանակ հավանական է համարում, որ հայ անունը առաջացել է Hatti-ից՝ t>j հնչյունափոխությամբ³³¹: Սակայն, ինչպես գտնում են խեթագետները, խեթերենի «h»-ն կոկորդային հնչյուն է: Այն հնդեվրոպական նախալեզվից է եկել և, որպես այդպիսին, հիմնականում պահպանվել է խեթերենում և հայերենում: Խեթերը հարևան երկրների տեղանունները, որոնց մի մասը պարունակում է «խ», իսկ մյուսները՝ «հ», գրության մեջ արտահայտել են միևնույն «h» սեպանշանով³³²: Վ. Խաչատրյանը և Գ. Ջահուկյանը իրավացիորեն գտել են, որ Հայասա անվան մեջ առկա է խեթերենի ածականակերտ -

³²⁹ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 338-339:

³³⁰ Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 87-88.

³³¹ Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 209-214, 236-237.

³³² Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 40-41:

աճա ածանցը³³³:

Խեթալուովական լեզուների կրողների և հայերի անմիջական շփումը կարող էր լինել մինչև Խեթական տերության անկումը (Ք.ա. XIIդ. սկիզբ), ուստի հայերենի՝ խեթալուովական լեզուների հետ շփման առյուծի բաժինը գալիս է Հայասա-Ազգիի գոյության ժամանակներից (Ք.ա. XIV-XIIIդդ.), երբ Հայասան ակտիվ ռազմաքաղաքական, նաև մշակութային կապերի մեջ էր Խաթթիի հետ³³⁴: Խեթերենի և հայերենի փոխադարձ կապը չի սահմանափակվել միայն նրանց՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու հանգամանքով: Այդ կապն ավելի կարևոր է դառնում նրանց երկուստեք հարևանության, միատեսակ պատմական պայմանների ու միևնույն շրջապատի լեզուներից կրած ընդհանուր ազդեցության հանգամանքներով: Խեթերենի բառապաշարի՝ դեռևս չպարզված կամ ենթադրվող մոտավոր նշանակությունների որոշ մասը հաստատվում կամ պարզվում է հայոց լեզվի շնորհիվ, քանի որ դրանք պահպանվել են միայն հայերենում: Գործածությունից դուրս եկած կամ մթագնած իմաստ ունեցող շատ հայերեն բառերի նշանակությունը հնարավոր է լինում պարզել միայն խեթերենի շնորհիվ³³⁵:

---

³³³ Хачатрян В., Хайасцы, ВОН, 1972, № 8, с. 38. Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 68.

³³⁴ Չահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 312:

³³⁵ Սկրտչյան Ն., Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1970, թիվ 7, էջ 58-69: Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեթ և հայ բառաբանության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 168-186: Джаукян Г., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 70-85. Նույնի, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, էջ 22-23:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայոց պատմության անքակտելի մասը կազմող, խեթական սկզբնաղբյուրներից հայտնի Հայասայի թագավորությունը կարևոր դեր է ունեցել Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Առաջավոր Ասիայում ծավալվող պատմական իրադարձություններում:

Հայասա թագավորությանն առնչվող սեպագիր սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս կազմել Հայկական լեռնաշխարհի այս պետական միավորի ռազմաքաղաքական պատմության հնարավորինս ամբողջական պատկերը, ինչը կարևոր նշանակություն ունի խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պատմության անաչառ գնահատման համար:

Ըստ խեթական սկզբնաղբյուրների՝ Հայկական լեռնաշխարհում Ք.ա. XIVդ. սկզբներին ի հայտ է եկել Հայասա-Ազգի թագավորությունը: Այս պետությունը մեծ կենսունակություն է ցուցաբերել՝ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում տարածաշրջանում զբաղեցնելով առաջնային դիրքեր: Վերլուծելով մասնագետների կարծիքները Հայասա-Ազգիի պատմաաշխարհագրական դիրքի վերաբերյալ՝ կարելի է վստահաբար ասել, որ այն զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան հատվածը: Ակնհայտ է նաև, որ Հայասա-Ազգիի տարածքի մասին խեթական սկզբնաղբյուրներում տվյալներ կան այնքանով, որքանով որ խեթերը կարողացել են ներթափանցել Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները: Ուստի դեպի արևելք Հայասա-Ազգիի տարածվելը հավանական է դառնում՝ հաշվի առնելով նաև այն, որ խնդրո առարկա տարածքը Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան մշակութային արեալի մասն է կազմել: Բնական է, որ ժամանակին Հայասան, բացի արևմուտքից իրեն հարող Խաթթի տերությունից, որոշակի կապեր է ունեցել նաև իրենից դեպի հարավ և արևելք ընկած երկրների հետ: Սակայն դրանց մասին որևէ գրավոր աղբյուր առայժմ հայտնի չէ, ինչն անհնար է դարձնում որոշել Հայասա-Ազգի պետության ընդգրկած տարածքները Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում ու հարավում:

Հայասա-Ազգի պետությունն ունեցել է իր տարածքը, արքունիքը, բանակը, քաղաքային կենտրոնները և դիցարանը: Խաթթիի արքաները պայմանագրեր են կնքել, խնամիական կապեր հաստատել և իրենց արքունիք հրավիրել Հայասայի թագավորներին: Դատելով խեթական սկզբնաղբյուրներում խեթահայասական նամակագրության հիշատակությունից՝ հարկ է նշել, որ Հայասայի արքունիքում կար նաև դիվան իր դպիրներով, որոնք վարել են պետական գրագրությունը: Ազգիի զինվորները ծառայել են խեթական բանակում՝ որպես մարտակառք վարողներ: Հայասա-Ազգին ռազմադաշտ էր դուրս բերում 700 մարտակառքից և 10.000-անոց

հետևագործից բաղկացած բանակ, որն այդ ժամանակաշրջանի համար նշանակալից ուժ էր:

Խեթական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Հայասա-Ազգիի քաղաքները փաստում են այդ երկրում քաղաքային կյանքի գոյության և այդ քաղաքներում հոգևոր պաշտամունքի կենտրոնների առկայության մասին: Մուրսիլիսի 10-րդ տարվա արշավանքի կապակցությամբ հիշատակված «ծովի մեջ գտնվող» հայասական Արիպաս քաղաքը Սև ծովի ափերին չի գտնվել, քանզի այդ պարագայում խեթերը ստիպված պետք է անցնեին Արևելապոնտական լեռները, և բախումը կասկերի ռազմատենչ ցեղերի հետ անխուսափելի կլիներ: Խեթերը դեռևս Սուպպիլուլիումաս I-ի օրոք իրենց վերահսկողությունն էին հաստատել Իսուվայի (Ծովք), Կումմախայի (Անի-Կամախ) և Ծուխապայի (Իսուվայից հյուսիս-արևելք) տարածքների վրա: Խեթական զորքի համար այդ տարածքներից մինչև Վանա լճի ավազան դժվար չէր հասնել: Սակայն Մուրսիլիս II-ն Իսուվայի տարածքով չէր արշավել, հակառակ դեպքում արձանագրության մեջ այդ երկիրը կհիշատակվեր: Հարավից՝ Հյուսիսային Միջագետքի կողմից շարժվելու դեպքում պետք է նշվեր Ալզին (հետագայի Ադանիքի տարածքը), որը Սուպպիլուլիումաս I-ի օրոք հիշատակվել է՝ որպես առավել ազդեցիկ ուժ այդ տարածաշրջանում: Մուրսիլիսն այդ արշավանքի ընթացքում՝ նշված ժամանակահատվածում (գարնանից մինչև ձմեռնամուտ), շարժվել էր Բարձր Հայքի տարածքից և անցնելով Տուրուբերանով՝ հասել մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել է Արիպասն: Այսպիսով, այն հեղինակները, ովքեր ենթադրել են այս քաղաքի գտնվելը Վանա լճի ափերին՝ իրավացի են, և Հայասա-Ազգին կարող ենք տեղորոշել առնվազն Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքներից մինչև Վանա լճի ավազանը:

Փաստական նոր նյութի և հայտնի աղբյուրների քննական մեկնաբանությունը թույլ է տալիս պատկերացում կազմել Հայասա-Ազգիի մասին: Այն ռազմական նշանակալի կարողություններ ունեցող պետական միավոր էր, որն ի վիճակի էր հավասար պայքար մղել ժամանակաշրջանի հզոր տերություններից մեկի՝ Խաթթիի դեմ: Որոշակի ժամանակահատվածում Խեթական պետությունը նաև Հայասայի դաշնակիցն էր: «Խուկկանայի պայմանագիրը» խեթահայասական հարաբերությունների ամենավառ դրսևորումներից մեկն է հանդիսացել: Պայմանագրում գերակայող էր միմյանց միջև հաստատված խաղաղությունը և օրինականությունը պահպանելու պայմանը՝ կապված տարածաշրջանում ուժերի դասավորվածության հետ:

Ըստ Զ.ա. XIII և XIIրդ. ասորեստանյան արձանագրությունների՝ Հայկական լեռնաշխարհի պետական միավորներին տրվել է *Նաիրյան երկրներ* անվանումը:

Հայաստան-Ազգին, զարգացում ապրելով, հավանաբար, այդ ժամանակաշրջանում շարունակել է իր գոյությունը՝ որպես մի շարք քաղաքական միավորներից բաղկացած երկիր: Խեթական և ասորեստանյան սկզբնաղբյուրներում Հայաստան-Ազգի և Նաիրի երկրներ անվանումների համաժամանակյա հիշատակությունը վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ խնդրո առարկա տարածքում պետական կազմավորումների ներքաղաքական զարգացումների մասին՝ միևնույն ժամանակ, թերևս, ցույց տալով, որ դրանք հանդես են եկել իրենց իշխանավորների գլխավորությամբ:

Ք.ա. XIIIդ. երկրորդ կեսին Հայաստան-Ազգին հանդես է եկել՝ որպես անկախ երկիր, որը չի մտել ո՛չ Խաթթիի և ո՛չ էլ Ասորեստանի տիրապետության տակ: Ք.ա. XIIդ. սկզբին Խաթթիի տրոհվելը մի շարք պետությունների նոր, ավելի նպաստավոր իրադրություն պետք է ստեղծեր Հայաստան-Ազգիի համար: Ասորեստանը նույնպես քաղաքական անկում է ապրել այդ ժամանակաշրջանում: Այսպիսով, տարածաշրջանում որևէ արտաքին լուրջ գործոն չկար, որը կարող էր բերել Հայաստան-Ազգիի անկմանը: Հավանաբար, Հայաստան-Ազգին իր գոյությունը պահպանել է նաև Ք.ա. XIIդ. ընթացքում, սակայն ոչ որպես միասնական պետություն, այլ մի շարք քաղաքական միավորներից բաղկացած երկիր:

Ուշ բրոնզեդարում պատմական Հայաստան-Ազգիի մասն էին կազմում ներկայիս Էրզրումի, Գյումուշխանեի մարզերի տարածքը (Մեծ Հայքի Տայք, Բարձր Հայք նահանգների տարածքների մի մասը, Այրարատի արևմտյան գավառները, Տուրուբերան նահանգի հյուսիսային գավառները և Փոքր Հայքի հյուսիս-արևելյան մասը), որտեղ գտնվում են Սոս, Բլուր, Կարագ, Բյույուքթեփե, Գյուզելվա և այլ հնավայրերը: Բարձր Հայքի և շրջակա տարածքների հնագիտական պեղումները նոր լույս են սփռում Հայաստանի պատմության, մշակույթի և նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերի վրա: Սակայն կատարված հնագիտական պեղումները հնարավորություն չեն ընձեռում փաստել այդ տարածքում խոշոր բնակավայրերի գոյության մասին. դրանք կարելի է փնտրել ավելի արևելք՝ Մեծ Հայքի Տուրուբերան, Այրարատ և Տայք նահանգների տարածքում:

Հայաստանի ^DU.GUR աստծո անունն առաջինն է հիշատակվել խեթահայաստանական պայմանագրի վերջում նշված աստվածների ցուցակում՝ տրվելով Հայաստան քաղաքի հետ, որը, հավանաբար, երկրի մայրաքաղաքն է հանդիսացել, ինչը նույնպես խոսում է ^DU.GUR-ի՝ Հայաստանի դիցարանում գլխավոր աստվածությունը լինելու փաստի օգտին: ^DU.GUR-ի հնչյունական (Ուգուր, այստեղից՝ ոգոր-իմ) կամ բնաձայնական (Գրգուր) ընթերցումը քիչ հավանական է:

Հայաստան անունից չէ, որ առաջ է եկել հայ անունը, այլ հայ անունից՝ Հայաստան:

Խեթերը, պարզապես ծանոթ լինելով իրենցից արևելք ընկած երկրի բնակիչների հայ ինքնանվանը, նրանց երկիրը կոչել են իրենց լեզվական օրինաչափությունների համաձայն՝ Հայասա, այսինքն՝ հայերի հայ ինքնանվանը ավելացրել են իրենց լեզվին հատուկ տեղ, բնակավայր, երկիր ցույց տվող «ասա» վերջածանցը, որով և՝ Հայ+ասա երկրանունը:

Հարևան լինելով Խեթական պետությանը՝ Հայասան չէր կարող իր վրա չկրել դրա քաղաքական, մշակութային և տնտեսական ազդեցությունը: Սակայն միևնույն ժամանակ, հանդես գալով որպես ինքնուրույն պետական և մշակութային միավոր, Հայասա-Ազգին իր ամբողջականությամբ մասն էր կազմում Հայկական լեռնաշխարհի միասնական քաղաքական, մշակութային, տնտեսական արեալի, որի արմատները Զ.ա. III հազարամյակում էին, և որն իր շարունակական զարգացումն է ունեցել նաև հետագա դարերում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. BoTU 34=KUB XIX 11 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 2, p. 62-63).

2. ma-aḫ-ḫa-a[n-m]a A-BU-YA i-y[a-...
3. nu nam-ma^{LÚ}KÚR^{URU}Ḫa-ya-ša I-N[A KUR ..... Ú-UL]
4. ú-e-mi-ya-zi nu A-BU-YA A-NA^{LÚ}KÚR [^{URU}Ḫa-ya-ša EGIR-an-da]
5. i-ya-at-ta-at na-an-ša-an nam-ma Ú-U[L ú-e-mi-ya-zi]
6. nu^{LÚ}KÚR^{URU}Ga-aš-ga pa-a-an-ku-un ÉRIN^{MES} ŠU-TI I-NA [ŠÀ. KUR^{TI}]
7. IK-ŠU-UD nu-uš-ši DINGIR^{MES} kat-ta-an ti-i-e-er [^DUTU^{URU}PÚ-na]
8. ^DU^{URU}Ḫa-at-ti^DU KARASŠ^DIŠTAR LÍL nu^L[^ÚKÚR]
9. pa-an-ga-ri-it BA.ÚŠ LÚ^{MES} ŠU.DIB-an-na me[-ek-ki-in IŠ-BAT]
10. na-an EGIR-pa I-NA^{URU}Ša-mu-ḫa ú-wa-te[-et]

2. Իսկ երբ հայրս գն[աց ...
3. և Հայասս երկրի թշնամուն [... երկրում չը-]
4. հանդիպեց և հայրս դեպի թշնամական Հայասս ետ
5. գնաց և նրան հետո չ[հանդիպեց],
6. իսկ թշնամի Կասկա երկրի բոլոր գորաջոկատներին [երկրներում]
7. հպատակեցրեց, և նրան աստվածներն օժանդակեցին՝ Արիննայի Արևի աստվածուհին,
8. Խաթթիի Ամպրոպի աստվածը, բանակի Ամպրոպի աստվածը, Գաշտի աստվածուհին: Եվ թշնամին
9. մեծ քանակությամբ սպանվեց, շատ գեղիներ նա վերցրեց,
10. և նա ետ Սամուխա քաղաք վերադարձավ:

2. Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, TTKY, № VI/34, Ankara, 1991, S. 298-301. Քոսյան Ա., Նոր նյութեր խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, էջ 234 -235:

1. [...x x [...]
2. [...x x n[u] SI[GI₅-i]n ŠEŠ^mTa-pa-li-ya
3. [pa-ra-a ne-e]ḫ-ḫu-un nu a-pé-e-da-ni KUR-e a-pa-a-aš
4. [...x ša-ra-a I-NA KUR.UGU i-it
5. [a-pé-e]d-[d]a-n[i] ud-da-ni-i EGIR-an ti-ya
6. [...x-ni ú-[w]a-ši nu-ut-ta ku-e ku-e wa-aš-túl x x [...
7. [...x x KUR-[y]a-[a]z a[n]-da II-ŠU III-ŠU
8. [...p[e?]-]e? [...] x^{GI₅}TUKUL [K]UR-ya-az
9. [pa-ra-a pí-ḫu-te-š]i
10. [...x [k]i-[i]t pa-an-d[a]-la-az-pát EGIR-an ti-ya
11. [...x x k[i-i]t pa-an-ta-la-za-pát
12. [...a-ša-a]n-du ú-wa-ši I-NA KUR^{URU}Ḫa-a-ya-š[a]
13. [pa-a-i-ši] n[a-a]t-kán pé-e-di ḫa-an-da-a-an-te-eš
14. [a-ša-an-du ..-a]t-ta ú-iz-zi EG[IR?] ^DUTU^{ŠI}
15. [ti-ya-az-zi] [n]u-[z]a ú-wa-ši ERÍN^{MES.HI.A} ni-ni-in-ku-wa-an-z[i]

16. [pa-a-i-š]i
17. [ÉRÍN^{MES} KUR.KU]R^{MES} KUR.UGU^{TIM} KUR^{URU} Iš-ḫu-pí-it-ta
18. [... KUR^{HUR.S}AGŠ Ša-ka[d]-du-nu-wa KUR^{URU} Ša-na-ḫu-it-t[a]
19. [...x KUR [U^{RU}]Tu-u-pa-az-zi-ya
20. [KUR^{URU} La-ḫ]u-u-wa-za-an-ti-ya KUR^{URU} I-šu-wa
21. [...-]x-ya [k]u-[i]t ku-it ŠA KUR.UGU^{TIM}
22. [ÉRÍ]N^{MES.HI.A} na-aš ḫu-u-ma-an-du-uš ni-ni-i[k]
23. [...x K[UR.K]UR^{HI.A} wa-a-tar-na-aḫ im-ma
24. [...x u-wa-mi^DUTU^{ŠI} ḫa-at-ra-a-mi
25. [...n]i?-ni?-i[k?]-zi QA-TAM-MA e-ep-ši
26. [...x na-[aš-t]a an-tu-uḫ-šu-uš
27. [...p]a-r[a]-a ne-[eḫ-ḫi]

1. [...x x [...]]
2. [...x x Այ[ժմ] (ամեն ինչ) լա[վ] է: Տապալիյալի եղբորը ես
3. [այնտեղ ուղար]կեցի: Եվ այդ երկիր նա
3. [...x դեպի Վերին երկիր գնա,
4. [այ]դ բանը նրանց առջև դիր:
6. [...] դու կ[զ]աս: Եվ ինչ էլ որ լինի, մեղքը քեզ x x [...
7. [...] x x երկրում երկու անգամ, երեք անգամ
8. [...] վերցնել? [...] x երկրից զենք
9. [կբերես]:
10. [...] x այդ? պահից նորից օգնիր:
11. [...] x x այդ? պահից
12. դու պիտի [... լին]ես: Դու կգաս: Հայաս[ա] երկիր
13. [դու կգնաս]: Եվ դ]ու այդ վայրը կարգի
14. [կբերես: ...Եվ] դու կգաս (ու) Արևիս ես(ևում)
15. [կկանգնես]: Եվ դու կգնաս՝ զորքերը հավաքելու
16. [կգնաս]:
17. [Չորքերը երկր]ների՝ Վերին երկրի, Իսխուպիտտա քաղաքի երկրի,
18. Սակադդունուվա [լեռ]ան երկրի, Սանախուիտտ[ա] քաղաքի երկրի,
19. [...x, Տուպացցիյա քաղաքի երկրի,
20. [Լախ]ուվացանտիյա [քաղաքի երկրի], Իսուվա քաղաքի երկրի,
21. [...-]x և [ինչ] որ կան, Վերին երկրի
22. [զորաջոկատ]ները, բոլորը շարժման մեջ դ[իր]
23. [...]x երկրների հրամայիր այդպես
24. [...]x ես կգամ: Ես՝ Արևս կգրեմ:
25. [...] նա շ]արժմ[ան] մեջ կդնի: Դու պարզապես վերցրու:
26. [...]x Եվ մարդիկ
27. [...]ես] կու[ղարկեմ]:

3. KBo V 3 (Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., 1930, S. 126-129).

- III.
45. ŠA É.GAL^{LIM} MUNUS ma-a-na-aš EL.LUM ma-a-na<-aš>^{MUNUS}SUḪUR.LÁ
46. nu-uš-ši ma-ni-in-ku-wa-an le-e ti-ya-ši nu-uš-ši ma-ni-i[n-ku-]wa-an
47. le-e pa-a-i-ši me-mi-ya-an-na-aš-ši le-e me-ma-at-ti

48. ÌR-KA-ya-aš-ši GÉME-KA ma-ni-in-ku-wa-an le-e pa-iz-[zi]
 49. na-an-za-an me-ek-ki uš-ga-aḫ-ḫu-ut ŠA É.GAL^{LIM} ku-wa[-pí MUNUS ú-iz-zi]
 50. na-aš-ta KAS-az ar-ḫa me-ek-ki wa-at-ka-aḫ-ḫu-ut
 51. nu-uš-ši KAS-an ar-ḫa tu-u-wa tar-na nu-za ki-i ŠA [É.G(AL^{LIM})]
 52. [A-]WA-AT MUNUS me-ek-ki a-ru-ma uš-g[(a-aḫ-ḫu-ut)]
 53. ^mMa-ri-ya-aš ku-iš e-eš-ta na-aš ku-e-da-ni ud-d[a-ni-i še-er (BA.ÚŠ)]
 54. Ú.UL^{MUNUS}SUHUR.LÁ i-ya-at-ta-at a-pa-a-ša-an-kán a[n-da a-uš-z]i
 55. A-BI^{DUTU^{ŠI}}-ma-kán im-ma^{GIS}AB-az ar-ḫa a-uš-z[i na-an-kán] IŠ.BAT
 56. zi-ik-wa-kán a-pu-u-un an-da ku-wa-at a-u[(š-ta)]
 57. na-aš a-pé-e-da-ni ud-da-ni-i še-er BA.ÚŠ nu [ku-e-da-ni ud-da-ni-y]a
 58. še-er an-tu-uḫ-ša-aš ḫar-ak-ta nu-za zi-ik-ka [me-ek-ki uš-g(a-aḫ-ḫu-)]ut

III.

45. Պալատական կինը, եթե նա ազատ (ազնվագարմ) է, եթե նա ստրկուհի է,
 46. նրան մոտ չգնաս և նրա մոտ
 47. չգնաս և ոչ մի խոսք չփոխանակես նրա հետ:
 48. Լինի դա քո ստրուկը կամ ստրկուհին, չմոտենաս
 49. և նրան շատ չնայես: Հենց որ պալատական կինը գա՝
 50. դու ճանապարհից դուրս արի,
 51. և նրա ճանապարհից հեռու մնա: Իսկ այն պալատական կնոջ
 52. գործը, որի պատճառով պետք է շատ զգույշ լինել,
 53. Մարիյան, որ կար, նա այդ գործի պատճառով մահացավ,
 54. Արդյո՞ք, նա չգնաց ստրկուհու մոտ, և արդյո՞ք չէր նայել նրան:
 55. Սակայն, հայրս՝ Արևը, այդ պահին պատուհանից դուրս էր նայել և նրան տեսել:
 56. Ինչու՞ դու նայեցիր:
 57. Եվ նա այդ բանի համար մահացավ և այդ գործի
 58. պատճառով մարդը զոհվեց, և դու պետք է շատ զգույշ լինես:

4. KUB XXXIV 23 (Güterbock H., The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, JCS, 1956, № 10, 3, p. 83-84).

I.

18. ....] e-eš-ta A-BU-YA-ma-za
 19. ....me-n]a-aḫ-ḫa-an-da kat-ta-wa-tar kat-ta
 20. ....KUR^{U⁷RU}Zu-uḫ-ḫa-pa pa-it na-an ar-ḫa
 21. ....-z]a a-ra-aḫ-za-an-da e-eš-ta
 22. ....ar-ḫa wa-ar-nu]-ut^{URU}Zu-uḫ-ḫa-pa-an-ma-kán URU-an
 23. [ḫu-u-ma-an-da-an ar-ḫ]a wa-ar-nu-ut NAM.RA^{MES}-ma-kán
 24. ....I-N]A^{URU}Ḫa-ya-ša i-ya-at-ta-at
 25. ....] x-at na-an IŠ-[T]U^{HUR.SAG}La-ḫa-a
 26. ....]-ir

I.

18. ....] կար: Եվ հայրս
 19. ....ընդդեմ, վրեժխնդրության նպատակով
 20. ....երկիր ք]աղաք Ծովսապա գնաց: Եվ նրա

21. ....] շուրջը ինչ կար
22. ....այրե]g: Քաղաք Ծովսապան, քաղաքը
23. [ամբողջը այ]րեց, և տարագիրները
24. ....] դեպի Հայասս գնացին
25. ....] x-at և նրանց Լախսա լեռներից
- 26.....]-ir:

5. KBo III 4=2Bo TU 48 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 96-97).

III.

93. nam-ma-za ma-aḫ-ḫa-an KUR^{URU}Ti-pí-ya tar-aḫ-ḫu-un nu *A-NA* ^mAn-ni-ya LUGAL^{URU}Azzi

94. LÚ *TE4-MA* u-i-ya-nu-un nu-uš-ši ḫa-at-ra-a-nu-un ku-it-ma-an-wa *A-BU-YA*

95. *I-NA* KUR^{URU}Mi-it-ta-an-ni e-eš-tu nu-wa-ták-kán ÌR^{MES}-*YA* ku-i-e-eš an-da ú-e-er

IV.

1. [nu-wa-ra-aš-mu EGIR-pa pa-a-i.....]

III.

93.Այնուհետև, երբ Տիբիյա երկիրը նվաճեցի (հպատակեցրի), Աննիյայի՝ Ազզիի թագավորի մոտ

94. պատվիրակ (դեսպանորդ) ուղարկեցի և նրան ես գրել էի. «Այն ժամանակ, երբ հայրս

95. Միտաննի երկրում էր, ծառաներս, որ քեզ մոտ եկան

IV.

1. [ինձ ետ վերադարձրու.....]

6. KUB XIV 17=2BoTU 56 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 94-99).

III.

1. [.....] .... [.....]

2. [.....]-ta na-aš ú-it [nu *I-NA* KUR^{URU}Da-an-ku-wa]

3. [i-ya-at-ta-at na-an GUL]-aḫ-ta na-an *IŠ[-TU NAM.RA^{MES}]*

4. [GUD UDU ša-ra-a da-a-aš na-an-kán *I-NA* ^{URU}Ḫa-ya-ša kat[-ta-an-da pe-e-da-]a-aš

5. [GIM-an-ma-at ^DUTU^{Šr} iš-ta-ma-aš-šu-un] nu-uš-ši ḫa-at-ra-a-nu-un [.....]

6. [.....] a-pí-ya-wa-mu-kán *Ú-UL* ku[-it-ki .....-]ir LÚ^{MES} ^{URU?}*Iš-te?-te?-na?-ya-wa-mu-kán UL* ku-i-e-eš-ka [x]

7. [.....zi-ik-ma-wa] ú-it nu-wa *I-NA* KUR^{URU}Da-[an-ku-wa]

8. [i-ya-at-ta-at-ti nu-wa-ra-an GUL-a]ḫ-ta nu-wa-ra-an *IŠ-TU* [NAM.RA^{MES}]

9. GUD UDU ša-ra-a da-at-ta nu-wa-ra-an-kán] *I-NA* KUR^{URU}Ḫa-ya-ša kat[-ta-an-da pe-e-da-a-aš]

10. [EN KU](R^{URU}Az)[-zi-ma-mu.....] ki-iš-ša-an EGIR-pa [ḫa-at-ra-a-iš]

11. [ku-it-ma-wa-mu zi-ik] (ħa-at-re-eš)-ki-ši nu-wa-mu-kán ma-a-an [NAM.RA^{MEŠ}]
12. [an-da ú-e-er] (an-da-ya ku-e-iš-ka? ú-w)[a-an-te-eš nu-wa-ra-aš pa-ra-a Ú-UL]
13. [pi-ya-u-e-ni](ma-a-an-ma-wa ša-a)[n-ħi](-eš-ki-ši-ya?)[.....]..[.....am-mu-uk-ma]
14. (ki-iš-ša-an EGIR-pa ħa-a)t-ra-a-nu-un am-mu-uk-wa ú-wa-nu-[un nu-wa-ká](n)
15. (A-NA ZAG KUR-KA pí-ra-an) [tu]-uz-zi-ya-nu-un nu-wa KUR-KA Ú-UL wa-al-ah-ħu-un
16. [nu-wa-ra-at am-mu-uk IŠ-T]U NAM.RA GUD UDU Ú-UL da-ah-ħu-un
17. (nu-wa zi-ik) [A-NA ^DUTU^{ŠT} šu-]ul-le-e-et nu-wa ú-it KUR^{URU}Da-an-ku-wa
18. [GUL-ah-ta na-at dan-na-at-ta-ah-]ta nu DINGIR^{MEŠ} am-m(e-e-da)-az ti-an-du
19. [nu-wa DI-eš-šar am-me-e-](da-az) ħa-an-na-an-du
20. [a-pa-a-aš-ma-mu ku-it i-da-a-la]-u-wa A-WA-TE^{MEŠ} me-mi-iš-ki-u-an da-a-iš
21. [nu-uš-ši am-mu-uk ku-ru-](ri-ya)-ah-ħu-un nu-uš-ši pa-a-un nu^{URU}U-ra-aš ku-iš URU-aš
22. [ŠA KUR^{URU}](A-az-zi ħa-an-te-ez-zi-iš) a-ú-ri-iš e-eš-ta na-aš-kán na-ak-ki-i pe-e-di
23. [a-ša](-an-za nu ku-iš ke-e TUP-PA^{HL.A}) x x x-ya iš-ta-ma-aš-zi nu u-ya-ad-du
24. (nu a-ši^{URU}U-ra-an URU-an) [a-uš-du ma-ah-ħa-an-na-aš ú-]e-da-an-za e-eš-ta

III.

1. [.....] .... [.....]
2. [.....]-ta և նա եկավ [և Գանկուվա երկիրը]
3. [գնաց և այն գր]ավեց: Եվ [գերիներ],
4. [խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն վերցրեց և նրանց] Հայասսա երկիր տա[րավ]
5. [երբ այդ մասին Արևս լսեցի], նրան գրեցի [....]
6. [.....] այնուհետև ինձ ոչի[նչ .....]իր: Եվ Իստիտինա? քաղաքի մարդիկ ով (էլ) որ չ[x]
7. [.....Բայց դու] եկար և դեպի Գ-ա[նկուվա] երկիր
8. [գնացիր և գր]ավեցիր և այնտեղից [գերիներ]
9. [խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ վերցրեցիր և] և Հայասսա երկիր տա[րար]:
10. [Մակայն տերը (Ազ)զի երկրի ինձ.....] ինչ պատասխան [գրեցիր]:
11. [Այն ինչ դու ինձ] (գրեց)իր: [Գերիները] ինձ հետ
12. [եկան] (և ով որ? եկ)[ավ, նրան չեմ]
13. [տա?]: (Բայց եթե հարձակվեցիր?)[.....]..[....Ես]
14. (նորից) ուղարկեցի նամակ: Եվ ես եկ[ա և]
15. (քո երկրի սահմանի մոտ) [բա]նակեցի, բայց քո երկրի վրա չհարձակվեցի:
16. [Եվ ես] գերիներին, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն չվերցրեցի:
17. (Իսկ դու) [Արևիս ք]արկացրեցիր, եկար և Գ-անկուվա երկրի վրա
18. [հարձակվեցիր և այն ամայացրեցի]ր: Եվ աստվածները թող ինձ հետ լինեն,
19. [թող դատեն և ին](ձ) առաջնորդեն:
20. [Նա ինձ թշնամակ]ան բառեր գրեց:
21. [Եվ ես բա](ր)կացա և գնացի դեպի նա: Եվ Ուրա քաղաքը, որն
22. (Ազզի) [երկրի] առաջին սահմանային ամրոցն է, այն մի զառիվայր (դժվարամատչելի) տեղում էր գտնվում:
23. (Եվ ով որ այս նամակները) x x x-ya լսի, թող գա
24. (և Ուրա քաղաքը) [տեսնի, երբ նա] կանգուն էր:

7. 2BoTU 56 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 102-103).

IV.

7. [..... LÚ^{MEŠ URU}Ha]-ya-ša-ma GIM-an
8. [..... iš-ta-ma-aš-ši-ir ^DUTU^{ŠI}-wa ú-iz-zi
9. [nu-mu-kán LÚ *TE4-MA* me-na-aḫ-ḫa-a]n-da pa-ra-a ne-e-e-er
10. [nu-mu wa-tar-na-aḫ-ḫi-ir *BE-]*LÍ-*NI*-wa-kán ku[-it x]
11. [.....n]u-wa-ra-at na-aḫ[-šar-ri-ya-an-ta-at]
12. [.....]-wa-kán [.....]

IV.

7. [..... Երբ Հա]յասայի մարդիկ
8. [..... լսեցին, որ Արևը գալիս է,
9. [ինձ ընդառաջ պատվիրակ(դեսպանորդ) ուղարկեցին]:
10. [Եվ ինձ հաղորդեցին: Ինչու է մե]ր տերը
11. [.....և] վախեցան
12. [.....]-wa-kán [.....]

8. KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 130-139).

III.

57. ma-aḫ-ḫa-an-ma ḫa-me-eš-ḫa-an-za ki-ša-at nu *I-NA* KUR^{URU} Az-zi
58. da-a-an KAS-ši nam-ma pa-a-un nu-za *I-NA* ^{URU}In-ga-la-wa
59. *A-NA ÉRIN*^{MEŠ} ANŠU.KUR.RA^{HI.A} ú-wa-a-tar i-ya-nu-un LÚ^{MEŠ URU} Az-zi-ma
60. ^DUTU^{ŠI} ku-it ka-ru-ú ḫu-ul-li-iš-ki-nu-un
61. ^mNu-u-wa-an-za-ša-aš GAL.GEŠTIN ŠA-PAL^{URU} Kán-nu-wa-ra ḫu-u[-li-iš-ki-i]t
62. nu-mu-za nam-ma UD.KAM^{HI.A} za-aḫ-ḫi-ya-u-wa-an-zi Ú-UL [ku-wa-at-ka]
63. ḫa-an-da-al-li-i-e-er nu-mu-za-kán MÚ.KAM-za wa-al-ḫu[-u-wa-an-zi]
64. zi-ik-ki-ir MÚ.KAM-za-wa-aš[-ši-kán] an-da [ḫa-at-ke-eš-nu-um-me-ni]
65. ma-aḫ-ḫa-an-ma ^DUTU^{ŠI} [me-mi-a]n iš-[ta-ma-aš-šu-un]
66. LÚ^{MEŠ URU} Az-zi-wa[-ták-kán] MÚ.KAM-za ŠA(G) K[ARAŠ^{HI.A}]
67. GUL-aḫ-ḫu-u-wa-an-z[i] zi-ik-kán-zi [x]
68. nu-za ^DUTU^{ŠI} KARAS^{HI.A} iš-ḫi-ú-ul-la-aḫ-ḫu-un [KARAS^{HI.A}]
69. ma-aḫ-ḫa-an UD.KAM-ti pu-tal-li-ya-an-da i-ya-at-ta-[ri]
70. MÚ.KAM-az-ma-at-kán še-e-na-aḫ-aš *QA-TAM-MA* e-eš-zi
71. nu ma-aḫ-ḫa-an LÚ^{MEŠ URU} Az-zi e-ni-iš-ša-an pa-aḫ-ša[-nu-wa-an.....]
72. a-ú-e-er nu nam-ma (.....)

III.

57. Հենց որ գարունը բացվեց, դեսպի Ազգի երկիր
58. երկրորդ անգամ ճանապարհ ընկա և Ինգալավա քաղաքում
59. հետինոսն զորքերի և մարտակառքերի զորատես անցակացրեցի: Բայց Ազգիի մարդիկ
60. Արևիս դեմ արդեն կռվել էին,
61. Նուվանցան՝ մեծ մառանապետը Կաննուվարա քաղաքի մոտ հաղ[թել էր]:

62. Եվ ինձ հետ այնուհետև ցերեկով կռվել [բռնորովին]
63. չհամարձակվեցին և ինձ զիշերը հարվ[ածել]
64. որոշեցին: Քիշերը [նրանց] կ[ճնշենք]
65. Իսկ երբ Արևս [այդ լու]րը [լսեցի],
66. Ազգիի մարդիկ զիշերով զ[որքերի] կենսորոնին
67. էին նախաստեամս հարվածել [x]:
68. Եվ Արևս զորքերը միավորեցի: [Չորքերը]
69. զիշերը ցերեկվա նման մարտական վիճակով գնացին:
70. Քիշերն այդ կերպ դարանում մնացին:
71. Եվ երբ Ազգիի մարդիկ այդ պաշտպ[անությունը.....]
72. տեսան, այնուհետև (.....)

IV.

4. nu *I-NA*^{URU} A-ri-ip-ša-a an-da[-an za-aḫ-ḫi-ya i-ya-an-ni-ya-nu-un]
5. a-ši-ma-kán^{URU} A-ri-ip-ša-aš Š[À A.A]B.BA ki-it-ta-ri
6. nam-ma-aš-ši URU-ri-a-še-eš-šar ku-it na-aš ḪUR.SAG^{NÀ} pe-e-ru-nu[-uš ḫar-kir]
7. nam-ma-at me-ek-ki pár-ku nu-kán KUR-e ku-it ḫu-u-ma-an ša-ra-a pa-a[-an]
8. e-eš-ta na-an ÉRIN^{MEŠ} pa-an-ku-uš ḫar-ta na-an^DUTU^{ŠI} za-aḫ-ḫi-ya-nu-u[n]
9. nu-mu^DU NIR.GÁL *BE-LÍ-YA* ^DUTU^{URU} A-ri-in-na GAŠAN-YA^DU^{URU} Ḫa-at-ti
10. ^DLAMMA^{URU} Ḫa-at-ti^DU KARASŠ^D IŠTAR LÍL DINGIR^{MEŠ}-ya ḫu-u-ma-an-te-eš
11. pi-ra-an ḫu-u-i-e-er ŠA 1-EN GAL-ya Ú-UL pa-it
12. [nu-]kán^{URU} A-ri-ip-ša-a-an za-aḫ-ḫi-ya-az kat-ta da-aḫ-ḫu-un
13. [n]a-an^{URU} Ḫa-at-tu-ši ḫu-u-ma-an-ti-i ša-a-ru-ù-i ma-ni-ya-aḫ-ḫu-un
14. [nu]-za ÉRIN^{MEŠ} ANŠU.KUR.RA^{HI.A} ŠA BI-IR-TI IŠ-TU NAM.RA^{HI.A} GUD UDU-ya
15. [me]-ek-ki ú-e-mi-ya-at nu^DUTU^{ŠI} a-pe-e-da-ni-pát UD-ti
16. [A-]NA^{URU} A-ri-ip-ša-a-pit še-e-šu-un
17. lu-uk-kat-ta-ma *I-NA*^{URU} Du-uk-ka-am-ma an-da-an za-aḫ-ḫi-ya i-ya-an-ni-ya-nu-un
18. ma-aḫ-ḫa-an-ma-mu-kán LÚ^{MEŠ} URU^D Du-uk-ka-am-ma me-na-aḫ-ḫa<-an>-da a-ú-e-ir
19. na-at-mu me-na-aḫ-ḫa-an-da ú-e-ir na-at-mu GÌR^{MEŠ}-aš kat-ta-an
20. ḫa-a-li-i-e-er nu-mu me-mi-ir *BE-LÍ-NI*-wa-an-na-aš ŠA^{URU} A-ri-ip-ša-a
21. i-wa-ar^{URU} Ḫa-at-tu-ši ša-a-ru-u-wa-an-zi le-e ma-ni-ya-aḫ-ti
22. nu-wa-an-na-aš *BE-LÍ-NI* an-da a-ra-an-da ar-nu-ut nu-wa-an-na-aš^{URU} Ḫa-at<-tu>-ši
23. ar-ḫa pe-e-ḫu-te nu-wa-an-na-aš-za ÉRIN^{MEŠ} ANŠU.KUR.RA^{HI.A} i-ya nu nam-ma^DU-
TU^{ŠI}
24. ^{URU} Du-uk-ka-ma-an URU-an [ša-]a-ru-u-wa-an-zi Ú-UL tar-na-aḫ-ḫu-un
25. na-an-kán IŠ-TU NAM.RA x x-ḫ-ḫu-un NAM.RA^{URU} Du-uk-kà-ma
26. 3 *LI-IM* NAM.RA *I-NA* É[LUGAL] ku-in ú-wa-te-nu-un
27. na-an-za-an ÉRIN^{MEŠ} ANŠU.KUR.R[A^{HI.A}] i-ya-nu-un
28. ma-aḫ-ḫa-an-ma LÚ^{MEŠ} URU^D Az-zi a-ú-e-er URU.DIDLÍ^{HI.A} BÀD-kán ku-it za-aḫ-ḫi-ya-
az
29. kat-ta da-aš-ki-u-wa-an te-eḫ-ḫu-un nu LÚ^{MEŠ} URU^D Az-zi ku-i-e-eš
30. URU.DIDLÍ^{HI.A} BÀD^{NÀ} pé-e-ru-nu-uš ḪUR.SAG^{MEŠ}-uš pár-ga-u-e-eš na-ak-ki-i
31. *AŠ-RI*^{HI.A} EGIR-pa ḫar-kir na-at na-aḫ-ša-ri-ya-an-da-ti nu-mu LÚ^{MEŠ} ŠU.GI KUR^{TI}
32. me-na-aḫ-ḫa-an-da ú-e-er na-at-mu GÌR^{MEŠ}-aš kat-ta-an ḫa-a-li-i-e-er
33. nu-mu me-mi-ir *BE-LÍ-NI*-wa-an-na-aš le-e ku-it-ki ḫar-ni-ik-ti
34. nu-wa-an-na-aš-za *BE-LÍ-NI* ÌR-an-ni da-a nu-wa *A-NA* *BE-LÍ<-NI>* ÉRIN^{MEŠ}
ANŠU.KUR.RA^{HI.A}
35. pe-eš-ki-u-wa-an ti-i-ya-u-e-ni [NAM.R]A^{URU} Ḫa-at-ti-ya-wa-an-na-aš-kán ku-iš

36. an-da nu-wa-ra-an pa-ra-a pi-i-y[a-u]-e-ni na-aš nam-ma ^DUTU^{ŠI} *Ú-UL*
37. ħar-ni-in-ku-un na-aš-za ĪR-an-ni da-aḫ-ḫu-un na-aš-za ĪR-aḫ-ḫu-un
38. nu-mu MU.KAM-za ku-it še-ir te-e-pa-u-e-eš-ša-an-za e-eš-ta nu nam-ma
39. KUR ^{URU}Az-zi *Ú-UL* da-ni-nu-nu-un nu LÚ^{MES} ^{URU}Az-zi li-in-ga-nu-nu-un
40. nam-ma ^{URU}Ḫa-at-tu-ši ú-wa-nu-un nu ^{URU}Ḫa-at-tu-ši
41. gi-im-ma-an-da-ri<-ya>-nu-un ....

IV.

4. Եվ Արիպաս քաղաքը գրավելու համար շարժվեցի]:
5. Այդ Արիպաս քաղաքը ծ[ովի մե]ջ էր գտնվում:
6. Նրա բնակչությունը հեռացել էր և զբաղեցրել էր ժայռոտ լեռը,
7. հեռվից այն շատ բարձր էր երևում: Եվ ողջ երկիրը վեր էր բարձրացել:
8. Եվ այն գորքերը ամբողջովին ավերեցին: Եվ նրան Արևս հարվածեցի:
9. Եվ ինձ Ամարոպի հզոր աստվածը՝ իմ տերը, Արիմնայի Արևի աստվածուհին՝ իմ տիրուհին, Խաթթիի Ամարոպի աստվածը,
10. Խաթթիի Հովանավոր աստվածը, Բանակի Ամարոպի աստվածը, Գաշտի Իշտար աստվածուհին, բոլոր աստվածները
11. առաջնորդում էին և ինձ հետ էին և ինձ չլքեցին:
12. Եվ Արիպաս քաղաքին հարվածեցի, նվաճեցի
13. և Խաթթուսաս քաղաք ամբողջ ավարը ուղարկեցի:
14. Եվ զինվորները, կառամարտիկները ամբողջում գերիներ, խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն
15. շատ գտան: Եվ ես՝ Արևս, այդ օրը
16. Արիպասյում զիջեցի:
17. Հաջորդ օրը դեպի Դուգգամա քաղաք արշավեցի՝ այն նվաճելու համար:
18. Երբ Դուգգամա քաղաքի մարդիկ ինձ տեսան իրենց առջև,
19. Նրանք ինձ ընդառաջ եկան և իմ ոտքերի առջև
20. ծունկի եկան և ինձ ասացին՝ մեր տե՛ր, մեզ Արիպաս քաղաքի
21. նման Խաթթուսաս քաղաքի համար ավարի չմատնես:
22. Մեզ, մեր տե՛ր, ամբողջովին մի ավարառի, այլևս մեզ Խաթթուսաս քաղաքի համար
23. մի՛ տար: Մեզ՝ որպես զինվորներ, կառամարտիկներ՝ ր վերցրու: Այնուհետև Արևս
24. Դուգգաման՝ այդ քաղաքը, չավերեցի:
25. Եվ նրանցից գերիներ x x-հ-հս-տ, գերիներ Դուգգամայից
26. 3000 գերի թագավորական պալատ բերեցի:
27. Եվ նրանց զինվորներ և կառամարտիկներ դարձրեցի:
28. Երբ Ազգիի մարդիկ տեսան, որ իրենց ամրացված քաղաքները ինչպես են
29. նվաճում, Ազգի երկրի մարդիկ, որոնք
30. ամբոցներում և լեռների բարձր և դժվարամատչ
31. վայրերում էին ապաստանել, նրանք վախեցան: Եվ երկրի ավագներն ինձ
32. ընդառաջ եկան: Եվ ոտքերիս առջև ծունկի եկան:
33. Եվ ինձ ասացին՝ մեր տե՛ր, մեզ մի՛ ոչնչացրու,
34. այլևս մեզ, մեր տե՛ր, ծառայության՝ վերցրու, և մեր տիրոջը զինվորներ, կառամարտիկներ
35. կուղարկենք: Խաթթիի գերիներին, որ մեզ մոտ են,
36. նրանց կուղարկենք: Եվ թող այնուհետև Արևը
37. չոչնչացնի, այլ ծառայության վերցնի:
38. Եվ քանի որ տարին վերջանում էր,
39. Ազգի երկիրը չամրացրեցի և Ազգիի մարդկանց երդման տակ դրեցի:
40. Այնուհետև Խաթթուսաս քաղաք եկա: Եվ Խաթթուսասում
41. ձմեռեցի:

9. KBo IV 4=2BoTU 58 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, MVAG, 1933, № 38, S. 138-141).

IV.

42. ma-aḫ-ḫa-an-ma ḫa-me-eš-ḫa-an-za ki-ša-at ma-an *I-NA* KUR^{URU} Az-zi ta-ni-nu-ma-an-zi
43. pa-a-un ma-aḫ-ḫa-an-ma LÚ^{MEŠ URU} Az-zi iš-ta-ma-aš-šir^{DUTUŠI}-wa ú-iz-zi
44. nu LÚ^{MEŠ URU} Az-zi^m Mu-ut-ti-in LÚ^{URU} Ḫa-li-ma-na-a me-na-aḫ-ḫa-an-da
45. [u-]i-e-er nu-mu ki-iš-ša-an wa-a[-tar-]na-aḫ-ḫi-ir *BE-LÍ<-NI>*-wa-an-na-aš ka-ru-ú
46. [ku-]it ḫar-ni-ik-ta nu-wa *BE-LÍ-NI* li-e nam-ma ú-wa-ši nu-wa-an-na-aš-za *BE-LÍ-NI*
47. [ÌR-a]n-ni da-a nu-wa *A-NA BE-LÍ-NI ÉRIN^{MEŠ} ANŠU.KUR.RA^{MEŠ}* pe-eš-ki-u-wa-an-ti-ya-u-e-ni
48. [NAM.R]A^{URU} Ḫa-at-ti-ya-wa-an-na-aš-kán ku-iš an-da nu-wa-ra-an pa-ra-a pi-i-ya-u-e-ni
49. [nu-mu NA]M.RA^{URU} Ḫa-at-ti 1 *LÍ[-IM]* NAM.RA EGIR-pa pi-i-e-er
50. [nu-m]u e-ni-iš-ša-an ku-it [^mMu-]ut-ti-in LÚ^{URU} Ḫa-li-ma-na-a
51. [me-]na-aḫ-ḫa-an-da u-i-e-er [NAM.RA]^{URU} Ḫa-at-ti-ya-mu EGIR-pa pí-i-e-er
52. nu nam-ma^{DUTUŠI} *I-NA* KUR^{URU} [Az-zi]i *Ú-UL* pa-a-un na-aš-za ÌR-an-ni
53. da-aḫ-ḫu-un na-aš-za ÌR-aḫ-ḫu[-un] nu nam-ma^{DUTUŠI} a-pé-e-da-ni MU.KAM-ti
54. gi-im-ri *Ú-UL* ku-wa-pí-ik-ki pa-a-un nu *I-NA*^{URU} A-an-ku-wa an-da-an
55. ú-wa-nu-un nu *I-NA*^{URU} A-an-ku-wa gi-im-ma-an-ta-ri-ya-nu-un

IV.

42. Երբ գարունը բացվեց, Ազգի երկիրը կարգավորելու համար
43. գնացի: Երբ Ազգի երկրի մարդիկ լսեցին, որ Արևը գալիս է,
44. Ազգիի մարդիկ Մուտտիին՝ Խալիմանա քաղաքի մարդուն ընդառաջ
45. ուղարկեցին: Եվ ինձ այսպես դիմեց. մեր տե՛ր, մեզ արդեն
46. հարվածել ես: Մեր տե՛ր, նորից մեզ մոտ մի՛ արի, այլ մեր տե՛ր, մեզ
47. [ծառայությ]ա՛ն վերցրու: Մեր տիրոջը զինվորներ և կառավարտիկներ կուղարկենք:
48. Խաթթիի գերիները, որ մեզ մոտ են, նրանց կուղարկենք:
49. [Եվ ինձ] Խաթթի երկրի 1000 գերի վերադարձրեցին:
50. [Եվ ինձ] քանի որ [Մու]տտիին՝ Խալիմանա քաղաքի մարդը
51. [ընդ]առաջ եկավ և [գերիներին] Խաթթի երկրի վերադարձրեց,
52. Թող Արևը [Ազգ]ի չգնա: Եվ թող մեզ ծառայության
53. վերցնի և մեզ ծառայեցնի: Այնուհետև, Արևս, քանի որ
54. ձմեռնամուտ էր, ոչ մի տեղ չգնացի: Դեպի Անկուվա քաղաք
55. գնացի և Անկուվայում ձմեռեցի:

10. Friedrich J., Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, S. 134-136.

50. nu-uš-ma-aš ka-a-ša ki-e k[u-e u]d-da-a-ar *ŠA.PAL NI.IŠ DINGIR^{LIM}*
51. te-eḫ-ḫu-un na-at ma-a-an [šu-me-eš LÚ^{MEŠ URU} Ḫ]a-ya-ša^m Ma-ri-ya-aš-ša
52. *Ú-UL* pa-aḫ-ḫa-aš-te-ni nu-uš-ma[-aš ke-e] *NI.IŠ DINGIR^{LIM}* šu-me-en-za-an
53. SAG.DU^{MEŠ}-*KU-NU QA.DU DAM^{MEŠ}-KU-NU DUMU^{MEŠ}[-KU-NU ŠEŠ]^{MEŠ}-KU-NU*
MUNUS.KU^{MEŠ}-*KU-NU*

54. MÁŠ^{HLA}-*KU-NU* Ē^{MEŠ}-*KU-NU* A.ŠÀ^{HLA}-*KU-NU* U[RU DIDLI^{HLA}-*KU-N*]U
 GIŠSAR.GEŠTIN-*KU-NU*
 55. KISLAĤ^{HLA}-*KU-NU* GUD^{HLA}-*KU-NU* UDU^{HLA}-*KU-NU* [QA.DU MIM-MU-*KU-NU*-
 ya]
 56. kat-ta-an ar-ĥa <ĥar-ga-nu-wa-an-du> da-an-ku-wa-ya-az-ma-aš-k[án tág-n]a-az
 57. še-ir ar-ĥa ni-ni-in-kán-du nu-uš-ša-an a[m-mu-uk]
 58. A.NA LÚ^{<MEŠ>} KUR^{URU}Ĥa-ya-ša^mMa-ri-ya <KUR>^{URU}Ĥa-ya-ša-y[a]
 59. i-da-a-lu Ú-UL tág-ga-aš-[ĥi]

50. Եվ ձեզ այսպես երդման տակ
 51. դրեցի, եթե [դուք՝ մարդիկ Հ]այասայի, և Մարիյա
 52. չկատարեք, ապա [այս] երդումը ձեզ
 53. բոլորիդ՝ ձեր կանանց, ձեր որդիների, ձեր եղբայրների, ձեր բույրերի, ձեր
 54. ընտանիքների, ձեր տների, ձեր դաշտերի, ձեր քաղաքների, ձեր [խաղողի
 այգիների, ձեր
 55. արտերի, ձեր խոշոր եղջերավոր անասունների, ձեր ոչխարների, ձեր [ունեցվածքի
 հետ միասին]
 56. թող սաստիկ <ոչնչացնի>, ս[և եր]կրի
 57. երեսից: Եվ [ես]
 58. Հայասայի մարդկանց, Մարիյային՝ Հայասա երկրի,
 59. չարիք չեմ պատճառի:

11. KUB XXVI 39 (Forrer E., Ĥajasa-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 6. Քոսյան Ա., Հայասայի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՄՄԵԺ, 2005, XXIV, էջ 445-446).

- I.
 26. [D]U.GUR^{URU}Ĥa-ya-ša^DIŠTAR^{URU}Pa-a-at-te-u-[.....]
 27 .....
 28. [D .....-š/t]a?-an-nu-uš^{URU}La-ĥi-ir-ĥi-la^DZa-ag-ga(-)[.....^[URU]Qa?-ad-ku/ma-ša/ta?
 29. [DU^{URU}]Ar-ni-ya^DTa-a-ru-u-mu-uš^{URU}Kam?-[.....]
 30. [D]U^{URU}Pa-aĥ-ĥu-u-te-ya^DTe-ri-it-ti-tu-u-ni-i[š]
 31. [URU^U]Ta-ma-at-ta^DU-na-ga-aš-ta-aš^{URU}Ga-zu-ú[?]
 32. DU tak-ša-an-na-aš^{URU}Ar-ĥi-ta^DBa-al-ta-ik
 33. [URU^U]Du-ug-ga-am-ma-na^DU-na-ag-ga-aš-ta-aš^{URU}Pár-ra-ya
 34. [D ...r]a(?)-ĥu-ĥu-uš^{URU}Ga-aš-mi-ya-ĥa^DŠi-il-l[i?-x]-l[i?^{URU}.....]

12. KUB XIV 4 (Քոսյան Ա., Մուրսիլիս II-ի հայասական արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2004, քիվ 2, էջ 199-200).

- IV.
 24. [ma-a-an I-NA KUR^{URU}A]z-zi-ma i-ya-aĥ-ĥa-at nu^DUTU-uš ša-ki-ya-aĥ-ta MUNUS.
 LUGAL-ma
 25. [.....ki-iš-ša-a]n me-mi-iš-ki-it e-ni-wa ku-it^DUTU-uš š[a-ki-y]a-aĥ-ta

26. [.....i-ši-y]a-aḫ-ta *Ú-UL-wa ŠA LUGAL ÚŠ* i-ši-ya-aḫ-ta nu-[wa] ma-a-an
27. [.....]^{MES URU}Ḫa-at-ti-ma-wa-za *AŠ-ŠUM BE-LU-UT-TI* ta-ma-a-in
28. [.....-w]a-za ^fAm-mi-in-na-ya N[UMUN?] *ŠA* ^fAm-mi-in-na-ya-ya
29. [.....i-y]a-an-zi ^DUTU^{ŠI}-ma-za *I-NA KUR* ^{URU}Ḫa-ia-ša
30. [.....]x tup-pí-az EGIR-an-da ḫa-at-ra-a-eš
31. [.....EGIR-an-d]a wa-tar-na-aḫ-ta ma-a-an ^{URU}Ḫa-ya-ša-az-ma
32. [.....] ḫu-u-da-a-ak *Ú-UL* me-mi-iš-ta

.....

24. Իսկ [երբ] ես Ա[զզի երկիր] արշավեցի, արևը նշան տվեց: Իսկ թագուհին
25. [Խաթթ]ր[ում] [խոսում էր (այսպես). Այդ նշանը, որ արևը տվեց,
26. [ի՞նչ է այն կանխա]գուշակում: Արդյո՞ք (այն) արքայի մասին չի կանխագուշակում: Եվ եթե
27. [այն կանխագուշակում է արքայի մասին, արդյոք] Խաթթիի [բնակիչ]ները ուր[ի]շ մեկին իշխանության
28. [չալիտի ընտրեն]: Արդյոք նրանք Ամմիննայային և Ամմիննայայի
29. [որդուն(?)[.....]-են: Իսկ Արևս Հայասայում
30. [.....] կավե սալիկի վրա դու պատասխանեցիր:
31. [.....] նա հրաման [արձակ]եց: Իսկ (երբ) Հայասայից
32. [.....] նա շտապ/անմիջապես չասաց:

.....

ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԺԱՍԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

Թուղխալիյաս I/II (Ք.ա. XIV դարի սկիզբ)

Առնովանդաս I (Ք.ա. XIV դարի I կես)

Խաթթուսիլիս II (Ք.ա. XIV դարի I կես)

Թուղխալիյաս III (Ք.ա. 1360-1344թթ.)

Մուպալիլուլիումաս I (Ք.ա. 1344-1322թթ.)

Առնովանդաս II (Ք.ա. 1322-1321թթ.)

Մուրսիլիս II (Ք.ա. 1321-1295թթ.)

Մովատալիս II (Ք.ա. 1295-1272թթ.)

Ուրխի-Թեշուր (Մուրսիլիս III) (Ք.ա. 1272-1267թթ.)

Խաթթուսիլիս III (Ք.ա. 1267-1237թթ.)

Թուղխալիյաս IV (Ք.ա. 1237-1209թթ.)

Առնովանդաս III (Ք.ա. 1209-1207թթ.)

Մուպալիլուլիումաս II (Ք.ա. 1207---թթ.)

**HAYASA:
THE POLITICAL AND CULTURAL HISTORY.**

SUMMARY

The history of the kingdom of Hayasa (known from the Hittite sources) is an inseparable part of the Armenian history. The kingdom of Hayasa played an important role in the historic events of ancient world in the 2nd millennium BC.

The study of the cuneiform inscriptions related to Hayasa allows to present a complete picture of the military and political history of this ancient state unit of the Armenian Highland. It is important for an objective assessment of the history of that time.

The conclusions made as a result of the study are as follows:

At the beginning of the 14th century BC, according to the Hittite sources, the kingdom of Hayasa-Azzi emerged in the Armenian Highland. In a relatively short period of time this state displayed a great vitality by playing an important role in the region's political life.

Analyzing the opinions of the specialists regarding the historical-geographical position of Hayasa-Azzi, we can indicate that they locate it mainly in the north-west of the Armenian Highland. Meanwhile, it is also evident that the Hittite sources contain data about Hayasa so far as the Hittites could penetrate into the western regions of the Armenian Highland. Thus, the extension of Hayasa-Azzi towards east is probable, taking into consideration the fact that the area in question was part of the Late Bronze Age cultural area of the Armenian Highland.

It is natural that in addition to the Hittite Empire which was its western neighbor; Hayasa also had relations with its southern and eastern neighboring countries.

Hayasa-Azzi had its territory, court, army, settlements and pantheon.

The Hittite sources differentiated between units having royal power and political formations that were simply governed by tribal chiefs. The Hittites speak about Anniya, Hukkana and Karanni as kings. The kings of Hatti signed treaties, established relationships by marriage and invited the kings of Hayasa to their court.

Judging from the correspondence between Hatti and Hayasa, it is worth mentioning that there should be scribes in the Hayasaean court who conducted state correspondence.

The men of Azzi served in the Hittite army as charioteers. The army of Hayasa-Azzi had at least 700 chariots and an infantry of 10.000 warriors. It was a considerable force for the time.

The Hittite sources give information about more than twenty towns (settlements). Thus, the towns of Hayasa-Azzi mentioned in the Hittite sources testify to the existence of urban life in the country and cult centers in those towns. At the same time from one part of “Hukkana’s Treaty” it can be concluded also that the Hayasaeans were farming and breeding cattle.

The Hayasaean town Aripša, which was mentioned in the campaign made during the 10th year of Muršiliš’ reign, was described as a town “in the sea”. It was not situated on the coast of the Black Sea because in that case the Hittites would have to pass through the Eastern-Pontic Mountains and their confrontation with the martial Kaska tribes would be inevitable. During that campaign Muršiliš had moved across the territory of Upper Armenia and, passing through Turuberan, reached the shore of Lake Van where Aripša was situated. Thus, authors who assume that the town was situated on the shore of Lake Van are correct. Hayasa-Azzi stretched at least from the Upper Euphrates valley to the basin of Lake Van.

In the 13th century BC Hayasa-Azzi was an independent state and was neither a subject to the Hittite Empire nor the Assyrian Empire. The division of the Hittite Empire into several states at the beginning of the 12th century BC had to result in creating more favorable conditions for Hayasa-Azzi. Assyria also faced a political fall that time. Thus, there was no serious external factor that could result in the fall of Hayasa-Azzi. We assume that Hayasa existed also during the 12th century BC: not as a united state, but as a state consisting of several political units (Nairi states).

In Late Bronze Age the territories of the historic regions of Great Armenia, namely part of the territories of Tayk and Upper Armenia’s provinces, the western districts of Ayra-rat province, the northern districts of the Turuberan province and the north-east of Armenia Minor were parts of Hayasa-Azzi.

At present there are a number of archaeological sites in that region - Sos, Karaz, Blur, Güzelova, Büyüktepe, etc. The archaeological excavations in Upper Armenia and adjacent regions throw a new light upon the history and culture of Hayasa, its political and economic relations.

The pantheon of Hayasa was presented in one Hittite inscription which was probably part of a treaty between the Hittite and the Hayasaean kings. Fourteen cult centers and deities

were mentioned in the treaty. According to that list we can conclude that there were *temples* in those 14 settlements.

The name of Hayasa originated from the ethnic name *Hay* of earlier epochs. The original name *Hay* (Armenian) of the autochthons of the land, situated to the east, was familiar to the Hittites. Thus, according to the rules of their language, the Hittites added the suffix “asa” which meant in their language a place. Therefore, we have the toponym Hay+asa.

Being the neighbor of the Hittite Empire Hayasa could not help bearing its political, cultural and economic influence. But having an original culture the state of Hayasa-Azzi was a part of the political, cultural and economic entity of the Armenian Highland.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Ադոնց Ն.**, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, «Հայաստան» հրատարակչություն, 432 էջ:
- Այվազյան Հ.**, Հայերեն մետաղանունների ծագումնաբանության հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1998, թիվ 3, էջ 182-192:
- Ավետիսյան Հ.**, Հնագույն էթնիկական տեղաշարժերը և Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. III-I հազարամյակներում, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 239-246:
- Ավետիսյան Հ.**, Հայկական լեռնաշխարհը խուռի-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների ոլորտում, ՊԲՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 221-230:
- Ավետիսյան Հ.**, Արամեացիների տեղաշարժը դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններ և նրանց պայքարը Ասորեստանի դեմ (մ.թ.ա. XII-XI դդ.), ՊԲՀ, 1998, թիվ 3, էջ 125-132:
- Ավետիսյան Հ.**, Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ., Երևան, 2002, «Զեյթուն» հրատարակչություն, 187 էջ:
- Բարսեղյան Լ.**, Խայասա-Ազգիի ու նրա մի քանի բնակավայրերի տեղադրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1963, թիվ 3, էջ 307-313:
- Բարսեղյան Լ.**, Հայասա-Ազգիի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մասին, ՏՀԳ, 1963, թիվ 6, էջ 101-106:
- Բարսեղյան Լ.**, Հայասա-Ազգիի ռազմա-քաղաքական պատմությունից, ՏՀԳ, 1964, թիվ 7, էջ 73-79:
- Բարսեղյան Լ.**, Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ, Երևան, 1996, ՀՀ ԳԱԱ Գիտական տեղեկատվության կենտրոն, 304 էջ:
- Գաբրիելյան Հ.**, Հայկական լեռնաշխարհ, Երևան, 2000, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 374 էջ:
- Դանիելյան Է.**, Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ, ՊԲՀ, 2003, թիվ 3, էջ 30-37:
- Դավթյան Ա.**, Հայոց աստղային դիցաբանություն, Երևան, 2004, «Տիգրան Մեծ» հրատարակչություն, 264 էջ:
- Երեմյան Ս.**, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 59-74:
- Երեմյան Ս.**, Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2, էջ 27-56:
- Իսրայելյան Հ.**, Պաշտամունքն ու հավատալիքը ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում (ըստ հնագիտական նյութերի), Երևան, 1973, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 172 էջ:
- Խաչատրյան Ա.**, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, հրատարակչություն Մելքոնյան ֆոնդի, 555 էջ:
- Խաչատրյան Վ.**, Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, «Չանգակ-97» հրատարակչություն, 159 էջ:
- Կարապետյան Լ.**, Հայաստանի գունազարդ խեցեղենի ձևերը և զարդանախշերը, ՊԲՀ, 1964, թիվ 3, էջ 212-219:
- Կրկյաշարյան Ս.**, Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI-մ.թ. IV դդ.), Երևան, 2005, «Լուսակն» հրատարակչություն, 311 էջ:
- Հակոբյան Թ.**, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության: Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դարի սկիզբը, Երևան, 1960, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 480 էջ:
- Հակոբյան Թ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, «Հայաստան» հրատարակչություն, 256 էջ:
- «Հայ» անունը ըստ Պ. Կրեյմերի, ՀԱ, 1933, թիվ 7-8, էջ 429-432:
- Հմայակյան Հ.**, Հայասական ^ՊU.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, ՍՍՍԵԺ, 2004, XXIII, էջ

381-394:

Հնայակյան Հ., Հոգևոր ավանդույթների ժառանգականությունը (Պտղաբերության պաշտամունքից մինչև քրիստոնեություն), 21-րդ դար, 2005, թիվ 2(8), էջ 165-175:

Ղազարյան Ռ., Հայաս-Ազգիի տեղադրության հարցի շուրջ (ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության), Մերձավոր Արևելք, 2005, էջ 35-39:

Ղափանցյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն (Հին շրջան), Երևան, 1961, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱԱ հրատարակչություն, 362 էջ:

Մարտիրոսեան Ն., Հայերենի յարաբերութիւնը հեթիտերենի հետ (Նպաստ մը Հեթիտ եւ Հայ բառաքնութեան), ՀԱ, 1924, թիվ 9-10, էջ 453-459, 1926, թիվ 7-8, էջ 369-374:

Մարտիրոսյան Ն., «Գիլգամեշ» դյուցազներգությունը, ՊԲՀ, 1958, թիվ 3, էջ 75-83:

Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4, էջ 82-107:

Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեթ և հայ բառաքնության, ՊԲՀ, 1972, թիվ 2, էջ 163-186:

Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1994, «Հայաստան», ԳԱԱ հրատարակչություններ, 180 էջ:

Սկրտչյան Ն., Խեթա-հայկական ընդհանրություններ, ԼՀԳ, 1970, թիվ 7, էջ 58-69:

Մնացականյան Հ., Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական էտապները, ՊԲՀ, 1965, թիվ 2, էջ 95-114:

Մովսիսյան Ա., Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), Երևան, 2005, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 176 էջ:

Պետրոսյան Ա., Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 205-233:

Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ, 146 էջ:

Պետրոսյան Ս., Պետրոսյան Ծ., Հնագույն Ծոփքի դիցական գլխավոր եռյակի շուրջ, Գիտական աշխատություններ, 2001, թիվ 4, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, էջ 79-96, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ:

Պետրոսյան Ս., Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Պատմական գիտությունների դոկտորի ատենախոսություն, Երևան, 2001, 350 էջ:

Պետրոսյան Ս., Հին հայոց խաղողագործ աստվածը, Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան, 2004, էջ 158-164, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ:

Ջահուկյան Գ., Հայերենի և խեթա-լուվական լեզուների բառային կազմի ծագումնալից գուգադիպումները, ՊԲՀ, 1967, թիվ 4, էջ 57-74:

Ջահուկյան Գ., Հայասայի լեզվի հինանատոլիական ծագման վարկածը, ՊԲՀ, 1976, թիվ 1, էջ 89-110:

Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 748 էջ:

Ջահուկյան Գ., Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, ՊԲՀ, 1992, թիվ 1, էջ 14-27:

Վարդումյան Գ., Հայկական լեռնաշխարհը հայոց հավատքի բնօրրան, Հայկական լեռնաշխարհը հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության բնօրրան, Հայագիտական գիտաժողով, Երևան, 2004, էջ 142-150, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ:

Տաշեան Յ., Հաթեր եւ ուրարտեանք, Վիեննա, 1934, Մխիթարեան տպարան, 343 էջ:

Տաշեան Յ., Թէ ի՞նչպէս կազմուեցաւ հայ ազգը, ՀԱ, 1934, թիվ 1-2, էջ 28-31:

Տիրացյան Գ., Հայերի ոչ հնդեվրոպական նախնիները՝ խուռի ուրարտացիները և

Ուրարտու-Հայաստան պրոբլեմը, ՊԲՀ, 1985, թիվ 1, էջ 195-207:

Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Հայաստանի քննական պատմությունը նորքարային շրջանին 600 Ն. Բ., Պէյրուք, 1950, տպարան-«Զարթօնք», 752 էջ:

Քոսյան Ա., Էթնիկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. XII դարում («Ծովի ժողովուրդներ», մուշկեր և ուրումեացիներ), ՊԲՀ, 1991, թիվ 1, էջ 65-78:

Քոսյան Ա., Կրկին էթնիկական տեղաշարժերի մասին, ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, էջ 247-255:

Քոսյան Ա., «Արևելյան» և «արևմտյան» մուշկերի խնդիրը, ՊԲՀ, 1996, թիվ 1-2, էջ 207-220:

Քոսյան Ա., Իսուվան (Ծոփքը) մ.թ.ա. XIII-XII դարերում, ՊԲՀ, 1997, թիվ 1, էջ 177-192:

Քոսյան Ա., Հին Առաջավոր Ասիայի եվ Էգեյան ծովի ավազանի պատմության պարբերացման շուրջ, ՄՍԱԵԺ, 1998, XVII, էջ 124-140:

Քոսյան Ա., Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն), Երևան, 1998, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 79 էջ:

Քոսյան Ա., Իսուվան և Գորդիոնը մ.թ.ա. XII-X դարերում (Համեմատական վերլուծություն), ՊԲՀ, 1998, թիվ 3, էջ 117-124:

Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 264 էջ:

Քոսյան Ա., Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XIII դարի երկրորդ կեսին, ՊԲՀ, 1999, թիվ 2-3, էջ 222-231:

Քոսյան Ա., Խեթական պետությունը և Հայկական լեռնաշխարհի երկրները մ.թ.ա. XV դարում, ՊԲՀ, 2000, թիվ 3, էջ 161-174:

Քոսյան Ա., Նոր նյութեր Խեթական տերության և Հայկական լեռնաշխարհի երկրների փոխհարաբերությունների մասին, ՄՍԱԵԺ, 2001, XX, էջ 233-245:

Քոսյան Ա., Անի-Կամախը խեթական դարաշրջանում, ՊԲՀ, 2002, թիվ 3, էջ 225-241:

Քոսյան Ա., Նոր տեղանուններ խեթական սեպագիր տեքստերում, ՄՍԱԵԺ, 2003, XXII, էջ 252-264:

Քոսյան Ա., Խեթական KUB XXVI 62 սեպագիր տեքստը և Վերին Եփրատի ավազանի պատմական աշխարհագրության խնդիրները, ՄՍԱԵԺ, 2004, XXIII, էջ 472-484:

Քոսյան Ա., Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Երևան, 2004, «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 166 էջ:

Քոսյան Ա., Մուրսիլիս II-ի հայաստանյան արշավանքները (նոր սկզբնաղբյուրներ), ՊԲՀ, 2004, թիվ 2, էջ 197-204:

Քոսյան Ա., Հայաստանի աստվածները (KUB XXVI 39), ՄՍԱԵԺ, 2005, XXIV, էջ 444-457:

Քոսյան Ա., Հայասան և Ազգին, Շնորհ ի վերուստ. առասպել, ծես և պատմություն: Հողվածների ժողովածու նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին, Երևան, 2008, էջ 263-291:

Арешян Г., Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков, Научные сообщения, II Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. Тезисы докладов по секции древнего и средневекового искусства, Москва, 1978, № X, с. 91-108.

Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван, 1970, изд. АН Арм.ССР, 474с.

Арутюнян Н., Топонимика Урарту. Хурриты и урарты, 1, Ереван, 1985, изд. АН Арм.ССР, 308с.

Барсегян Л., Из истории древнейших племенных союзов Армянского нагорья в XV-XIII вв. до н. э. (Хайаса-Аззи). Автореферат диссертации кандидата исторических наук, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 31с.

- Бэнэцян В.**, Некоторые вопросы этногенеза армян, ИФЖ, 1961, № 2, с. 91-123.
- Вардумян Г.**, Дохристианские культы армян, ՀԸԲ, 1991, րիւ 18, էջ 65-70:
- Герны О.**, Хетты, Москва, 1987, изд. "Наука", 239с.
- Головлева Л.**, Царство Алзи во второй половине II тыс. до н.э. Из истории древнейших государственных образований на Армянском нагорье, Древний Восток, 1978, № 3, с. 71-87.
- Джаукян Г.**, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 96с.
- Джаукян Г.**, О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 1, с. 60-79.
- Джаукян Г.**, О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 1988, № 2, с. 68-88.
- Дьяконов И.**, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, 3, 4; 265-356, 207-264, 283-305 с.
- Дьяконов И.**, Хетты, фригийцы и армяне, ПАСб, 1961, № 1, с. 333-368.
- Дьяконов И.**, Предыстория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, Ереван, 1968, изд. АН Арм.ССР, 264с.
- Дьяконов И.**, К праистории армянского языка (о фактах, свидетельствах и логике), ИФЖ, 1983, № 4, с. 149-178.
- Есяян С.**, Амулеты, связанные с культом солнца из Армении, Советская археология, 1968, № 2, с. 255-260.
- Есяян С., Мнацаканян А.**, О статуэтках из Лчашена, ИФЖ, 1975, № 2, с. 253-261.
- Есяян С.**, Традиции гончарного производства Армении эпохи средней и поздней бронзы. (К вопросу о преемственности форм и орнаментальных мотивов). Междисциплинарные исследования культуртогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей. (Сборник докладов), Ереван, 1990, с. 126-136, изд. Ереванского университета.
- Иванов В.**, Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ИФЖ, 1983, № 4, с. 22-43.
- Иванов В.**, О взаимодействии индоевропейских и северокавказских диалектов в ареале Армянского нагорья ок. III-I тыс. до. н.э. Междисциплинарные исследования культуртогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей. (Сборник докладов), Ереван, 1990, с. 137-144, изд. Ереванского университета.
- Капанцян Г.**, Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1948, изд. АН Арм. ССР, 291с.
- Карапетян Л.**, Производящее хозяйство и духовная культура племен Армении в эпоху поздней бронзы и раннего железа, Ереван, 1980, изд. АН Арм. ССР, 107с.
- Манандян Я.**, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, с. 68-155, Айпетрат, 156с.
- Мартirosян А.**, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, изд. АН Арм. ССР, 312с.
- Меликишвили Г.**, Наири-Урарту. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. № 1. Тбилиси, 1954, изд. АН Груз. ССР, 447с.
- Немировский А.**, "Пространные анналы" Мурсилиса II - текстологическая условность?, ВДИ, 2005, № 1, с. 3-14.
- Петросян А.**, Армянский эпос и мифология (истоки, миф и история), Ереван, 2002, НАН РА, Институт археологии и этнографии, 239с.
- Петросян С.**, Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений, ВОН, 1987, № 3, с. 77-87.
- Хачатрян В.**, Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимики), Ере-

ван, 1971, изд. АН Арм. ССР, 182с.

Хачатрян В., Хайасцы, ВОИ, 1972, № 8, с. 32-41.

Хачатрян В., Хайаса и Наири, ВОИ, 1973, № 11, с. 37-47.

Хачатрян В., Наири и Армина, ВОИ, 1976, № 8, с. 59-72.

Хачатрян В., Некоторые вопросы хронологии Хеттского царства, Древний Восток, 1978, № 3, с. 93-106.

Хачатрян В., Мария-титул хайасских царей, Древний Восток, 1988, № 5, с. 57-62.

Alp S., Die Lage von Şamuha, Anatolia, 1956, № I, S. 77-80.

Alp S., Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük, ТТКУ, № VI/35, Ankara, 1991, 465 S.

Belli O., Konyar E., Archaeological Survey on Early Iron Age Fortresses and Necropoleis in Northeast Anatolia, Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by O. Belli, Istanbul, 2001, p. 331-335, Istanbul Üniversitesi.

Boese J., Wilhelm G., Aššur-dan I, Ninurta-apil-ekur und die mittellassyrische Chronologie, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1979, № 71, S. 19-38.

Bryce T., The Boundaries of Hatti and Hittite Border Policy, Tel Aviv, 1986-1987, № 13-14, p. 85-102.

Bryce T., The Kingdom of the Hittites, 1998, Oxford, University Press, 464p.

Carruba O., Die Hajasja-Verträge Hattis, Documentum Asiae Minoris (Festschrift H. Otten), Wiesbaden, 1988, S. 59-75.

Cavaignac E., L'extension de la zone des Gasgas a l'ouest, RHA, 1931, № 4, p. 101-110.

Cavaignac E., Le premier royaume d'Arménie, RHA, 1934, № 17, p. 9-14.

Cavaignac E., L'histoire politique de l'Orient de 1340 à 1230: succession des événements, RHA, 1935, № 20, p. 117-126.

Cavaignac E., La place du Palâ et du Tumanna, RHA, 1936, № 22, p. 173-178.

Cavaignac E., L'Époque de Tell-El-Amarna: Subbiluliuma et Mursil (XIV siècle), Histoire Générale de L'Antiquité, 1946, № 102, p. 53-67.

Cornelius F., Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches, RHA, 1958, № 62, S. 1-17.

Cornelius F., Geographie des Hethiterreiches, Orientalia, 1958, № 27, S. 225-251, 373-398.

Cornelius F., Neue Aufschlüsse zur hethitischen Geographie, Orientalia, 1963, № 32, 3, S. 233-245.

Cornelius F., Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie, Anatolica, 1967, № I, S. 62-77.

Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI, Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978; Dr. Ludwig Reichert Verlag, 596 S.

Del Monte G., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI/2, Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Supplement, Wiesbaden, 1992; Dr. Ludwig Reichert Verlag, 218 S.

Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter, Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 18 Januar-28 April 2002, Konrad Theiss Verlag, 374S.

Ertem H., Boğazköy Metinlerinde Geçen. Coğrafya Adları Dizini (Çivi yazılı metin yerleri ve Bibliyografya ile birlikte), Ankara, 1973, Ankara Üniversitesi Basımevi, 206 s.

Forrer E., Hajasja-Azzi, Caucasia, 1931, № 9, S. 1-24.

Friedrich J., Aus dem hethitischen Schriftum, Leipzig, 1925, H. I-II.

Friedrich J., Der Vertrag des Šuppiluliumaš mit Hukkanaš und den Leuten von Hayaša, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, 2 T., Leipzig, 1930, Hinrichs'sche Buchhandlung, S. 103-163.

Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946; Carl Winter. Universitätsverlag, 131 S.

- Garstang J., Gurney O.**, The Geography of the Hittite Empire, London, 1959; The British Institute of Archaeology at Ankara, 133 p.
- Goetze A.**, Zur Geographie des Hethiterreiches, *Kleinasiatische Forschungen*, 1930, B. 1, H. 1, S. 108-114.
- Goetze A.**, Kleinasien (Zweite, neubearbeitete Auflage). München, 1957, Beck'sche Verlagsbuchhandlung, XVI+228 S.
- Gonnet H.**, Les montagnes d'Asie Mineure d'après les textes hittites, t. 26, 1968, 205p.
- Götze A.**, Die Annalen des Muršiliš, *MVAG*, 1933, № 38, 329 S.
- Götze A.**, Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven, 1940, Yale Oriental Series, 97 p.
- Grayson A.**, The Assyrian Royal Inscriptions, № I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1972, 1976, 158 p., 213 p.
- Güneri S.**, Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması, *AST*, 1988, № 5/2, s. 45-76.
- Güneri S.**, Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler, *TAD*, 1992, XXX, s. 149-195.
- Güneri S.**, Erzurum Karaz, Pulur ve Güzelova'da geç Karaz Kültürü evresi Yerleşmeleri ile ilgili arkeolojik keşifler, *Doğudan yükselen ışık arkeoloji yazıları*, 2007, s.267-324.
- Gurney O.**, Mita of Paḫḫuwa, *AAA*, 1948, № 28, p. 32-47.
- Güterbock H.**, The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II, *JCS*, 1956, № 10, 2-4; Oriental Institute, University of Chicago, 41-68, 75-98, 107-130 p.
- Güterbock H.**, Survival of the Hittite Dynasty, The Crisis Years: the 12th Century B. C. From Beyond the Danube to the Tigris, *Dubuque*, 1992, p. 53-55.
- Haas V.**, Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands, *Xenia. Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v.Chr.*, *Kostanzer Altorientalische Symposien*, Band I, 1986, S. 21-30; Universitätsverlag Konstanz.
- Haas V.**, Geschichte der hethitischen Religion, Leiden, New York, Köln, 1994; E.J. Brill, 1025 S.
- Hoffter H.**, A Join in to the Hittite Mita-text, *JCS*, 1976, № 28, p. 60-62.
- Hoffner H.**, Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites, *Orientalia*, 1980, № 49, 4, p. 283-332.
- Houwink ten Cate Ph. H. J.**, The Records of the Early Hittite Empire (C. 1450-1380 B.C.), Leiden, 1970; Publications de l' Institut historique et archéologique nederlands de Stamboul, 87 p.
- Hrozny F.**, Die ersten Zehn Regierungsjahre des Königs Muršiliš II, *Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi*, 1919, S. 156-223.
- Jahukyan G.**, The Hayaša Language and its Relation to the Indo-European Languages, *Ar.Or.*, 1961, № 29/3, p. 353-405.
- Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by Oktay Belli, Istanbul, 2001.
- Kammenhuber A.**, Keilschrifttexte aus Boğazköy (KBo XVI), *Orientalia*, 1970, № 39, 4, S. 547-567.
- Kempinski A.**, Suppiluliuma I: The Early Years of His Career, Tel Aviv, 1993, № 1, Occasional Publications, „kinattūtu ša dārāti“, Raphael Kutscher Memorial Volume.
- Kökten K.**, Kuzey-doğu Anadolu prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri. Die Bedeutung der Umgebung von Bayburt Innerhalb der Vorgeschichte Nordost-Anatoliens, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1945, № III/5, s. 465-505.
- Kökten K.**, Orta, doğu ve kuzey Anadolu'da yapılan tarih öncesi araştırmaları, *TTKB*, 1944, № VIII/32, s. 659-680.
- Kökten K.**, 1945 Yilinda Türk Tarih Kurumu adina yapılan tarihöncesi araştırmaları, *TTKB*, 1947, № XI/43, s. 431-472.
- Kökten K.**, Bazi Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler, *Ankara Üniversitesi Dil*

- ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1947, № V/2, Türk Tarih Kongresi Basimevi, s. 223-236.
- Kosyan A.**, Arnuwandas I in the East, AJNES, 2006, № I, p. 72-97.
- Koşay H., Turfan K.**, Erzurum-Karaz kazisi Raporu, TTKB, 1959, № XXIII, s. 349-413.
- Koşay H., Vary H.**, Die Ausgrabungen von Pulur: Bericht über die Kampagne von 1960. Atatürk University Publications, № 24, Ankara, 1964, Türk Tarih Kurumu.
- Koşay H.**, Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları), TTKY, 1964, № XVII, 1, s. 91-94.
- Koşay H., Vary H.**, Güzelova Kazisi. Ausgrabungen von Güzelova, Atatürk Üniversitesi Yayınları № 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları, S. 20, Ankara, 1967, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 54 s.
- Lamb W.**, The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours, AnSt, 1954, № 4, p. 21-32.
- Laroche E.**, Catalogue des textes hittites, Paris, 1971; Editions Klincksieck, 267 p. (Premier Supplément), RHA, 1972, № 30, p. 94-133.
- Lloyd S.**, Early Highland Peoples of Anatolia, London, 1967; Thames and Hudson, 145 p.
- Macqueen J.**, The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor, London, 1975, (2nd edition 1986), Thames & Hudson, 176 p.
- Maxwell-Hyslop K.**, Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence, IRAQ, 1974, № XXXVI, p. 139-154.
- Mellaart J.**, Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age, AnSt, 1968, № XVIII, p. 187-202.
- Otten H.**, Die Apologie Hattuşiliş III: Das Bild der Überlieferung, Wiesbaden, 1981, Harrassowitz, IX+127 S.
- Özfiat A.**, Doğu Anadolu Yayla Kültürleri, İstanbul, 2001, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 170 s.
- Özfiat A.**, Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium B.C., İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000), Edited by O. Belli, İstanbul, 2001, p. 326-330, İstanbul Üniversitesi.
- Özguç T.**, Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research, Anatolia, 1963, № 7, p. 7.
- Roth K.**, Die Bedeutung des Armenischen, Herausgeber der Zeitschrift "Armeniaca" ZU, 1927, p. 11-12, t. 741-750:
- Sagona A.**, An Archaeological Survey of the Bayburt and Kelkit Regions, North-Eastern Anatolia: The Pre-classical Period, AST, 1989, № 7, p. 425-433.
- Sagona A., Pemberton E., McPhee I.**, Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990: First Preliminary Report, AnSt, 1991, № 41, p. 145-158.
- Sagona A.**, Bayburt Survey, 1990, AST, 1991, № 9, p. 397-403.
- Sagona A.**, Bayburt Survey, 1991, AST, 1992, № 10, p. 261-268.
- Sagona A., Pemberton E., McPhee I.**, Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third Preliminary Report, AnSt, 1993, № 43, p. 69-83.
- Sagona A., Pemberton E., McPhee I., Sagona C.**, Büyüktepe Höyük 1993 Activities, KST, 1994, № XVI, 1, p. 161-164.
- Sagona A., Sagona C., Özkörucuklu H.**, Excavations at Sos Höyük 1994: First Preliminary Report, AnSt, 1995, № 45, p. 193-218.
- Sagona A., Sagona C., Özkörucuklu H.**, Excavation at Sos Höyük –1994, KST, 1995, № XVII, 1, p. 151-155.
- Sagona A., Erkmen M., Sagona C.**, Excavations at Sos Höyük, 1995, KST, 1996, № XVIII, 1, p. 137-143.
- Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Thomas I.**, Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report, AnSt, 1996, № 46, 1, p. 27-52.
- Sagona A., Erkmen M., Sagona C., Howells S.**, Excavations at Sos Höyük, 1996. Third

- Preliminary Report, *Anatolica*, 1997, № XXIII, p. 181-203.
- Sagona A., Erkmen M., Sagona C.**, Excavations at Sos Höyük, 1997, *KST*, 1998, № XX, 1, p. 205-206.
- Sagona A., Erkmen M., Sagona C., McNiven I., Howells S.**, Excavations at Sos Höyük, 1997, Fourth Preliminary Report, *Anatolica*, 1998, № XXIV, p. 31.
- Sagona A., Sagona C.**, Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report, *ANES*, 2000, № 37, p. 56-127.
- Sayce A.**, Hittite and Moscho-Hittite, *RHA*, 1930, № 1, f. 1-8.
- Singer I.**, Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C., *JIES*, 1981, № 9, 1-2, p. 119-134.
- Sturtevant E., Bechtel G.**, *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia, 1935, 99 p.
- Ünal A.**, *Hititler Devrinde Anadolu*, I, Istanbul, 2002; *Arkeoloji ve Sanat Yayinlari*, 206 s.
- Wallis Budge E., King L.**, *The Annals of the Kings of Assyria*, vol. 1, London, 1902, 391 p.
- Wilhelm G., Boese J.**, Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15 und 14 Jahrhunderts v. Chr., High, Middle or Low?, *Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology Held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987, Part 1*, Gothenburg, 1987, Paul Astroms Forlag, 117 S.
- Yakar J.**, Hittite Involvement in Western Anatolia, *AnSt*, 1976, № 26, p. 117-128.
- Yakar J.**, Recent Contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire, *MVDOG*, 1980, № 112, p. 75-94.
- Yakar J.**, Beyond the Eastern Borders of the Hittite Empire: an Archaeological Assessment. In: *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sadat Alp*, Ankara, 1992, p. 507-516.
- Yakar J.**, *Ethnoarchaeology of Anatolia: Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*, Tel Aviv, 2000, 495p.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների (Երևան):
- ՀԱ** - Հանդես Ամսօրեայ (Վիեննա):
- ՀԱԲ** - Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (Երևան):
- ՄՄԱԵԺ** - Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (Երևան):
- ՊԲՀ** - Պատմա-բանասիրական հանդես (Երևան):
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր: Հասարակական գիտություններ (Երևան):
- Մերձավոր Արևելք** - Մերձավոր Արևելք: Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (Երևան):
- 21-րդ դար** - «21-րդ դար»: «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի հանդես (Երևան):
- АВИИУ** – Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, 3, 4.
- ВДИ** – Вестник древней истории (Москва).
- ВОН** – Вестник общественных наук (ԼՀԳ).
- Древний Восток** – Древний Восток (Ереван).
- ИФЖ** – Историко-филологический журнал (ՊԲՀ).
- ИЛР, 1** – Капанцян Г., Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малая Азия, т. 1, Ереван, 1956.
- ПАСб** – Переднеазиатский сборник (Москва).
- ААА** - Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool).
- AJA** – American Journal of Archaeology (Baltimore/Princeton).
- AJNES** – Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies (Yerevan).
- АКА** – E.A.W. Budge and L.W. King, The Annals of the Kings of Assyria, № 1, London, 1902.
- Anatolia** – Anatolia. Revue annuelle de l’Institut d’Archéologie de l’Université d’Ankara (Ankara).
- Anatolica** – Anatolica. Annuaire international pour les civilisations de L’Asie antérieure (Istanbul).
- ANES** - Ancient Near Eastern Studies (Louvain/Melbourne).
- AnSt** - Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara (London).
- ARI** - Grayson A., The Assyrian Royal Inscriptions, № I-II, Wiesbaden, 1972-1976.
- Ar.Or.** - Archiv Orientální (Praha).
- AST** - Araştırma Sonuçları Toplantısı (Ankara/İstanbul).
- BoTU** - Forrer E., Die Boghazköi-Texte in Umschrift (=MVDOG; 1922, 1926, Berlin, 1941, 1942, Leipzig).
- СТН** - Laroche E., Catalogue des textes hittites (Paris), 1971 (Premier Supplément), RHA, 1972, № 30, p. 94-133.
- JCS** - Journal of Cuneiform Studies (New Haven).
- JIES** – Journal of Indo-European Studies (Hattiesburg/San Diego).
- JNES** – Journal of Near Eastern Studies (Chicago).
- IBoT** – Istanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletleri(nden Seçme Metinler) (Istanbul/Ankara).
- KBo** - Keilschrifttexte aus Boğhazköi (Leipzig/Berlin, 1923ff).
- KST** - Kazi Sonuçları Toplantısı (Ankara).
- KUB** - Keilschrifturkunden aus Boğhazköi (Berlin, 1921ff).
- MVAG** - Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft (Berlin/Leipzig).
- MVDOG** - Mitteilungen Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft (Berlin).
- Orientalia** – Orientalia. Nova Series (Roma).
- Oriens** – Oriens. Zeitschrift der internationalen Gesellschaft für Orientforschung. Leiden.
- RGTC, VI** - Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI. Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.

RGTC, VI/2 - Del Monte G., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI/2.
Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1992.
RHA – Revue Hittite et Asianique (Paris).
TAD - Türk Arkeoloji Dergisi (Ankara).
Tel Aviv – Tel Aviv, Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University.
TTKB - Türk Tarih Kurumu Belleten (Ankara/İstanbul).
TTKY - Türk Tarih Kurumu Yayınlarından (Ankara).

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ-----	5
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ -----	13
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ-----	13
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ-----	28
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ք.Ա. XIV-XIIIԳ.Գ.) -----	48
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱ-ԱԶԶԻԻ ԵՎ ԽԱԹԹԻԻ ՄԻՋԵՎ (Ք.Ա. XIV ԴԱՐ) -----	48
ԽԵԹԱՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ք.Ա. XIII ԴԱՐՈՒՄ-----	58
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ-----	65
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ -----	70
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՏԱՐԱԾՔԻՑ-----	70
ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ-----	78
ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ-----	89
ՀԱՎԵԼՎԱԾ-----	93
ԽԵԹԱԿԱՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԺԱՍԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ-----	104
SUMMARY-----	105
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ-----	108
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ-----	116
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ-----	118